Populizmus és emlékezetpolitika

Szerkesztette: B. Kádár Zsuzsanna

Populizmus és emlékezetpolitika

Wesley konferencia kötetek

Sorozatszerkesztő:

Majsai Tamás

POPULIZMUS ÉS EMLÉKEZETPOLITIKA

Szerkesztette:

B. Kádár Zsuzsanna

Wesley János Lelkészképző Főiskola

Wesley Egyház- és Vallásszociológiai

Kutatóintézet

Budapest, 2020

Wesley konferencia kötetek (21)

Wesley János Lelkészképző Főiskola

Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet

A tanulmánykötetet szerkesztette: B. Kádár Zsuzsanna

Borító: Virányi Péter

A kötet tanulmányírói a WJLF-en 2019. december 11-12-én „Populizmus és emlékezet-politika, populizmus és történeti közgondolkodás" címmel rendezett konferencia előadói közül kerültek ki.

A konferencia szervezői: B. Kádár Zsuzsanna (MTA 2. világháború története albizottság), Eörsi László (1956-os Intézet Alapítvány) és Nagy Péter Tibor (Wesley János Lelkészképző Főiskola)

E-book:

https://mek.oszk.hu/21300/21312/

https://archive.org/download/WJLF_2018_2019/Populizmus_es_emlekezetpolitika.pdf

© Wesley János Lelkészképző Főiskola

Kiadja a Wesley János Lelkészképző Főiskola

Felelős kiadó: Iványi Gábor

ISSN 2062-039x

ISBN 978-615-5048-59-3

Tartalom

1.	Az emlékezetpolitikáról való beszéd paradoxona. Előszó egy konferencia-kötethez (Nagy Péter Tibor)	8-13
2.	Szerkesztői megjegyzések (B. Kádár Zsuzsanna)	14-15
3.	Tanulmányok	
	Apor Péter: Nemzet a magasban. A hiány történelempolitikájáról	17-31
	Bojtos Gábor: F. Bede, Pálfy, Szamuely és a többiek. Iskolanevek nyomában	32-49
	Csunderlik Péter: Fekete mesék – Tanácsköztársaság-regények a Horthy-korszakban	50-59
	Eörsi László: A Tóth Ilona-kultusz	60-74
	Erős Vilmos: Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán.	75-86
	Gulyás Kristóf: „Így kellett határoznunk...” – Mosonmagyaróvár város utcanévváltoztatásai a pártállami diktatúra idején (1945-1963)	87-105
	Huang Chen: Az első világháború emlékezetpolitikája magyar és külföldi filmek fényében	106-121
	Kende Tamás: Egy csoda konstruálása: Sztehlo Gábor és saját változó emlékezete az embermentés kezdetéről.	122-149
	Kővágó Emese: „Megértettük, hogy mit is jelent megemlékezni szeretteinkről” – az 1944-es vajdasági tömegmészárlások megemlékezési gyakorlatai Tito halála után 40 évvel	150-164
	Szekeres Tamás: A közterek átnevezéseinek emlékezetpolitikai vonatkozásai a rendszerváltás idején és 2010 után	165-180
	Zinner Tibor: Hallottam, láttam tettem – amíg 1989-ben Nagy Imrét és társait újratemették	181-192
4.	Szerzők	193

Az emlékezetpolitikáról való beszéd paradoxona –

(előszó egy konferencia-kötethez)

...hogy mi végre egy ilyen kötet, annak jellegzetesen a tudományos alrendszeren belüli magyarázata van: ha egyesek szervezési és szellemi munkát fektetnek bele egy konferencia létrehozásába, mások pedig előadások elkészítésébe, s néha még az előadásokat lehetővé tevő kutatásokba is, szeretik, ha erőfeszítésüknek nyoma marad, s bár a 21. században már fontos „nyom" az interneten hozzáférhető videobook is, sok tudománymetrikus még nem veszi azt figyelembe...

De ritkán gondolunk rá, hogy egy emlékezetpolitikai konferencia megszervezésekor illetve egy ilyen kötet megszerkesztésekor az emlékezetpolitikáról való beszéd – szükségképpen adott – kettős-paradoxonját valójában hármas paradoxonná változtatjuk.

Két alapparadoxon

Az emlékezetpolitikáról való beszéd első paradoxonja meglehetősen triviális. A történettudományban „nincsen külső pozíció". Bármely időpontban élünk is, a történelmi folyamatról, vagy annak részelemeiről mindig gondolunk valamit – s bármennyire tárgyilagosak próbálunk maradni, amit gondolunk, (vagy legalábbis az utat, ahogyan a gondolathoz eljutottunk) valamiképpen kitüntetettként kezeljük, mások más irányú gondolataival szemben. Ha nem is osztjuk fel nyíltan a történelmi jelenségek magyarázatait „hamis" és „igaz" magyarázatokra, a valóságban képtelenek vagyunk arra, hogy az általunk igaznak tartott magyarázatok mögé *ugyanolyan és ugyanakkora* öncsalást, hazugságot, adatmanipulációt, ideológiai és politikai érdekeltséget rendeljünk, mint az általunk hamisnak tartott magyarázathoz. Ebből aztán az következik, hogy a történettudományi állítások és az azokra hivatkozó politikai aktusok viszonyát definíciószerűen képtelenek vagyunk egyenlő mércével mérni. A „helyesnek" tartott történettudományi elemzések politikai felhasználását össze tudjuk hasonlítani a „helytelennek" tartott történettudományi elemzések politikai felhasználásával – de a *kölcsönösséget* nem tudjuk egyformán feltételezni: azaz míg a „hamis" történeti állítások kapcsán mindig felmerül bennünk, hogy a történeti állítás politikai megrendelésre született, addig nehezen

tudjuk elgondolni, hogy a „helyes elemzés” megszületésében is ugyanakkora szerepet játszik a politikai megrendelés.

A második paradoxon az, hogy nem tudjuk eldönteni, „hogyan kellene lenni a dolgoknak”. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha bármely politikai kérdésben állást foglalunk, vagy érvelünk, álláspontunk nem független a történelmi tudásunktól, illetve attól a történelem-értelmezéstől, ami a fejünkben él. Úgy gondoljuk, hogy álláspontunk erősebb, mint azé, aki valóságosan (tehát történetileg) létező helyzetet a „dolgok gyökere nélkül”, üres, formalista kategóriákkal akarja megérteni. Amikor tehát politikai álláspontunkról meg akarunk győzni másokat, szükségképpen használjuk a történelmi tudásunkat – vagy arra, hogy történelmi érvekkel támasszuk alá, amit mondunk, vagy ellenkezőleg, tudatosan elhallgatunk történelmi tényeket és összefüggéseket. Bármely politikai érvelésben előadott magyarázat szükségképpen egyszerűsíti, vagy hamisan extrapolálja a fejünkben élő – s szakmai közönség körében vállalható – magyarázatot. S miközben politikus vagy közéleti énünk ezt teszi, történész-énünk úgy érzi, hogy a történelem „nem erre való”, alapvetően helytelen amit teszünk.

Ezek a paradoxonok *azért* állnak fel, mert miközben valamely történelmi jelenség emlékezetpolitikai használatáról beszélünk, aközben az adott jelenség történészei *is* vagyunk. Adja magát tehát valamifajta védekezés gyanánt, hogy megpróbálhatunk „nem történésznek” lenni, azaz olyan történeti kérdések emlékezetpolitikai használatát vizsgálni, amiről nincsen szaktörténészi álláspontunk: pl. távoli ország belpolitika-történeti vitái, vagy egy kis település helytörténeti kérdései, esetleg az ókor- és középkortörténet olyan részkérdései, amit semmilyen kontextusba nem tudunk hozni azokkal az ismeretekkel, amelyekről már igenis *van* szaktörténészi álláspontunk. Csakhogy ilyenkor elkezd szerepet kapni az a – ha úgy tetszik paradigmafüggő, ha úgy tetszik habitusfüggő – kérdés, hogy mennyire vagyunk hajlamosak analógiás gondolkozásra, vagy – nagyobb tudatosságot feltételezve, mennyire vagyunk készek az ún. interkulturális történettudományra.

Ugyanis, a kognitív gondolkodás szabályai szerint mindenképpen az ismert tények (ténynek elismert információk) között lévő ismert (és általunk elfogadott) összefüggések alapján magyarázzuk az „új tények” közötti összefüggéseket, hogy azután – önmagát megerősítő jóslatként – ez a „megértés” megerősítse az eredetileg is elfogadott összefüggés általánosíthatóságába vetett hitet. És persze mégiscsak kihasson arra, hogy a „távoli emberek” által „távoli történelmi jelenségek” értelmezésekor alkalmazott emlékezetpolitikai aktusokról mit gondoljunk.

A harmadik paradoxon

E két paradoxon jellemző ránk, hogyha „szabadon lebegő értelmiségiként" beszélünk emlékezetpolitikáról. Természetesen valamennyire akkor is hat ránk, hogy el tudjuk képzelni, hogy más tekintélyes vagy befolyásos történészek mit gondolnak az általunk vizsgált kérdésekről, hat ránk, hogy tudjuk, hogy ugyanazon történettudományi jelenségeket mások nem emlékezetpolitikai, hanem historiográfiai módon magyaráznak, s tudjuk, hogy – legalábbis, hogyha a közvetlen közelmúltbéli emlékezetpolitikai aktusokról van szó – személyes ellenségeket is szerezhetünk, hiszen néhányan úgy látják majd, hogy az „érdek nélküli igazságkeresés" során született műveikbe és gondolataikba politikai érdekeket „magyaráztunk bele", mások pedig úgy, hogy lelepleztük azt a titkos szándékot, amivel művüket megírták.

Magyarán a „szabadon lebegő értelmiségiként" megírott *egyedi* emlékezetpolitikai elemzések is alá vannak vetve általános tudásszociológiai és tudományszociológiai pozíciónknak és helyzetünknek. Radikálisan megnő azonban ez az alávetettség, hogyha *emlékezetpolitikai tárgyban szervezett* konferencia szereplőivé válunk, hiszen témaválasztásunkkal és megfogalmazás módunkkal valamennyire mindenképpen figyelembe vesszük a konferenciaszervezők elvárásait, tudomásul vesszük, hogy a konferencia időblokkjai és – párhuzamos szekciók esetén – térstruktúrája révén el fogunk helyezkedni más emlékezetpolitikai előadások között, s konkrét mondataink is más értelmet nyernek azon hallgatók számára, akik hallották, mint akik nem hallották az előző előadást. A leírt szöveghez kötődő és a szabadon beszélő emberek kommunikációs stratégiája különbözőképpen reflektál a kontextualitás kihívásaira, más lehetőségei vannak a prezentációt nem használó, kötött diasorrendű ppt-t használó, illetve prezit használó, vagy egyedi file-okat megnyitogató előadóknak. Természetesen a konferenciaszereplő és az otthoni magányában írogató tudós helyzetének különbözősége témától függetlenül igaz, de mivel az emlékezetpolitika személyesen érint úgy történészi, mind állampolgári minőségünkben, a különböző témájú emlékezetpolitikai előadások tényleges megvalósulása sokkal nagyobb mértékben hat egymásra, mint egy külpolitikatörténeti, vagy gazdaságtörténeti konferencia esetében.

Azaz, miközben úgy érezzük, hogy a „történelmi igazságkeresés" szenvedélye hajt minket, aközben (némi önreflexióval) tudjuk, hogy *előadásunkkal* éppen pozícionáljuk magunkat, s minél erősebben és ügyesebben bizonyítjuk, hogy „nem szubjektív" amit mondunk annál erősebb ez a pozícionáló hatás, hiszen annál nagyobb kihívást jelent mondandónk a következtetéseinkkel egyet nem értő kollégáink számára.

Az előadás *vitája* – amelynek tényleges lefolyását sokban módosítja az is, hogy egyenként, vagy több előadást tartalmazó blokk után kerül rá sor, s hogy mennyi idő áll rendelkezésre – kiterjeszti az eleve adott paradoxonok hatását, hiszen az előadó fejében eleve meglévő ellentmondásosságot úgy teszi láthatóvá, hogy az egyes álláspontokhoz konkrét személyeket (s személyi tekintélyeket) rendel hozzá, csoportdinamikát teremt, generációs, paradigmatikus, politikai, esetleg felekezeti és nemzetiségi frontvonalakat teremt.

Az előadást követő *kötet* tovább mélyít, hiszen az írott szöveg felhasználható a – minden konferencia után szükségképpen kissé újraértelmezett tudományszociológiai térben – eredeti álláspont adatokkal való megerősítésére is, enyhítésére-módosítására is, vagy akár a konferencián még jól látható vitafrontok megkerülésére is – pl. témamódosítás, vagy a kötetből történő kimaradás segítségével.

Ha valaki meg akarja majd írni a hazai emlékezetpolitika-történetírás történetét, és annak 2010-es évek végi állását, az vélhetően együtt kutatja majd e konferenciakötet szerzőinek azon korábbi műveit, amelyek a konferenciaszervezőket arra késztették, hogy éppen őket kérjék fel előadni (http://mtmt.hu), az előadásokról és vitákról szóló videofelvételeket, http://oktatas.uni.hu/20201213.htm és – ha még életben van közülünk valaki – akkor a konferenciáról szóló emlékezetünket.

2019

Az emlékezetpolitikáról szóló konferencia eme három paradoxona bárhol, bármikor igaz lenne.

A 2019-es konferencia ügyéhez azonban az is hozzátartozik, hogy emlékezetpolitika, mint *szó* épp az elmúlt években elképesztő gyorsasággal nyer teret. A 2000-es évek első felében 5, második felében 177, a 2010-es évek első felében 624, második felében 1020 találatot kaptunk amikor a magyar folyóiratok legnagyobb full-text adatbázisában a https://adtplus.arcanum.hu/en/-ben 2020.10.14-én rákerestünk erre a szóra. (Nyilvánvaló, hogy *történelemszemlélet, történelmi tudat formálása, történelemnépszerűsítés* fogalmaival kell kombinálni a keresést, hogy a jelenség nagyságrendjének növekedését jobban megbecsüljük, de egy új megnevezés karrierje önmagában is tanulságos)

Nyomban demonstrálva is az előzőkben írottakat, meg sem kíséreljük, hogy titkoljuk: az emlékezetpolitikai aktivitás növekedése mögötti történelemképpel kapcsolatban nem vagyunk semlegesek.

Noha minden korszaknak van valamiféle emlékezetpolitikája, 2010 óta egyre inkább érzékelhető, hogy nem egyszerűen az történik, hogy a kormány és kormánypárt valamiképpen

használja a történettudomány – és más történeti jellegű tudományok, pl. az irodalomtörténet, művészettörténet, régészet stb. – eredményeit, hanem egyre inkább megrendelőként viselkedik. Nem egyszerűen új – céljainak jobban megfelelő – történelmi narratívák megszületését, azaz műveket rendel meg, hanem felépít egy egész intézményrendszert. A Veritas létrehozása mellett ennek bizonyítéka a Kertész Imre Intézet, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum, valamint a Magyarságkutató Intézet stb.

Nemcsak arról van szó, hogy az emlékezetpolitikai aktivitás erősebb, (és társadalmi-politikai konszenzusra kevésbé törekvő) mint a korábbi évtizedekben, hanem arról is, hogy – noha napjainkban sem tiltja semmi a kormányzati emlékezetpolitika kritikáját, illetve a kormányzatival versengő emlékezetpolitika felépítését – a kormányzati emlékezetpolitika a 2010-es években évtizedek óta nem látott mértékben objektiválódik mindenki (azaz nemcsak kormánypárti polgárok) által is „kötelezően fogyasztandó” utcanevekben és intézménynevekben, szobrokban és emlékművekben, tankötelezettség jegyében használandó tankönyvekben stb.

A 2010-es években roppant kormányzati szándékok és erőforrások mozdultak meg, hogy feleleventsék a hun-magyar rokonságot, az Európától független magyar történelmi fejlődés képzetét, az összeesküvés-elméleteket. Kiemelt cél, hogy a huszadik századi magyar történelemben a baloldali és liberális hagyomány jelentőségét lekicsinyítsék, hogy Trianon okai és következményei helyett a nemzeti fájdalomra helyezzék a hangsúlyokat, hogy letagadják a fehérterrort, hogy jogosnak minősítsék a numerus clausust, szabad és kívánatos világnak mutassák be a Horthy-korszakot, rehabilitálják a szélsőjobboldali politikusokat, idegenrendészeti eljárásnak állítsák be az első magyar deportálást, kivonják a magyar hivatalos történelemképet az egykori tengelyhatalmak jogutódjai által is támogatott európai antifasiszta konszenzusból, letagadják a szovjet lakosság ellen elkövetett magyar katonai bűncselekményeket, felmentsék a Holokausztban való tettestársság bűnétől a magyar kormányt és hatóságokat, eltagadják a liberális és reformkommunista erők érdemeit 1956-ban és 1990-ben, és így tovább...

Számos objektiváció alapján elmondhatjuk, olyan korban élünk, amikor a kormányzati politikának és a közbeszédnek a korábbinál sokkal nagyobb része irányul az emlékezetpolitikára, s az emlékezetpolitikai célok sokkal erősebb megrendelőként lépnek fel a történettudomány felé is.

A történészek néha azon keseregnek, hogy a modern tömegkultúra által determinált, illetve fogyasztásközpontú világban a történeti témák súlya a közbeszédben csökken. Erre most nem lehet panasz. Más kérdés, hogy ki és miért örülhet ennek.

A folyamatok megértésének lehetősége viszont mindenképp intellektuális örömre ad okot, s a megértés folyamata közösségi élmény egy konferencián és egyéni élmény tanulmányok olvasása közben.

Nagy Péter Tibor

Szerkesztői megjegyzések

Populizmus és emlékezetpolitika, populizmus és történelmi közgondolkodás címmel konferenciát hirdetett 2019 decemberére a Wesley János Lelkészképző Főiskola (Nagy Péter Tibor), az 1956-os Intézet Alapítvány (Eörsi László), valamint az MTA II. világháború történeti albizottsága (B. Kádár Zsuzsanna). A call for papers kiírásakor még létezett az 1956-os Intézet, valamint az MTA a maga teljességében. Ám az év végére, amikor a Wesley Kline terme megtelt, már a 2012 óta az OSZK egyik osztályaként működő 1956-os Intézetet a Veritas Történetkutató Intézetbe olvasztották, az MTA pedig elvesztette kutatóhálózatát.

Így talán még aktuálisabb volt az a két nap, amelyen 20 előadás és tetemes vitaidőben hozzászólások kaptak helyet. A nagyon szerteágazó tematikát végül 8 szekcióba sikerült elrendezni:

I. Az emlékezet definiálása a XX-XXI. századi európai emlékezet főbb periódusai
II. Az első világháború és a Tanácsköztársaság emlékezete
III. Szélsőjobb és populizmus
IV. Az emlékezetpolitika a határokon túli magyar területeken
V. A II. világháború és a holokauszt emlékezete
VI. Közterek, átértelmezett emlékezetpolitika
VII. A szocialista kor emlékezete
VIII. Emlékezetpolitika és egyházak

Jelen e-konferencia kötet nem helyettesíti (csak kiegészíti) a konferencia teljes ***videobook***-anyagát, amely a következő helyen található: 2019.12.13-14.
konferencia: Populizmus és emlékezetpolitika, populizmus és történelmi közgondolkodás
http://oktatas.uni.hu/20191213.htm
https://archive.org/download/conferences_2018/20191213.pdf

Hamarosan egy harmadik nap is kapcsolódott a konferenciához. „A konferencia meghirdetése után érkezett a hír, hogy a diktatórikus tudománypolitika újabb áldozata az 1956-os Intézet. A 2019-ben hivatalban lévő magyar kormány – amely emlékezetpolitikájában mind gyakrabban sugallja, hogy a Horthy-korszak örököse, s amelyről bírálói konzekvensen állítják, hogy az

1990-es demokratikus forradalom ellenforradalmi lerombolója – ezzel egy csapásra két ellenforradalom (az 1919 augusztusi és az 1956 novemberi) méltó örökösévé vált. A WJLF tudományos tanácsa az Intézet volt munkatársait felkérte, hogy 2019. 12. 15-én vasárnap tartsanak egy-egy előadást – szabadon választott (lehetőleg emlékezetpolitikai) témában."

Ezek az előadások ebbe a kötetbe nem kerültek bele, viszont itt megtalálhatók: 2019. 12. 15. konferencia: A levert forradalom felszámolt intézete

http://oktatas.uni.hu/20191215.htm
https://archive.org/download/conferences_2018/20191215.pdf

A teljességre azért sem törekedhettünk, mivel 11 szöveget kaptunk meg szerkesztésre, a többi nem készült el, illetve az adott előadó úgy döntött, hogy a megőrzött kép- és hanganyag kellőképpen dokumentálja a mondandóját.

A kötetben az ABC-rendet követjük (értelemszerűen így nem tematikus az elrendezés) és megköszönjük azoknak az előadóknak a munkáját, akik leadták-kiegészítették szóban elhangzott előadásukat.

Budapest, 2020. október 17. *B. Kádár Zsuzsanna*

TANULMÁNYOK

Apor Péter:

Nemzet a magasban. A hiány történelempolitikájáról

„1848 öröksége, hogy Magyarország legyen szabad, független és magyar ország."[1] 2018. március 15-én, az 1848-ban kitört pesti forradalom 170. évfordulóján Orbán Viktor miniszterelnök ezekkel a szavakkal foglalta össze hallgatósága számára a múlt tanulságait. Orbán rendszeresen és előszeretettel mozgósít történelmi párhuzamokat és múltbeli eseményeket politikai mondanivalójának minél hatásosabb megfogalmazása érdekében. Mégis, a 170. évfordulón 1848 párhuzamai a szokásosnál visszafogottabban jelentek meg a Fidesz és a kormány megnyilatkozásaiban. Sem Orbán Viktor ünnepi beszéde, sem a hivatalos ünnepségek nem törekedtek látványosan 1848-49 átfogó, a politikai elit nézőpontjába illeszkedő értelmezésére. A központi megemlékezések két nagy téma, az állami szuverenitás és a szabadságharc köré szerveződtek ugyan, ám ezek csak laza, nagyrészt kimondatlan kapcsolatban álltak a múlt eseményeivel és szereplőivel. A 170. évforduló újabb alkalmat nyújtott Orbán nagy témáinak, a nemzetállamok és a nemzetközi szervezetek közti világméretű küzdelemnek az ismételt kifejtésére. A múltbeli események ezúttal azonban nem indították a miniszterelnököt egyúttal arra is, hogy kifejtse, mit jelentettek 1848-49 történései a nemzet sorsára nézvést.

A hivatalos Magyarország történelemképének megértéséhez érdekesebb és fontosabb is az a kérdés, hogy miről nem esett szó március 15. kapcsán, mint annak a vizsgálata, hogy miről beszéltek képviselői. Bár 1848-49 történései valamiféle előképként megjelentek ugyan, a történelmi események nem szolgáltak modellként a 21. századi magyar állam hivatalos elképzelései számára. A forradalom és szabadságharc központi felidézése meglehetősen személytelen, elvont és konkrét eseményeket nélkülöző maradt. A Magyarországot 2018-ban kormányzó elit nem igazán tudott mit kezdeni 1848 valódi történetével. Az itt következő írás ezt a történelmi események hiányából adódó sajátos történelemképet mutatja be. Arra kíváncsi, hogy a hiányzó események milyen más eseményeknek és fordulópontoknak nyitnak utat, illetve, hogy ezek milyen más múltbeli történéseket fednek el.[2]

*

[1] Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc 170. évfordulóján. https://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-unnepi-beszede-az-1848-49-evi-forradalom-es-szabadsagharc-170-evfordulojan (Hozzáférés: 2020. június 2.)

[2] Az itt következő gondolatmenet részben a szuveren.hu véleményportálon 2010-ben és 2011-ben megjelent írásaimra támaszkodik.

A Magyarországot kormányzó elit identitásában a történelmi események, illetve az ezekhez kialakítandó viszony központi szerepet tölt be. Magyarország 2011. április 18-án elfogadott alkotmánya az alábbi szavakkal kezdődik: „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért, kinyilvánítjuk az alábbiakat: Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette."[3] A politikai közösség tagjainak jogait, kötelességeit, alapvető értékeit és közös jövőképét megfogalmazó és rögzítő dokumentum a múltra való visszatekintésből nyeri erejét, a nemzet életének közösen elfogadott jogi-politikai szabályozása hangsúlyos történeti eredetre alapozva nyer jogosultságot. Demokratikus politikai közösségek életét keretező alkotmányok történelmi legitimációba ágyazása nem feltétlenül elvetendő döntés. A nemzet, mint egyenlő jogokkal és kötelességekkel bíró, egymásért felelősséget vállaló polgárok közössége, hatékonyan határozhatja meg közösen vállalt értékeit és elérendő céljait olyan múltbéli eseményekhez kötve, melyeket meghatározónak tart e fontos értékek kimunkálása tekintetében.

Az alkotmány preambuluma István királyon kívül csupán három történelmi eseményről tesz említést. Mindhárom történés a közelmúlthoz kapcsolódik: 1944. március 19., a német megszállás napja, 1956. október 23., a Rákosi-diktatúra elleni felkelés dátuma, illetve 1990. május 2., az első szabadon választott országgyűlés megalakulásának időpontja. Míg a két utóbbi valóban alkalmas arra, hogy, mint a zsarnoksággal való szembeszegülés bizonyítéka, a nemzeti büszkeség tárgya legyen, a legelső, 1944-es dátumhoz sokkal inkább a nemzeti szuverenitás elvesztésének és a budapesti zsidóság deportálásának szégyene kötődik.

Mégis, e legkevésbé dicsőségteljes eseményt felidéző dátum tölt be kulcsszerepet az alaptörvény Nemzeti Hitvallásként meghatározott előszavában. A nyilatkozat szerint 1944. március 19. a nemzeti szuverenitás elvesztésének napja, ami majd csak 1990-ben, az első poszt-kommunista országgyűlés megalakulásával ér véget. Az új alkotmányban a szomorú 1944-es dátumot megelőző egyetlen múltbeli történés az államalapítás eredendő eseménye. A német megszállás napja a nemzeti történelem két korszakát határolja el élesen egymástól, az állami folytonosság korát egyfelől, illetve e folytonosság megtörésének évtizedeit másfelől. 1944-ig a „történeti alkotmány" óvó gondoskodása mellett folyamatosan zajlott a nemzet igazi történelme, sugallja a preamabulum. E „történeti alkotmány" és az általa valamilyen misztikus módon kibontakoztatott valódi nemzeti történelem érvényének helyreállítását tekinti most saját tisztének a „Húsvéti Alkotmány".

[3] Magyarország Alaptörvénye. Nemzeti Hitvallás. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv (Hozzáférés: 2020. június 2.)

Az alaptörvény ugyanis szándékai szerint elsősorban anti-kommunista alkotmány, mely érvényét az 1949-es sztálinista alkotmány tagadásából származtatja: „Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét." Az új alkotmány történelem-filozófiai megalapozása döntően a szocialista diktatúrát igyekszik kizárni a magyar történelemből. A szocializmus ugyan megtörtént, állítja, de nem a valódinak tekintett nemzeti történelem mitikus és misztikus terein belül. Ebben a tekintetben a nyilas rezsim és a német megszállás előjátéknak tűnnek csupán, az igazi diktatúra, a központi történet nyitányaiként nyernek értelmet. A nem-nemzeti történelem karanténjának keretei közé szorításuk csupán azt a célt szolgálja, hogy bizonyítást nyerjen az ideológiai alapú diktatúrák idegenek a nemzet valódi lényegétől. A magyarországi Holocaust, a társadalmi kirekesztés, a német birodalmi szövetség a Nemzet magasban zajló Történelmében soha-meg-nem-esett események.

Különös kronológia ez, mely nemzetközi jogi szempontból is érdekes kérdéseket vet föl. Amennyiben „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselet megalakulásától számítjuk", elismeri-e az új alkotmány által meghatározott magyar állam a jogelődje által 1947. február 10-én kihirdetett párizsi békeszerződés érvényét, mely visszaadta a magyar kormány szuverenitását megszüntetve a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a magyar közigazgatás fölött addig gyakorolt joghatóságát?

Furcsa kronológia ez, melyben számos esemény, mintegy visszamenőleges érvénnyel, megszűnik megtörténtnek lenni. Ha valamilyen nehezen érthető, de mégiscsak döntőnek bizonyuló történeti folytonosság értelmében Magyarország megszállása és elnyomatása 1944. március 19-től 1990. május 2-ig tartott, akkor az 1946. február 1-én a valóságban megteremtett Magyar Köztársaság valamilyen rejtélyes módon mégsem létezett. E mélyebb valóságban illúzió volt, akárcsak többpárti kormányai, demokratikus választójoga, esélyegyenlőséget és társadalmi integrációt célzó számos intézkedése. E képzelt történelemből eltűnik a magyar demokratikus politikai gondolkodás teljes hagyománya, Széchenyitől, Kossuthtól, Deákon és Eötvös Józsefen keresztül Jászi Oszkárig és Bibó Istvánig. Csalóka délibáb, látszólagos történés volt csupán 1989, az „Annus Mirabilis" számos eseménye is. Nem voltak tömegtüntetések, ellenzéki akciók, nem tárgyaltak társadalmi és politikai mozgalmak az állampárttal a hatalommegosztásról.

Sötét, nyomasztó vízió ez: a reménytelenség és a kiszolgáltatottság történelméé, melynek középpontjában a második világháborús nemzeti katasztrófa, a zsarnokság, jogfosztottság és tömeges, értelmetlen halál áll. Hiába igyekszik ezt a lidérces lázálmot enyhíteni

a szabad Magyarországot 1956-hoz kötő kijelentés. Az októberi antisztálinista felkelés története a szabadságért és demokráciáért folytatott küzdelem felemelő érzésével egy időben, annak emlékétől elválaszthatatlanul idézi föl a bukás tragédiáját, a nagyhatalmi alkuknak való kiszolgáltatottságot, a rákövetkező kivégzéseket és a kádári megtorlás éveit. Az 1956-hoz kapcsolódó történelmi tapasztalatban eltéphetetlen szálakkal fonódott össze a szovjet tankokkal hősies harcot vívó „pesti srácok" képe a 18 évesen kivégzett Mansfeld Péter, vagy a forradalom mellett végig hitet tévő, csalárd módon elárult Nagy Imre emléke.

A preambulum történelmi víziója elveszi a magyaroktól a demokratikus részvétel és a társadalmi önrendelkezés, magyarán szólva a szabadság élményét. Megtagadja tőlük elsőként is az 1989-ben átélt eufóriát, amikor kézzelfoghatóan átélhetővé lett a zsarnoki rendszerek meghátrálása az emberek szabadságvágya és önrendelkezési igénye előtt. Megtagadja tőlük a megdönthetetlennek hitt diktatúrák látványos szertefoszlásának, nevetségessé válásának és összeomlásának valóban átélt tapasztalatát; a romániai karácsonyi forradalom, a prágai bársonyos forradalom és a Magyar Köztársaság 1989. október 23-i kikiáltásának emlékét. E sötét történelmi látomás elveszi az emberektől a reményt, a hitet az újrakezdés, a sorsunk öntevékeny jobbra fordításának lehetőségében.

Ezért felejti el az alkotmány preambuluma a háború utáni magyar jogállam és demokratikus köztársaság kísérletét, melyet éppen az újrakezdés, a kiszolgáltatottság, a nyomor és igazságtalanság felszámolásának reménye hatott át. Ezért nem történik semmi a szent istváni államalapítás és 1944. március 19. között. A nemzeti sors saját erőből történő megjavításának, a társadalmi részvétel lehetőségének és a szabadság reményének a valódi történelmi tapasztalata nem része e felfogásnak: nem kap helyet benne a politikai közösség kiterjesztésének 1848-49-es élménye, sem az igazi kurucok – Rákóczi Ferenc és Esze Tamás találkozásának – története. Az új alkotmány szándékai ellenére aligha a szabadság valódi történetéből fakad: igazi eredete sokkal inkább a rabság sötét mítosza.

*

Ez az elvont, személytelen és hiányos történelmi elbeszélés megtagadja a szabad egyén szuverenitását, miközben dicsőíti az állam elvont szuverenitását. A jelentősebb történelem-politikai vállalkozások, elsősorban is a Kossuth tér átrendezése éppen a történelmi elbeszélés ilyen értelmű átalakítását célozzák. A szobrok és emlékművek eltüntetése és mások fel-bukkanása segítségével olyan történelmi események tűnnek el, melyek a múlt személyes és kézzelfogható megtapasztalását erősíthetik. Nagy Imre, ellentmondásokkal és kétségekkel terhes, 1956 élettel teli és gondolkodásra késztető emlékének megidézésre alkalmas személyét az első világháborút és a történelmi Magyarország szétesését a „nemzeti sorstragédia"

személytelen távolságába helyező Nemzeti Vértanúk emlékműve váltja föl. Károlyi Mihály vitatható szobrának és személyének eltávolításával egyidejűleg eltűnik 1918, a magyar társadalom történetével és állapotával kapcsolatos gondolkodásra késztető emléke. A „bukott Kossuth" szobrának újraöntése 1848-49, a nemzet történelmének alapvető dilemmáit felidéző emlékét a tragédia személytelen, rajtunk kívül álló, nehezen megfogható képével helyettesíti. Sok szempontból hasonló szerepet tölt be a 2014-ben átadott Német Megszállás Emlékműve is. Az építmény az allegorikus formában elképzelt magyarokat összességében a szintúgy meglehetősen nehezen megfogható, elvont „németek" áldozatának mutatja be. Ezzel egyszerre igyekszik eltüntetni a második világháború valódi történetét, és magyar emberek abban játszott igencsak sokféle szerepét, illetve elkerülni a magyar zsidók meggyilkolásában vállalt kézzelfogható, konkrét felelősség kérdésének felvetését. Az emlékmű a nemzeti mártírium nyomasztó történetét valamiféle örökérvényű magyar sorsként igyekszik ábrázolni: az örök, 2014-ben éppen az Európai Unió által megtestesített Nyugat által magára hagyott magyar nemzeti, 2014-ben a Fidesz által képviselt szellem megrontásának történeteként.[4]

Ennek a történelemképnek alighanem a leglátványosabb tárgyiasulása a Terror Háza Múzeum.[5] A Terror Házát személyesen Orbán Viktor nyitotta meg 2002. február 25-én, a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapján.[6] Az emléknapot 2000. június 16-án hozta létre az Országgyűlés. 1947. február 25-én a szovjet Vörös Hadsereg elhurcolta Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát, a kommunista hatalom átvételi törekvések egyik legelszántabb kritikusát. 1947-ben ez az erőszakos beavatkozás a magyar demokrácia végét jelentette: a kommunisták egyértelműen számíthattak a szovjet hadsereg támogatására a fontos politikai konfliktusok elrendezésében. A nap, június 16., amikor az Országgyűlés elfogadta az emléknapról szóló határozatot, Nagy Imre 1958-as kivégzésének évfordulója volt. 1989-ben, 1956 miniszterelnökének újratemetése halálának évfordulóján a kommunista rendszer lebontásának legfontosabb szimbolikus eseményét jelentette.

A kronológia ünnepi dátumokba – 1947, 1956, 1989 – rejtett szimbolikája fontos szerepet játszott a szocialista diktatúrák történetéről, mint a terror és elnyomás egységes korszakáról szóló jobboldali mitológiák felidézésében. Az Országgyűlés aktusa Orbánnak a

[4] Sándor Horváth: Goodbye Historikerstreit, Hello Budapest City of Angels: The Debate about the Monument to the German Occupation. In: Cultures of History Forum (12.04.2015). https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/hungary/goodbye-historikerstreit-hello-budapest-city-of-angels-the-debate-about-the-monument-to-the-german-occupation/ (Hozzáférés: 2020. június 3.).

[5] Apor Péter: An epistemology of the spectacle? Arcane knowledge, memory and evidence in the Budapest House of Terror. Rethinking History: The Journal of Theory and Practice, 2014. 3. 328-344.

[6] Frazon Zsófia és K. Horváth Zsolt: A megsértett Magyarország: A Terror Háza mint tárgybemutatás, emlékmű és politikai rítus. Regio 2002. 4. 303–347.

Terror Háza előtt elmondott ünnepi beszédével egyetemben a kommunizmus, 1947-es hatalomátvételétől számított, 1956-os alapvető válságán egészen 1989-es bukásáig ívelő folytonosságát teremtette meg. A parlamenti határozat egymástól elszigetelt történelmi tényeket sorakoztatott föl és elmosta a különbséget a meggyőződéséhez haláláig hű, a halálbüntetést tudatos vállaló, kommunista miniszterelnök és az üldözött ellenzéki, majd a restaurációs Kádár-rendszerben 1958-tól képviselőséget vállaló kisgazda politikus személyes sorsa között. A kommunizmus története a politikai terrorral azonosított meglehetősen elvont elbeszélés maradt. A Terror Házát ennek az utólagos antikommunista mondanivalónak a terjesztésére hozták létre. Az intézmény fő célja az volt, hogy meggyőzze a magyarokat arról, hogy a politikai baloldal veszélyesen közel maradt a brutális diktatúrához, illetve, hogy – mintegy ellenszerként – helyreállítsa a nemzeti identitás és büszkeség társadalmi szerepét. A Múzeum igazgatója, Schmidt Mária kinevezése előtt a miniszterelnök tanácsadója volt történelmi ügyekben (sic!). A Múzeumot két hónappal a 2002-es választások előtt adták át, amiben a Terror Háza igen fontos szerepet játszott, mint a Fidesz kampányának ideológiai-kulturális háttérintézménye.

A kommunizmus e sajátos képe egy jóval ambíciózusabb történelempolitikába ágyazódott bele. Az első Fidesz kormányzat úgy határozott, hogy a magyar állam és a (keresztény) egyház(ak) történelméhez kötődő grandeur et gloire esetleges és mitikus eseménysorára alapozza a magyarok nemzeti büszkeségének helyreállítását.[7] A budapesti Terror Háza ennek az átfogó történelempolitikai programnak a részeként jött létre, melyet az államalapítás ezeréves évfordulójának megünneplése, valamint a Szent Koronának a Nemzeti Múzeumból az Országgyűlés épületébe történő átszállítása határozott meg. A 2000. év ünnepségei a magyar állam folytonosságát egyfajta sajátos nemzeti partikularizmus és keresztény-klerikális historizálás metszéspontjában vélték megragadni.[8] A korona átszállítása jól mutatta a szándékot, hogy a modern magyar állam történetének kezdetét a középkori keresztény királyság megalapításához kössék. A Sacra Corona új helye a Parlament előcsarnokában azonban azt is jelezte, hogy akkori vezetői a jelenkori magyar államot is a személyek feletti korona alattvalójának tekintették.[9] Eltekintve e felfogás riasztó jogkövetkezményeitől, az

[7] Karsai László: „A múltnak kútja:" A mai magyarországi jobboldal történelemszemléletéről. Élet és Irodalom, 2007. november 16. Trencsényi Balázs és Apor Péter: Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: Sorin Antohi, Trencsényi Balázs, Apor Péter, szerk.: Narratives Unbound: Historical Studies in Post- Communist Eastern Europe. Budapest, 2007. 45.

[8] Gerő András: Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika történetéből. Budapest, 2004. 181-199.

[9] Radnóti Sándor: Az üvegalmárium: Esettanulmány a magyar korona helyéről. Beszélő, 2001. november. 36–68.

aktus a magyar történelem e sajátos tárgyát, a keresztény államot az időbeli változásoktól érintetlen, a nemzet legmélyebb vágyaiban örökké élő, történelemfeletti időtlen absztraktumként ragadta meg.

A Terror Háza kulcsszerepet játszik a nemzeti büszkeség emlékezetpolitikájában. A Múzeum a benne előadott nemzeti történeti elbeszélést keretező mítosz kulcseseményeit jeleníti meg vizuális formában.[10] A vörös és fekete oszlopból álló, a nyilaskeresztet és a vörös csillagot hordozó sírkő jellegű bejárati installáció és a Megszállások Terme, ahol egy központi installáció két ellentétes oldalán a nácik és a szovjetek által elkövetett szörnyűségek véget nem érő sora látható, Magyarországot, mint két egymást követő, egyformán ördögi, ideologikus szuperhatalom áldozatát ábrázolják. Ebben a történetben a háborús atrocitások és a szenvedés a nyilasok, vagy még inkább a német megszállás alatt kezdődtek. Rögvest ez után a történeti epizód után, állítja a kiállítás Gulág terme, a szovjetek bevezették Magyarországon a széleskörű terror és deportálások révén megalapozott kommunizmust. A soron következő kiállítási termek szerint, mintha a korábbi magyar nácik mind egyszerre kommunistákká változtak volna és mindenható szovjet tanácsadók segítségével a széleskörű terror, megfigyelés és agymosás politikájába fogtak volna. A magyarok, állítja a kiállítás, összességében koncepciós pereknek, propagandának és manipulációnak voltak alávetve és különösen a történelmi egyházak szenvedtek ezektől az üldöztetésektől. Ahogy azt a leglátványosabb központi pincehelyszín ábrázolni igyekszik, a hősies ellenállás rövid, 1956-os pillanata ellenére, a magyarokat kivégezték, megkínozták és börtönbe csukták. A szovjetek itt is maradtak az országban, és az elnyomás csupán 1991-ben, a Vörös Hadsereg csapatainak kivonulásával ért véget (figyelemreméltó módon, nem 1990-ben, az első szabad választásokkal, és nem is 1989-ben, a rendszerellenes társadalmi mozgalmak és tömeges részvétel nyomán), egész pontosan igazából 2002-ben, magának a Terror Házának az átadásával, igyekszik az utolsó videó installáció felvilágosítani a látogatót.

Ez az elbeszélés tudatosan kisebbíti a nácikat megelőző magyar kormányok által kezdeményezett faji alapú megkülönböztetésnek, a jogbiztonság aláásásának és az antiszemita politikai kultúrának a jelentőségét a rákövetkező terror és diktatúra létrejöttében. Hasonlóan eltagadja a magyar hatóságok együttműködését a zsidó és roma polgárok háború alatti deportálásában és meggyilkolásában. A Terror Háza, ígérete ellenére, túlnyomórészt a kommunista diktatúra alatti erőszakra és brutalitásra figyel, egyáltalán nem vesz tudomást a

[10] Radnóti Sándor: Mi a Terror Háza? Magyar Múzeumok, 2003. 2. 6–9. Rényi András: A retorika terrorja: A Terror Háza mint esztétikai probléma. in. uő: Az értelmezés tébolya: Hermeneutikai tanulmányok. Budapest, 2008. 215–231. Rév István: Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism. Stanford, 2005. 294-298.

Horthy-rendszer történetéről és képtelen magyarázatot adni a nyilasok rövid, ám megdöbbentően véres uralmának történeti körülményeire. Annak ellenére, hogy a Múzeum azt ígéri, egyenlő mértékben foglalkozik majd mindkét modern ideologikus diktatúrával, kétségkívül a kommunizmus a valóban fontos gonosz, háttérbe szorítva így a fasizmust. A látogatót érő benyomások meglehetősen zavaróak: mintha a Terror Háza csak azért idézné fel a kommunizmus szörnyűségeit, hogy jelentéktelenebbé tegye a fasizmust.

A kommunista diktatúra értelmezésén nyugvó hazai történelempolitika a nemzetet mint örökkévaló létezőt, bizonyos állandó értékek és erények meghatározott halmazát mutatja be. A nemzet történelme ebben a felfogásban törekvés e tulajdonságok megjelenítésére és kiteljesítésére. A nemzeti történelem szégyenteljes időszakai a különféle külső erők által okozott sajnálatos történelmi véletlenek. A nemzet e misztikus felfogásának megalapozásában alapvető szerepet játszik, hogy a kommunista rendszereket úgy mutatják be, mintha azokat a nemzeti történelmen kívül álló erők teremtették volna meg, és csupán a rémuralom miatt maradhattak volna fönn. Amennyiben a kommunista diktatúrákat a nem nemzeti történelem eseményeiként sikeresen el lehet szigetelni, lehetségessé válik azt is kijelenteni, hogy létezik a nemzet egészére jellemző időtálló, még a kommunizmus alatt és ellenére is változatlan tulajdonságok összessége. Mintha minden időbeli változás ellenére is létezne valamiféle örök nemzeti karakter, amely a valódinak tekintett nemzeti történelem pillanataiban nyilatkozna meg.[11]

Azonban, ami a Terror Házában történik, aligha a múlt megtapasztalása, egyszerűen azért, mert a múlt nincs jelen. Az illúzió ellenére, a kiállítás nem dolgozik valódi történelmi személyiségekkel. A kommunisták, a dráma várakozások szerinti főszereplői legtöbbször elvont formában, mint a szocialista realista propagandaművészet tárgyai kerülnek csak elő. A terem, amely szándékai szerint a politikai megfigyelés és indoktrináció légkörét akarja bemutatni, a korszak politikai kultúrájára döntően a kommunista pártvezetőket, Sztálint és Rákosit idealizáló portrék segítségével utal. Megfelelő magyarázatok hiányában, hogy kik is voltak és milyen szerepet játszottak az 1950-es évek politikájában, ezek a személyek csupán a pártvezetők politikai kultuszát megjelenítő tárgyakként kerülnek a látogatók elé, és semmiképpen sem, mint valódi, társadalmi-történeti környezettel bíró, konkrét történelmi szereplők.

Általában véve is, a Terror Háza kifejezetten személyeket nélkülöző intézmény. Habár a kurátorok kreatív módon használták a gyász és bánat díszleteit az ideologikus eredetű üldöztetések ábrázolása során, az áldozatok pontos kilétét nagyon nehéz megállapítani. A

[11] George L. Mosse: The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich. New York, 1975. 47-99.

szülőhelyükről elüldözött embereknek, a kényszermunkának vagy az 1956-ot követő megtorlásoknak szentelt termek egyike sem köti a bennük érzékelhető, elvont légkört olyan valódi, egyedi élettörténetekhez, amelyek elhelyezhetnék az általánosságban kijelentetteteket konkrét történelmi körülmények közé, valamint kézzelfogható és érthető valósággá változtathatnák ezeket. A börtöncellákban látható áldozatok képei mellet nem találhatók megfelelő magyarázatok, amelyek eligazíthatnák a látogatót ezeknek az embereknek a kilétéről és végzetük okairól. A nyilas elkövetők csak, mint jelképes ikonszerű lények jelennek meg, a falon függő üres egyenruhák és egy elmosódott viasz Szálasi-báb képében.

A tényt, hogy a Ferenczffy-Kovács Attila, színházi látványtervező vezette kurátorok szándéka a sötétség, félelem és harag általános érzelmi légkörének felidézése, jól mutatja az 1956 utáni megtorlásoknak szentelt terem. A látogató ebben a helyiségben arra kényszerül, hogy hat teljesen egyforma bitófával nézzen szembe (a vizuális hatás megtöbbszörözése a Terror Háza egyik jellegzetes eszköze), amelyek vélhetőleg az 1956-os forradalom elfojtását követő kivégzéseket hivatottak ábrázolni. Mégis, az áldozatok, néhány egyéni sors bemutatása segítségével történő azonosítása és 1956 történetének kézzelfogható történeti tapasztalattá változtatása helyett a terem valójában zavarba hozza a látogatót, aki meglepődve olvashatja 1945 és 1949 között kivégzett személyek ítéletét néhány bitófán. A kiállítás nem 1956-ra, mint a múlt egy valódi eseményére utal. Nem mutatja be történelmi körülményeit, ellenben összemossa azt más eseményekkel és pusztán arra használja (ki), hogy elvont allegorikus jelentéseket idézzen föl.

A Terror Háza vizuális megjelenéséért és a történelmi tartalomért felelős művészek, tervezők és történészek csapatához muzeológus szakértők is csatlakoztak. Köztük a legfontosabb szerepet Ihász István játszotta, akit arra kértek föl, figyelje, hogy a kiállítás megfeleljen a helyes muzeológiai gyakorlat kívánalmainak. Ihász a Magyar Nemzeti Múzeum jelenkortörténeti kiállításait felügyelő és rendező történész-muzeológusa. Ebben a minőségében ő volt a kurátora a „Túlélés Évszázada” címet viselő állandó huszadik századi kiállításnak is, ami a rendszerváltás után újjárendezett magyar történeti tárlat záró része.[12] Bár a Nemzeti Múzeum kiállításának formája a Terror Házával ellentétben nem ideológiai kényszerekből, hanem a civilizációtörténeti kiállítások muzeológiai konvencióiból ered,[13] a jelenkor megjelenítése sok szempontból hasonló következményekkel jár.

[12] Ihász István: A túlélés évszázada (Magyarország 1900–1990). Magyar Múzeumok, 1996. 3. 40–42.

[13] A Nemzeti Múzeum jelenlegi állandó kiállítása 1996-ban, a honfoglalás 1100. évfordulójának évében nyílt meg és, sok szempontból, szorosan kötődik az 1896-ban, a Millennium évében felmerült állandó történeti kiállítás, civilizációs sikereket bemutatni kívánó elképzeléséhez. Sinkó Katalin: „A História a mi erős

A kiállítás a kommunista időszakot Magyarországon leginkább idegen uralom és katonai erő által magyarázható, balszerencsés véletlennek mutatja be.[14] Az első tárgy, amit a vonatkozó terem bejáratához közelítő látogató észrevehet, a fizikai teret és az értelmezés terét egyként uraló Sztálin szobor. A bejárathoz közel elhelyezett falitábla a szovjet katonai erő és beavatkozás tényét határozza meg, mint a diktatúra létrejöttének kizárólagos történeti feltételét. A háború utáni átmenet éveit a kommunista pártfőtitkár, Rákosi Mátyás képei és más korabeli plakátok szemléltetik, a kommunistákat mutatva a bekövetkező események legfontosabb szereplőinek. A tárlatnak ezzel a részével szemközt kapott helyet a koalíciós kormány bemutatása. Ez a rész Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőjének képével indít, ami ismételten a szovjet befolyást (és az eseményekért viselt szovjet felelősséget) hangsúlyozza. Ennek az időszaknak az ábrázolását a MKP-val kapcsolatos fényképfelvételek és dokumentumok uralják. A koalíciós kormányt ténylegesen vezető Kisgazda Párt csupán egyszer bukkan fel: Nagy Ferenc miniszterelnök, a kommunista és szovjet nyomás által kikényszerített lemondó nyilatkozata nyomán.

A kiállítás első felét egyértelműen a nehéz 1950-s évek légkörének vizuális megidézése határozza meg. Ebben a részben döntően propaganda plakátok és műalkotások, a kényszerkollektivizálás, munkaversenyek, a titkos rendőrség és a kényszermunkatáborok dokumentumai láthatók. A kiállítás nem tesz kísérletet a magyar társadalomban észlelhető törésvonalak bemutatására,[15] igyekszik ellenben elkerülni, hogy a látogatót lehetséges eltérő értelmezésekkel vagy megosztó, a korszakról szóló vitatott kérdésekkel szembesítse. Az 1956-os forradalom története, amely talán leginkább lehetne alkalmas arra, hogy értelmes vitát kezdeményezzen Magyarország jelenkori történetével kapcsolatban, hogy szó eshessen a politikai hagyományok, a társadalmi mentalitások, történelmi mítoszok sokféleségéről vagy éppen a társadalomszerkezetnek a korszakbak bekövetkezett átalakulásairól,[16] lényegében elvont, személytelen formában követhető nyomon. Az események legfontosabb részvevőiről és alakítóiról általában véve is igen kevés információ szerezhető. Hasonló módon, viszonylag nehéz megtudni bármit is a forradalomhoz csatlakozó vagy a kommunista restauráció hívéül szegődött emberekről és motivációikról. Maléter Pál, 1956 hadügyminiszterének üres egyen-

---

várunk." A millennium kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: Zádor Anna, szerk.: A historizmus művészete Magyarországon: művészettörténeti tanulmányok. Budapest, 1993. 132–47.

[14] Apor Péter – Horváth Sándor: Closing the Past – Opening the Future: Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary. In: Apor Péter, Horváth Sándor és James Mark, szerk.: Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe. London, 2017. 118-122.

[15] György Péter: Elhallgatott történetek. Élet és Irodalom, 2008. június 27.

[16] Gyáni Gábor: A megtorlás és az emlékezet narratívái. in. uő: Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Budapest, 2010. 304-320.

ruhája vagy a hasonlóan üres lódenkabát, a pesti felkelők szimbolikus öltözéke 1956 mitikus jelentéseinek személytelen, elvont, konfliktusnélküli ábrázolásmódjának jellegzetes elemei.

Hasonló személytelen módon ábrázolódik a késő szocialista időszak, Kádár „gulyás-kommunizmusa" is. Bár Kádár személyes tárgyai, főként különböző vállalatoktól gyűjtött ajándéktárgyak, foglalják el az időszaknak szentelt kiállítási tér csaknem felét, az első titkár igen ritkán bukkan föl, mint valódi történelmi személy. Ennek a résznek a leglátványosabb és a látogatókat leginkább vonzó eleme a késő szocialista városi alsó-középosztály jellegzetes lakókörnyezetének, egy panellakás nappali szobájának a bemutatása. A rendszer utolsó évtizedét egy, a szocialista ipar által gyártott konyhai eszközöket bemutató installáció, egy úttörő egyenruha, illetve különböző ünnepségek, például az eredetileg a radikális fiatal nemzedék lekenyerezése érdekében kitalált Forradalmi Ifjúsági Napok, plakátjai ábrázolják. A kiállítás így nem vesz tudomást a társadalmi elégedetlenség, csalódottság és frusztráció emlékeiről. Ehelyett a hétköznapi polgárok feltételezett közös mindennapi tapasztalatait igyekszik kiemelni: egy kétségkívül elveszett, ám valaha ismerős világ után érzett honvágyat.[17] Azonban, ahogyan ez a belső konfliktusok ábrázolásának elkerüléséből és valamiféle egységes társadalmi tapasztalat megteremtésének szándékából látszik, a múltra vonatkozó nosztalgikus merengés a „szocializmust" nem valamiféle elképzelt Aranykornak tekinti. A kiállításon sokkal inkább a kor hétköznapi emberének önképe, a furmányos és kreatív, a szovjet uralmat és a hazai kommunista vezetők új világot teremteni igyekvő kísérleteit egyformán túlélő, majd a megfelelő pillanatban az országot a megszállóktól megszabadító és a rendszert végül lebontó magyarok képe mutatkozik meg.

*

Magyarország új alkotmánya mint a nemzet történelmi alkotmányát helyreállító, azt újra megtestesítő alaptörvény jeleníti meg önmagát. Bár e „történelmi alkotmány" láthatólag az új magyar berendezkedés egyik legfontosabb jogforrásának tekinti magát, jelentéséről csupán elvont értelemben esik szó a preambulumban. Az alaptörvény szerint a politikai közösség egyrészt tiszteletben tartja „történeti alkotmányunk vívmányait", másrészt nem ismeri el idegen, azaz az 1944. március 19-i német, illetve a második világháború következményeképpen történő szovjet megszállás miatt bekövetkezett felfüggesztését. A „Nemzeti Hitvallás", az új alkotmány preambuluma, úgy tesz, mintha létezne-létezett volna valamiféle örökérvényű, Szent Istvántól 1944-ig fennálló törvényi keret, melynek érvénye csupán időlegesen, 1944. március 19. és 2011. április 25. között szűnt volna meg.

[17] A nosztalgia fogalma eredetileg a honvágy által okozott testi állapotra, komoly orvosi kezelést igénylő betegségre vonatkozott. David Lowenthal: The Past is a Foreign Country. Cambridge, 1985. 4–12.

A „történelmi” vagy „történeti alkotmány” kifejezést a jogtörténet a kormányzás rendjét, az állam nemzetközi státuszát, valamint állam és állampolgárai viszonyát meghatározó olyan alapvető törvények együttesére használja, melyek hosszabb, akár több évszázados jogfejlődés során jöttek létre, és ebből következően egységes dokumentumban való kodifikálásukra soha nem került sor.[18] Ami azt illeti, a fogalom szinte kizárólag a különleges brit (angol) jogfejlődés értelmezésére, illetve annak a ténynek a magyarázatára szolgál, hogy a parlamentáris rendszerek mintájaként tekintett brit jogrendszer, Európában egyedülállóan nem rögzítette alaptörvényeit egyetlen egységes dokumentumban. A brit parlamenterizmus védelmezői rendszerint rámutatnak, hogy az Egyesült Királyságban a király és a parlament viszonyát, a népképviselet és a választói részvétel, illetve a felelős kormányzás mikéntjét hosszabb időbeli folyamat során létrejött, önálló érvényüket megőrző külön törvények szabályozzák, melyek módosítások nyomán mind a mai napig megfelelnek a modern demokratikus hatalomgyakorlás elveinek, következésképpen nem volt és nincs szükség e politikai-társadalmi viszonyok egységes jogi dokumentumban való lefektetésére.

Nagy-Britanniától eltérően a kontinentális Európában a francia forradalmat követően sorra születtek meg az abszolút uralkodók hatalmát korlátozó, képviseleti törvényhozás és felelős kormányzás valamiféle rendszereit kodifikáló alkotmányok. Magyarország, melynek első, önmagát alkotmánynak nevező alaptörvénye az 1919. június 23-án elfogadott tanácsköztársasági alkotmány volt, sokáig egyedülálló kivételt jelentett ebben a tekintetben. A dualista Monarchia magyar közjogi és közpolitikai gondolkodása előszeretettel értelmezte e tényt, összehasonlítva a konzervatív-arisztokratikus parlamentáris mintának tekintett brit (angol) joghagyománnyal, a magyar jogfejlődés különleges eredőjének, melynek során a valamiféle organikus folyamat során egymásra rakódott sarkalatos törvények, természetes egységet képezve helytálló módon szabályozzák a modern magyar állam állampolgárainak életét.[19] Ebből a szemszögből a magyar közigazgatás és önkormányzatiság a vármegyei gyűlések egyszerű utódja, a Magyar Királyság és Ausztria viszonyát szabályozó 1867-es kiegyezés lényegében az 1723-as örökösödési törvény, a Pragmatica Sanctio újjászületése, a korszerű hatalommegosztás elve pedig nem lenne más, mint a személyek feletti Szent Korona joghatóságának érvényesítése.

[18] Horváth Attila: A magyar történeti alkotmány tradíciói. In: Horváth Attila, szerk.: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 2014. 24.

[19] Paczolay Péter: A történeti alkotmány és a konzervatív jogi gondolkodás. In: Tőkéczki László (szerk.): Magyar konzervativizmus. Hagyomány és Jelenkor. Budapest, 1994. 29-36. Mezey Barna, szerk.: Magyar alkotmánytörténet. Budapest, 2002.

A két háború közti politikai közgondolkodás számára a Szentkorona-tan kezdett egyre inkább egyenlővé válni az „ősi alkotmánnyal”, mint a területi igények megtestesítője, illetve, mint a „személyek feletti nemzettest” képviselője, következésképpen, a valódi képviseleti demokrácia ellenszere. Ez a jelenség határozott elmozdulást jelzett a történeti alkotmány dualista kori felfogásától, mely elsősorban a Bécsben székelő, idegen uralkodóval szembeni – eredetileg nemesi-rendi – ellenállás közjogi hagyományaira helyezte a hangsúlyt. A két háború közti Szentkorona-eszme lényege, ezzel szemben, a történelmi Magyarország területi integritásának jogi fikció segítségével történő fönntartása és a budapesti kormányok politikai igényeinek etnikai-nemzeti megalapozása volt. Bár az 1930-as években ez a felfogás, mint az „ősi alkotmány” védelmezőit, időleges szövetségbe kovácsolhatta a parlamentarizmus különféle híveit a modern korporatív-totális diktatúra eszméjével szemben, lényegében mégis megszüntette a dualizmus „történeti alkotmányának” a nemzet képviseleti szervére, az országgyűlésre helyezett hangsúlyát. A magyar joghagyomány lényegének egyre kevésbé a különféle választott testületek és az önkormányzatiság különböző formái látszottak, hanem az etnikai nemzetet és a régi királyság területeit misztikus módon, ezért örökérvénnyel egybekötő, népképviselet felett álló, személytelen Korona.[20] A politikai felelősség elvét mégis csak valamilyen racionális módon megalapozó magyar önkormányzatiság mítoszát így fölváltotta a Szent Korona nevében történő, következésképpen a választott testületi számonkérés hatálya alól önmagát elviekben kivonó irracionális hatalomgyakorlás lehetősége.

Magyarországnak azonban ebben az értelemben nincsen – ha volt is valaha – történelmi alkotmánya. Az Egyesült Királyságban az 1215-ös, a „szabad társadalom jogait” összefoglaló Magna Charta jogelőzményül szolgálhat a hatalmi önkénnyel szemben érvényesülő modern szabadságjogok számára, az 1689-ben elfogadott, a királyi hatalom korlátait és kötelességeit felsoroló Bill of Rights jogforrása lehet a modern alkotmányos monarchia szimbolikus szerepének, az 1832-es választójogi reform, mely a szavazati és választhatósági jogot adófizetéshez, azaz állampolgári viszonyhoz kötötte, alapelve lehet a választójog folyamatos demokratikus kiterjesztésének.

Igen nehéz hasonló módon értelmezni a magyar jogfejlődés kiemelkedő dokumentumait. A főnemesek egységes kiváltságait és a királlyal szembeni ellenállási jogukat megfogalmazó 1222-es Aranybullát tekervényes és elvont módon lehet csak a modern demokratikus részvétel jogforrásául elképzelni. S vajon mi módon határozza meg a jelenkori Magyarország polgárainak életét az 1867-es kiegyezés jogi alapjául szolgáló 1723-as Pragmatica

[20] László Péter: The Holy Crown of Hungary. Visible and Invisible. The Slavonic and East European Review, 2003. 3. 421-510.

Sanctio, mely a Habsburg-ház országainak „örökös összetartozását és elválaszthatatlanságát” valamint az egységes nőági örökösödés elvi lehetőségét deklarálta?

A „történelmi alkotmányból” így aligha marad más, mint különféle zavaros, obskurus, misztikus és helyenként okkult képzelgések együttese, melyeket törvényeknek elképzelni meglehetősen rémisztő kötelezettségeket róna a mindenkori magyar kormányokra. Alapos okunk van feltételezni, hogy a „történelmi alkotmány” kifejezés, amint azt a fogalom logikus értelmezését nem takargató underground szubkulturális honlapok világossá is teszik,[21] a képviseleti demokrácia iránti ellenszenvet, illetve az önhitt és öntelt, agresszív magyar nacionalizmust takarja.

Magyarországon nem azért nem rögzültek sarkalatos törvények egységes, alkotmányként meghatározott dokumentumokban, mert valamiféle misztikus módon a különféle meghatározó jogforrások a nemzet örökérvényű akaratának helytálló kifejeződései lettek volna. A kontinentális Európa többi országához teljes mértékben hasonulva, ám így lényegesen eltérve a brit mintától, az abszolutizmussal szemben létrejövő alkotmányos kormányzást sarkalatos törvények egységes dokumentumban kodifikált rendszere teremtette meg. A közkeletűen „áprilisi törvényeknek” nevezetett 1848. tavaszi határozatok megszövegezői azért tartózkodtak az „alkotmány” kifejezés használatától, hogy megelőzzék a gyanakvó udvar és a nehézkes, mindenfajta változást nehezen fogadó magyar törvényhozó képviselet ellenállását. Az 1848. áprilisi törvények Magyarország törvényes ősi rendjének helyreállítása címén lefektették az új felelős kormányzás, parlamentáris képviselet és demokratikus részvétel alapelveit.

A második világháborút követő, a modern jogállam megteremtésére irányuló törekvések alkotmányjogi szempontból is visszanyúltak 1848-49 törvényeihez. Az 1946. évi I. köztársasági törvény, mely rendelkezett a köztársasági államformáról és a köztársasági elnök jogköréről, jogforrásául az 1707-es, a Habsburg-ház trónfosztását kimondó ónodi országgyűlés mellett az 1848-i III. Tc.-re és az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozatra hivatkozott. Az 1989. október 23-án kihirdetett alaptörvény pedig közvetlenül az 1946-os köztársasági törvényt – így közvetve szintén 1848 hagyományait – vette alapul a demokratikus szabadságjogok, a tulajdon védelme és a köztársasági elnöki jogkör megfogalmazása során.[22]

---

[21] http://ajobbik.network.hu/blog/a-jobbik-hirei/a-magyar-torteneti-alkotmany-rovid-tortenete (Hozzáférés: 2020. június 4.)

[22] Apor Péter – Sólyom Péter: The New Constitution of Hungary: Historical Narratives and Constitutional Identity. Kézirat, 2012. Vida István: Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről. Jogtudományi Közlöny, 1982. 12. 951-969.

Bár a hazai demokratikus jogalkotás lehet bizalmatlan az alkotmányozás folyamata iránt, hiszen alkotmánynak hívott dokumentumokat a szabadságjogokat és a függetlenséget elnyomó kormányzatok bocsátottak ki 1849-ben (olmützi alkotmány), 1919-ben (a Tanácsköztársaság alkotmánya), majd 1949-ben, Magyarországnak mégis csak van a modern emberi és polgári jogokat, a demokratikus részvételt és az elszámoltatható, felelős kormányzást megalapozó történeti alkotmánya. Az 1848-i áprilisi törvények megalapozták az állampolgári jogegyenlőséget, az egymást ellenőrző és korlátozó hatalmi ágak elvét, a végrehajtó hatalomnak a választott képviselet általi felügyeletét, a közteherviselés és a politikai részvétel igényét, a vallás- és tanszabadságot, a nyilvános kifejezés elvi esélyegyenlőségét, illetve a választójogon és népképviseleten alapuló állami szuverenitást. Ellentétben a vérszerződéssel vagy a Pragmatica Sanctioval, az áprilisi törvények jó okkal szolgálhattak és szolgálhatnának a modern demokratikus Magyarország alkotmányának jogforrásául.

Bojtos Gábor:

F. Bede, Pálfy, Szamuely és a többiek. Iskolanevek nyomában

Bevezetés

Utcáink, tereink és közintézményeink megnevezését nem lehetett és ma sem lehet függetleníteni az éppen aktuális korszaktól.

A politikai névadások már a 19. században elkezdődtek, folytatódtak a két világháború között, majd elsöprő erővel jelentkeztek 1945 után. A munkásmozgalomhoz kötődő, az átértelmezett történelmi múlthoz jobban passzoló „példaképek" termelőszövetkezetek, munkásőralakulatok és úttörőcsapatok jelöléseként is hasznosultak.

A rendszerváltás után újabb tömeges „vissza- és újranevesítésre" került sor, ám számos – országos visszhangot kiváltó – eset maradt erre az évtizedre is (pl. a miskolci Földes Ferenc Gimnázium és a szegedi Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium ügyei).[1]

Az önkormányzati törvény rendelkezése szerint a közterületek elnevezése önkormányzati feladat. A 2011. évi CLXXXIX. törvény 14. paragrafusa szerint ugyanakkor közterület, illetve közintézmény nem viselheti *„olyan személy nevét, aki a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában részt vett"*. Kétes esetekben a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalása szükséges.[2]

Az Akadémia által nyilvánossá tett összefoglaló jelentés[3] azonban nem teljesen következetes: míg több esetben megállapítja, hogy a direktóriumi tagság is kizáró tény (pl. Fazekas Gábor, Kiskunhalas: *„Bár szerény mértékben, de szerepet vállalt a tanácsköztársaság önkényuralmi rendszerének rövid idejű fenntartásában, ezért róla közterület nem nevezhető el."*), másoknál (akár jelentősebb szerepvállalásnál sem) ez nem jelentett problémát.

Jelen írásunkban röviden áttekintjük a középiskolai névváltoztatásokat 1945 után, majd három szolnoki intézmény névadásához kapcsolódó levéltári iratokat adunk közre. Mindhárom névadó a Tanácsköztársaság időszakához kötődött.

---

[1] Szűcs Dóra, Újabb átnevezési vita dúl: leszavazták a Széchenyi nevet a miskolci Földes diákjai. 2011. november 15. http://eduline.hu/kozoktatas/Ujabb_atnevezesi_vita_dul_leszavaztak_a_Sze_LTLOTM és A Ságvári-dilemma: van egy joghézag, és van a politika. 2015. február 24. https://hvg.hu/itthon/20150224_Sagvari_egy_joghezag_Dul_a_haboru_a_gimna.

[2] A Magyar Tudományos Akadémia elnökének 39/2012. (XI. 17.), majd 19/2015. (X. 15.) számú határozatai a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmának való megfelelőség vizsgálata szabályairól. A szabályzat értelmében a kérelmek vizsgálatát a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja végzi el.

[3] Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról. https://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/osszefoglalalo__XX._szazadi_onkenyuralmi_rendszerek_b.pdf

Bevezetés 2.

1914 novemberében az orosz harctéren hősi halált halt Horthy Szabolcs, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja. A Horthy emlékére 1915. január 20-án tartott vármegyei és városi gyászközgyűlésen határozatot hoztak emléke megörökítéséről. A vármegye a volt főispán arcmását is feltüntető márványtábláról, a megyeszékhely a *„főgimnáziummal szemben elterülő”* (és egyébként a gimnáziumról elnevezett) tér átnevezéséről és márványtáblákkal való megjelöléséről (Dr. Horthy Szabolcs tér), illetve a közgyűlési terem részére arcképe megfestetéséről is döntött.[4]

1919. március 5-én Szűcs Géza levélben fordult a Néptanácshoz, hogy a Horthy Szabolcsról elnevezett tér „Ady Endre tér” legyen a jövőben. Indokai ismerősek lehetnek:

- „a letűnt korszak nagyságaival nincs mit eldicsekednünk”
- „nem tarthatjuk őket érdemeseknek arra, hogy nevük megörökítésével példányképet állítsunk a jövő nemzedék elé”
- „ha egy szolgalelkű pártcsoport épp a tudomány csarnokát díszítette fel annak a nevével, a ki a néppel elég keményen éreztette hatalmi súlyát, úgy nekünk, mint a jelen demokratikus irányzat hűséges követőinek elengedhetetlen kötelességünk arra törekedni, hogy az ilyen szomorú emlékek mielőbb eltávolíttassanak”
- „kell, hogy a legnagyobb büszkeség töltse el Szolnok városát, ha elsőnek siet fővárosunk után forradalmunk koszorús lantosának nevét megörökíteni”[5]

Bevezetés 3. „A szocialista hazáért mártírhalált halt” – Héjjas Iván Jászkiséren?

1919. január 12-én három fiatalember erőszakos halált halt Jászkiséren. Az anyakönyvben a halál okaként „lövés” szerepel.[6] Mi történt Jász-Nagykun-Szolnok vármegye *„egyik legvirágzóbb községében”*, amely *„mintaképe a tökéletesen gondolkozó paraszt városoknak”*, ahol a lakosság *„józan, értelmes, szorgalmas és becsületes”*?[7]

1918 október végétől folyamatosan romló közállapotokkal szembesül mindenki szerte a vármegyében. November 3-án Bornemissza Jenő (1879-1919) jászkiséri főjegyző nép-

[4] Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL JNSzML) IV.407. 3931/1929. és MNL JNSzML IV.405. 4/1915.

[5] MNL JNSZML XXXV.64.II.5. Pártarchívum, A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság szolnoki eseményeire, a fehérterror megtorló intézkedéseire vonatkozó dokumentumok.

[6] MNL JNSzML XXXIII.2. Jászkisér, halotti anyakönyv, 5-6-7/1919.

[7] Haladás, 1919. január 19. 3.

gyűlést hívott össze a 48-as körbe, hogy ott a község döntsön a további lépésekről, *„mert a régi alapon és mederben és a rendelkezésre álló eszközökkel nem hajlandó tovább, illetve képtelen a község további vezetésére”*. A gyűlésen az elégedetlen tömeg erőszakhoz folyamodott: *„Botok emelkedtek, bajonettek villogtak a levegőben és mielőtt magához térhetett volna meglepetéséből és védhette volna magát a rázúduló rágalmak ellen, már fejére is szakadt a népítélet és vérző homlokkal menekülhetett néhány jóakarója segítségével egy ablakon át, hogy legalább életét mentse meg. Talán az is elveszett volna, ha Pethes László*[8] *saját testével nem védelmezi igazi önfeláldozással, szóval, karral védve főjegyzőnket támadói ellen, maga is több kék folttal, a kabátján bajonettel ejtett lyukat vitt emlékül magával e nevezetes napról.”*[9] Bornemisszát elkapták és úgy döntöttek, kivetik a községháza emeletéről. Csak Pethesék meggyőző erejének volt köszönhető, hogy a főjegyző végül életben maradt, ám a nyugalom nem állt helyre. Távozott helyéről a főbíró és számos képviselő is.

Mindez azonban még nem ad magyarázatot arra, hogy mégis hogyan vált néhány hét múlva a fent említett három földműves a munkásmozgalom mártírjává, illetve hogyan kerültek a még nem is létező Héjjas-különítményesek Jászkisérre.

A január 12-i eseményekről az obligát sajtóbeszámolókon túl[10] rendelkezésünkre áll Bornemissza főjegyző január 17-i beszámolója és egy 1919 augusztusa után írt tizenegy oldalas összefoglaló is.

A jelentések szerint Bálint Károly, a Birkás testvérek, Bokor István, Búzás Pál és Csajági István jászkiséri lakosok Hegedüs Kálmán[11] jászkiséri-szellőháti uradalmában voltak „polgárőrként” alkalmazva, mivel már nemcsak Jászkisérről, hanem a szomszédos Jászladányról is átjártak a birtok készleteit dézsmálni. Vitték a fát, a szalmát és a takarmányt is.

---

[8] K. Pethes László (1885-1950) Az első világháborúban a galíciai osztrák és felvidéki magyar, majd a kiürített osztrák tengerparti menekültek és internáltak ügyeit intézte, majd 1916-ban a szolnoki Menekültügyi Kirendeltség vezetője lett. 1917 decemberétől az Országos Közélelmezési Hivatal közélelmezési miniszteri megbízottja volt. 1918 őszén Selmec- és Bélabánya városok főispán-kormánybiztosává nevezték ki. A kommün ideje alatt részt vett a Dormándy Géza nevével is fémjelzett ellenforradalmi akcióban, ennek sikertelensége után Szegeden közreműködött az Antibolsevista Komité megalakításában. 1920-ban a jászapáti kerület kisgazdapárti programmal választotta meg képviselőnek. 1922-ben ismételni tudott (az Egységes Párt színeiben), 1927-ben viszont vesztett Hegedüs Kálmánnal szemben. Ezt követően teljesen visszavonult a politikától. 1945 után eljárás indult ellene: két év börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. 1948-ban a köztársasági elnök közkegyelemben részesítette. Tevékenységéről: Bojtos Gábor, Szolnok és az első világháború: hátország, hősök, emlékezet, (Szolnok, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2017), 73-80.

[9] MNL JNSzML V.617.b. 199/1921.

[10] Haladás, 1919. január 19. 3. és Jászsági Néplap, 1919. január 19. 3.

[11] Hegedüs Kálmán (Jászkisér, 1877. december 14. – ?). A Jászság egyik legelőkelőbb családjának tagja. Nagyapja, Hegedüs Zsigmond (1823–1891) a Jászkun Kerületek alkapitánya, királyi törvényszéki elnök, édesapja, Hegedüs Ferenc (1853–1903) Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszti alügyésze, 1882 és 1889 között a jászsági alsó járás főszolgabírája volt. Hegedüs Kálmán 1910 és 1918 között a kiskunhalasi, 1927 és 1939 között a jászapáti kerületet képviselte az országgyűlésben.

Az áldatlan állapotokat csak súlyosbította, hogy az őrzéssel megbízottak bérük felemelését kérték, és amikor ezt nem kapták meg, egyszerűen otthagyták a Hegedüs-uradalmat. A község felé tartva rálőttek az egyik tehervonatra, amelynek egyik személyzeti tagja (a beszámolók szerint a mozdonyvezető vagy a fűtő) megsérült.

Bornemissza – értesülve Birkásék megérkezéséről – délután fél háromkor hívatta őket hivatalába s kérte tőlük fegyvereiket és töltényeiket, mivel szolgálatuk megszűnt. Erre kijelentették, hogy *„a fegyvereket csak Istennek magának adják oda”*, majd – fenyegetőzések közepette – a községháza erkélyére kitűzött zászlóval együtt távoztak.

A délután folyamán számos kocsmát (pl. Szeremi Bálintét, Csűr Andrásét és Glonek Andorét) látogattak végig. Az ivászat után kb. délután 6 órakor négyen – Bokor István és Búzás Pál kivételével – betörtek Grünbaum Lajos kereskedőhöz és kirabolták szatócsüzletét. Ekkor lépett közbe a karhatalom: bekísérték őket az őrszobára, ahol utasították őket fegyvereik átadására, ezúttal is sikertelenül, mivel *„egy őrizetlen pillanatban egy eltört puskát kicserélve elszaladtak az őrszobáról anélkül, hogy ezt a nemzetőrök és csendőrök megakadályozhatták volna, azonban az udvaron azt a kijelentést tették, hogy még az éjjel a nemzetőröket elpusztítják.”*

A Bornemissza által Szolnokról kért nemzetőrségi csapat időközben megérkezett Jászkisérre. Így amikor este 9 óra tájban megjelentek Birkásék, már a délutáni és kora esti fellépésnél magabiztosabban követelték a megadást és a fegyverek letételét. A felszólításra azonban lövések érkeztek, amire sortűz volt a válasz. Birkás Balázs (1892-1919), Birkás Miklós (1896-1919) és Csajági István (1895-1919) holtan estek össze, Bálint Károly pedig megsebesült. Bornemissza főjegyző szerint a település lakossága *„a tragikus eseményt nyugodt közömbösséggel fogadta, mert az áldozatok közül Birkás Miklós s a megsebesült Bálint Károly a község rémei voltak, a korcsmákat éjjelenként feltörték s a lakosság nyugalmát állandóan zavarták és veszélyeztették”*.

Az 1955-ből származó iratok mindhárom elhunytat az illegális mozgalom szervezőjeként és vörösőrként említették. Az 1919-es események után több mint három évtizeddel ráadásul az ideológia mindenhatóságának éveiben járunk – nem feltétlen az objektivitás fogalma jut először eszünkbe, de jelen esetben szinte semmi nem stimmel a sírkövek feliratain és az említett dokumentumban.[12]

[12] MNL JNSzML XXIII.719.c. 80-36/1955.

1. kép A Birkás-testvérek sírja a jászkiséri temetőben. Fotó: Bojtos Gábor.

- *„a szocialista hazáért mártírhalált halt”* – 1919. január 12-én Magyarország államformája Népköztársaság volt, a Magyarországi Szocialista Párt pedig csak 1919. március 21-én alakult meg.
- *„illegális mozgalomnak volt a szervezője”* – Jászkiséren 1903-tól működött a helyi szociáldemokrata szervezet; 1918 őszén megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja, amely számos nyilvános gyűlést tartott 1919 januárjáig; Szabó Ágnes szerint az *„illegalitás a maga súlyos feltételeivel sem mint politikai kategória, sem mint életforma lényegében nem volt ismert a magyarországi munkásmozgalomban. A parlamentből ugyan a munkásosztály képviselői a »békebeli« Magyarországon is ki voltak rekesztve, de évente gyűléseket tarthattak politikai eszméik hirdetésére.”*[13]
- *„veres őr volt”* – mivel a Vörös Őrséget, mint a Tanácsköztársaság rendvédelmi és karhatalmi fegyveres testületét csak 1919. március 26-án állították fel, nem erről, hanem vagy a Nemzetőrségről, vagy a szövegben is említett Polgárőrségről lehet

[13] Szabó Ágnes, „A magyar kommunista párt az illegalitás szorításában”, Társadalmi Szemle, 6 (1986): 42-52.

valójában szó;[14] Zong Ferenc kántor, tartalékos főhadnagy 1918. december 9-én kelt jelentése alapján, a jászkiséri nemzetőrség állományában 115 nemzetőrnek és 3 tisztnek kellett volna a rendet őrizni, a beszámoló szerint azonban a *„nemzetőrség tehetetlennek mutatkozott néhány suhanc garázdálkodásával szemben”*.[15]

- *„Hélyas csapat áldozata lett”* – egész biztosan nem, de – Prónay mellett – hívószóként tökéletesen működött Héjjas Iván neve, aki különítményeseivel és Prónay tisztjeivel együtt brutálisan és kegyetlenül lépett fel 1919 őszén és 1920 tavaszán Szolnokon: novemberben a szolnoki fogházban letartóztatottakat bántalmazták, míg tavasszal már elhurcolták és kivégezték foglyaikat.[16]

Jászapátitól Törökszentmiklósig, Nikosz Beloiannisztól Varga Katalinig[17]

A II. világháború előtt a felekezeti oktatási-nevelési intézményhálózat dominált Magyarországon. A kommunisták folyamatos erősödésével párhuzamosan folyt az egyházak gyengítése, visszaszorítása ezen a téren is. A felekezeti iskolarendszer felszámolása, az állami iskolamonopólium megteremtése végül az 1948. június 16-án elfogadott, az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. törvénycikkel ért révbe. A törvény kimondta, hogy a törvény hatálybalépésekor fennálló nem állami iskolák és a velük összefüggő tanulóotthonok, továbbá a kisdedóvodák fenntartását – épületeikkel, berendezéseikkel és egyéb vagyonukkal együtt – az állam veszi át.

Az államosítás után 1950-ben jött a tömeges névcsere: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1950-ben (1280-I.5/1950.) rendelte el az iskolák nevének megváltoztatását.

Jászapáti: A Széchenyi István Katolikus Gimnázium Mészáros Lőrinc (a Dózsa György vezette 1514. évi felkelés alvezére) nevét vette fel. 2012-től ismét a legnagyobb magyar nevét viseli felekezeti középiskolaként.

Jászberény: Már 1946-ban nevet váltott az intézmény: József nádor helyett Lehel vezér lett a névadó.[18] 1950-től Mikszáth Kálmán, 1954-től ismét Lehel vezér nevét viseli a gimnázium.

Karcag: 1950-től Gábor Áron Gimnázium, 2009-től ismét egyházi fenntartású intézményként: Karcagi Nagykun Református Gimnázium és Szakgimnázium.

---

[14] Suba János, „Karhatalmi formációk Magyarországon 1918-1920.”, Rendvédelem-történeti Füzetek, 18 (2008): 131-142.

[15] MNL JNSzML V.617.b. 199/1921.

[16] Pásztor Mihály, A fehérterror néhány jelensége, Pest megye 1919-1920, (Budapest, Pest Megyei Levéltár,1985), 227-244.

[17] Az iskolák elnevezésének történetéhez a középiskolák tantestületi üléseinek jegyzőkönyveit használtuk fel. MNL JNSzML XXIII.15.b. Oktatási intézményekkel kapcsolatos jelentések, statisztikák, tervek.

[18] Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 110.479/1946. V. ü.o.sz. 1946. október 7.

Kisújszállás: A Református Gimnázium az 1927/1928. tanévtől – *„azon kegyeletes viszonynál fogva, melyben intézetünk, különösen főgimnáziummá fejlesztése óta a nagybányai Horthy családdal volt és van”* – felvette a Horthy nevet.[19] *„De ez a név nemes veretű, több hőslelkű, erős magyar érzésű, kálvinista hűségű, puritán, jellemű férfit adott egyházunknak és hazánknak, az a hajtása pedig: Horthy Miklós kormányzó úr, akinek 10 éves kormányzói jubileumát üljük most, nemcsak a mi iskolánk homlokára, hanem a magyar történelem lapjaira is kitörölhetetlenül bevéste a Horthy nevet. [...] Horthy Miklós példájával megmutatta az irányt a nemzeti feltámadáshoz, a mi iskolánknak az ifjúságot kell vezetni az ő irányához.”*[20] 1950-től Bercsényi Miklós, 1952-től Móricz Zsigmond nevét viselte. 2012-től ismét felekezeti iskola, de megtartotta Móricz nevét.

Mezőtúr: A nagy hagyományokkal bíró Református Gimnázium 1950-től Dózsa György, 1992-től Szegedi Kis István neve alatt várta a diákokat. 2010-től Mezőtúri Református Kollégiumként működik.

A településen a 19. század végén alapítottak állami felsőbb lányiskolát, amely 1921-ben vette fel Teleki Blanka nevét. Az indoklás szerint Teleki volt *„a magyar nőnevelés első bajnoka, a magyar szabadságharc eszményi lelkű mártírja, a magyar nagyasszonyok minden idők magyar leányai előtt méltán tündöklő egyik legnagyobbja”*.[21] 1950-től 1957-ig Törő Pál (a 18. század közepén (1753-1754) szervezkedéssel és fegyveres lázadással vádolt (majd kivégzett) mezőtúri birtokos) volt az intézmény névadója.

Szolnok: Az 1930-ban alapított lányiskola 1935-ben kapott engedélyt a névfelvételre. Az iskolát Bánffy Katalinról nevezték el, mivel az ő *„alakja minden vonatkozásban megfelel a mai modern női ideálnak. Lelki tulajdonságai: nyájasság, vallásosság, hazaszeretet minden magyar nő eszményképévé teszik. Mint szerető feleség, gondos háziasszony a családi körben élő nőnek szolgál mintaképül. Műveltsége, szellemessége, munkaszeretete, nyelvismerete, gazdaságban való jártassága, a gyógyítás terén való ügyessége, nevelői képességei a dolgozó nő ideáljává emelik. A sportoló nő is példaképül választhatja a vadászatban és harci készségben a modern, sőt a jövő kor asszonyának példát nyújtó Bánffy Katalint”*.[22]

---

[19] Soós József, szerk., Kisújszállási Református „Horthy” reálgimnázium értesítője az 1927-28-ik iskolai évről, (Kisújszállás, Csapp János Könyvnyomdája, 1928) 31.

[20] Vadai Ferenc, szerk., Kisújszállási Református „Horthy” reálgimnázium értesítője az 1929-30-ik iskolai évről, (Kisújszállás, Csapp János Könyvnyomdája, 1930) 4-5.

[21] Kovács Géza, szerk., A Mezőtúri M. Kir. Állami Teleki Blanka Leánylíceum Értesítője az 1928-29. iskolai évről, (Mezőtúr, Török Könyvnyomda, 1929), 7.

[22] Kurucz György, szerk., A Szolnoki M. Kir. Áll. Bánffy Katalin Leánygimnázium és Líceum VI. évi értesítője az 1935-36. tanévről, (Szolnok, Varga József könyvnyomdája, 1936), 4.

1950-től napjainkig Varga Katalin (az erdélyi bányászmozgalom vezetője volt az 1840-es években) az intézmény névadója.

A megyeszékhely főgimnáziuma 1952-ben, három évtized után vesztette el Verseghy Ferenc nevét. Nikosz Beloiannisz görög kommunista 1952-es kivégzése után a gimnázium felvette a Beloiannisz nevet, mely változtatás azonban csak 1955-ig élt. Ekkor a Hazafias Népfront Szolnok Városi Bizottságának kezdeményezésére (*„a haladó hagyományok ápolásának elvéből kiindulva”*) Szolnok Város Tanácsa, majd a minisztérium is indokoltnak tartotta a névcserét, mivel Verseghy Ferenc *„az 1800-as évek egyik leghaladóbb szellemű alakja, akit az akkori uralkodó rendszer és a Habsburg-dinasztia elleni ténykedéséért, a Marseillaise magyarra fordításáért, forradalmi jellegű írásaiért és állásfoglalásáért halálra ítéltek, majd kegyelemből 8 éven át Kufsteinben raboskodott”*. Beloiannisz emlékét pedig a tervek szerint a Bútorgyár vagy a Cukorgyár őrizte volna.[23]

Törökszentmiklós: A település néhány éves gimnáziuma 1948-ban vette fel Móricz Zsigmond nevét. Borsányi József igazgató így indokolta a névválasztást: *„Móricz Zsigmond nagyon szerette az alföldi parasztokat, sokat járt közéjük. Úgy gondoltuk, mivel diákjaink túlnyomórészben alföldi parasztgyerekek, új iskolánkat leginkább Móricz Zsigmondról illene elneveznünk, aki egész életében harcolt azért, hogy a tehetséges, szegénysorsú paraszt-gyerekek is szerezhessenek magasabb műveltséget.”*[24] 1952-ben a kisújszállási gimnázium erősebb érvvel szállt be a névválasztási versenybe: Móricz Kisújszálláson érettségizett. Törökszentmiklós végül Bercsényi Miklóssal (kuruc főgenerális, a Rákóczi-szabadságharc egyik irányítója) vigasztalódhatott. 2011-től felekezeti iskolaként működik.

605. sz. F. Bede László Ipari Szakmunkásképző Intézet

A szolnoki 605. számú Szakmunkásképző Intézet 1975-ben, Szolnok város 900 éves jubileumi évében vette fel F. Bede László (1891-1920) szolnoki kommunista nevét.

F. Bede László Szolnokon született 1891. szeptember 3-án egy iparos apa tizedik gyermekeként. Szülővárosában tanult esztergályosnak, majd segédlevele megszerzése után a MÁV-műhelyben kezdett dolgozni. Hadiüzemi munkásként nem kellett katonai szolgálatot, teljesítenie. 1918 októberében a Szolnoki Nemzeti Tanács és a Munkástanács tagja lett. F. Bede hamarosan kilépett a Szociáldemokrata Pártból, majd a Kommunista Párt decemberben megalakult szolnoki szervezetének elnökévé választották. Az 1919. márciusi kommunista

[23] MNL JNSzML XXIII.15.a. 853-9-2/1955.

[24] Kis Ujság, 1949. január 4. 5.

hatalomátvétel után a háromtagú szolnoki direktórium és a megyei tanács intéző bizottságának tagja lett. Mint a hadügyi szakosztály vezetője lépett fel az ún. „ellenforradalmi" akciókkal szemben (pl. Tiszakürtön) és hajtotta végre a szolnoki túszszedést.

A Tanácsköztársaság bukása után letartóztatták és három évi börtönre ítélték. 1920. április 28-án különítményesek hurcolták el Szolnokról, és számos társával együtt Abonyban meggyilkolták.[25]

A név felvételét az iskola vezetése kezdeményezte, utalva F. Bede iskolai végzettségére (esztergályos), munkahelyére (szolnoki MÁV-műhely), *„harcos, forradalmár nevére"* és munkásmozgalmi tevékenységére. Ekkor már Szolnokon utca viselte a nevét, emléktáblák, mellszobor, illetve a szolnoki munkásőrzászlóalj őrizte emlékét.

1975. október 29-én – a névadó ünnepség mellett – tanműhelyt is avatott az intézmény.[26] A esemény fővédnöke a szolnoki MÁV Járműjavító Üzem gazdasági és pártvezetősége volt, beszédet mondott Pápai Béla, a Munkaügyi Minisztérium szakoktatási és továbbképzési főosztályának vezetője. A Járműjavító zászlót is ajándékozott, melyre az ugyancsak F. Bede nevét viselő úttörőőrsök, szocialista brigádok, a szolnoki városi munkásőregység is felkötötte szalagját.[27] Az intézmény F. Bede nevét viselő díjat is szeretett volna alapítani a pedagógusok illetve a szakmunkásképzés támogató személyek munkájának elismerésére (bronzplakett, oklevél és pénzjutalom), és hiába kaptak olyan tájékoztatást, hogy általában a díjak létesítését jogszabály nem rendezi, az engedélyt mégsem kapták meg.

Az iskola ma Baross Gábor nevét viseli.

[25] Gecsényi Lajos és Selmeczi László, szerk., Értünk éltek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Szolnok megyei harcosainak életrajz-gyűjteménye, (Szolnok, MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága, 1974), 17-22.

[26] Szolnok Megyei Néplap, 1975. október 30. 3.

[27] MNL JNSzML XXIII.15.a. 20P 15108/1975.

2. kép Zádor, 1974. 7.

1972. június 9-én – az eredeti tervekhez képest másfél év csúszással – került sor a megyeszékhely új iskolájának ünnepélyes átadására. A *„nehezen megjegyezhető »hosszú nevű«„* Vegyipari, Finommechanikai és Műszeripari Szakközépiskola nevelőtestülete 1979-ben gondolta úgy, hogy az intézmény egy konkrét történelmi személyiség nevét veszi fel. A két jelölt Pálfy János és Zalka Máté[28] (a Tisza-parton és az iskola előtt futó sétány névadója) volt.

A nevelőtestület végül (a Szolnok Városi Pártbizottság, a Szolnok Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Művelődésügyi Osztálya[29] és az MSZMP KB Párttörténeti Intézete véleményének kikérésével és jóváhagyásával) Pálfy mellett döntött. Szücs Gyula igazgató kifejtette: Pálfy János tevékenységét Szolnok városban fejtette ki, *„a tanulók körében is ismert áldozatos életútja”*, az intézmény jó hírét növelné, ráadásul Pálfy nevének felvétele *„nevelőmunkánk lényeges mozzanata lenne”*.[30]

Pálfy János (Szeged, 1881. augusztus 28. – Abony, 1920. április 28.) nyomdászként dolgozott, majd bevonult katonának. Leszerelése után a szociáldemokrata párt megyei titkáraként működött. 1918 októberében a szolnoki nemzeti tanács tagja és a munkástanács elnöke lett. Az 1919. márciusi kommunista hatalomátvétel után a háromtagú szolnoki direktórium elnöke és a megyei tanács intéző bizottságának tagja. A proletárdiktatúra bukása után letartóztatták. F. Bedével ellentétben őt – bűncselekmény hiányában – nem ítélték el. 1920. április 28-án a különítményesek az abonyi Vigyázó-kastélyba elhurcolták és meggyilkolták.[31]

A jóváhagyások ellenére az iskolának 1980 márciusában már érdeklődő levelet kellett küldeni a Megyei Tanácsra, mert a Minisztériumtól még választ sem kaptak az eltelt hónapok alatt, így tervüket (*„iskolánk fennállásának 10. évfordulóján a tavaszi Forradalmi Ifjúsági Napok keretében majd megvalósítást nyerhet”*) nem tudták megvalósítani. Negyedév múlva azonban megérkezett a támogató válasz, így a Szolnok Megyei Tanács is (162/1980. /VII. 26./ v.b.) engedélyezhette az iskola névváltoztatását: 1980. szeptember 1-től Pálfy János Műszeripari és Vegyipari Szakközépiskola elnevezéssel kezdhették meg a tanévet.

---

[28] Zalka Máté, Frankl Béla (1896-1937) az I. világháború frontjait megjárva 1916-ban orosz hadifogságba került. Szökése után csatlakozott a kommunistákhoz. A spanyol polgárháborúban, a nemzetközi brigádok Lukács Pál tábornokaként esett el 1937-ben. Bővebben: Györkei Jenő, „Zalka Máté vallomása önmagáról”, Hadtörténelmi Közlemények, 2 (1967), 239-260.

[29] „Az iskola 10 éves fennállása alatt munkájával bizonyította azt, hogy méltó Pálfy Dános munkásmozgalmi mártír nevének viselésére.” MNL JNSzML XXIII.15.a. 20P 15108/1975.

[30] MNL JNSzML XXIII.15.a. 08P 448-2/1981.

[31] Gecsényi és Selmeczi, Értünk éltek, 107-111.

Az ünnepélyes névadásra és Pálfy mellszobrának felavatására 1981. április 28-án került sor.[32] 2013-ig utca is viselte Pálfy nevét Szolnokon. Következésképp: 2013-ban problémát jelentett Pálfy neve a köztérnél, az iskolánál viszont nem. A korábban említett Akadémiai álláspont ugyanis nem világos, expressis verbis nincs kimondva a döntésük.[33]

[32] A mellszobrot azóta ellopták.

[33] Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról.

3. kép Zádor, 1974. 53.

Szamuely Tibor Általános Gépipari Technikum

Mivel érdemelte ki Szamuely, ez *„az aprótermetű, csupatűz, de mindig szerény fiatal újságíró, akitől rettegett a proletariátus ellensége, akit barátai, elvtársai csak Tibornak szólítottak”,*[34] hogy három és fél évtizeden keresztül (1955 és 1990 között) oktatási intézmény viselje a nevét Szolnokon? Abban a városban, ahol 1919. május 1. és 3. között lezajlott ellenforradalmi akciót kegyetlenül és véresen megtorolták a vörösök, illetve a Szamuely Tibor vezette vészbíróság: csaknem 50 főre tehető a megöltek és kivégzettek száma.

Szamuely Tibor (Nyíregyháza, 1890. december 27. – Bécsújhely közelében, 1919. augusztus 2.) újságíróként dolgozott, majd harcolt az első világháborúban. Hadifogságba esett, ahol megismerkedett Kun Bélával, hazatérte után a Kommunista Párt egyik prominense. A Tanácsköztársaság alatt hadügyi népbiztoshelyettes és közoktatásügyi népbiztos. Neve összeforrt a terrorisztikus fellépéssel, a gyilkosságokkal. A bukás után elmenekült, majd öngyilkosságot követett el.

Szamuely Győrött és Nyíregyházán is iskolák névadója volt, azonban ott valamivel alá tudták támasztani a választás érvényességét, hiszen Nyíregyházán született, Győrben pedig érettségi vizsgát tett.

Szolnokon azonban nem kellett az életrajzát bújni, a ma már teljesen abszurdnak minősíthető döntést indokolni, mivel az ötlet sem helyben született. 1955 októberében a Kohó- és Gépipari Minisztérium és az Oktatásügyi Minisztérium értesítette a 16. sz. Gépipari Technikum igazgatóját, hogy intézménye *„a jövőben Szamuely Tibor nevét fogja viselni”*, a névadót a november 7-i ünnepséggel együtt kell megtartani és az igazgatónak anyagot kell gyűjtenie az iskola névadójáról továbbá annak életét, munkásságát ismertetnie kell *„a tanuló ifjúság előtt”*. Magyarázat nem érkezett, az ötletadó személyét nem ismerjük.

A középiskola vezetője, Boronkay György azonnal a Magyar Munkásmozgalmi Intézet segítségét kérte, ami postafordultával küldte is a beszéd elkészítéséhez felhasználható T. Szerémi Borbála szerkesztésében megjelent Szamuely-brosúrát.

Boronkay 16 oldalra rúgó ünnepi beszédében a negyediken kezdte meg a *„hősi halált halt”* Szamuely életének ismertetését, a tizenkettediken pedig végre elért a szolnoki napok ismertetéséhez: *„Május 1-én a román előőrsök benyomultak Szolnokra és a helyi ellenforradalmárokkal megszállták a várost, a szociáldemokraták pánikot igyekeztek kelteni, azt hangoztatták, hogy minden elveszett. Böhm Vilmos a vöröshadsereg főparancsnoka beszüntette a hadműveleteket. A kommunisták szembeszálltak a szociáldemokraták véleményével és a*

[34] Szolnok Megyei Néplap, 1969. május 11. 7.

forradalmi honvédelem álláspontjára helyezkedtek. A magyar proletariátushoz apeláltak. A Budapesti Munkástanács elfogadta a kommunisták javaslatát és önkéntes fegyverfogásra hívta fel az ország népét. Két nap alatt több mint 30 ezer munkás és paraszt jelentkezett a zászlók alá. A kommunisták kimentek a tűzvonalba és a legveszélyesebb pontokon harcoltak. Sz.T.-t **[**Szamuely Tibort**]** *a Szolnok visszafoglalására küldött csapatok élére állították. Mint egy évvel azelőtt Moszkvában és Kazányban most is félelmet nem ismerő példamutatást tanúsított a megszálló román katonaság és a városban garázdálkodó ellenforradalmárokkal vívott küzdelemben. A vörös proletárok nagy lelkesedéssel követték és elkeseredett harcban a románokat visszavetették a Tiszán túlra. Szolnokot felszabadították."*[35]

Az iskola előtt 1959. március 21-én avatták fel a Simon Ferenc által készített Szamuely-mellszobrot.[36] 1990 elején a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt megyei választmánya fordult azzal a kéréssel a Szolnoki Városi Tanács Végrehajtó Bizottságához, hogy a szobrot a Technikum elől távolítsák el,[37] majd néhány hónappal később az iskola tantestülete kérte az intézményi névváltoztatást, mondván *„az utóbbi időben fenntartások fogalmazódtak meg Szamuely Tibor tevékenységével kapcsolatban"*,[38] illetve olyan névadót szeretnének, *„aki politikával nem foglalkozott"*.[39] 1990. szeptember 1-től Jendrassik György mérnök nevét viseli az intézmény.

[35] MNL JNSzML VIII.62.c. 341/1955. Ünnepi beszéd, 12.

[36] Szolnok Megyei Néplap, 1959. március 24. 2.

[37] Néplap, 1990. február 1. 8.

[38] Új Néplap, 1990. május 15. 3.

[39] Új Néplap, 1990. szeptember 3. 1.

4. kép: MNL JNSzML XXIII.4. 992/1969.

Levéltári források

MNL JNSzML Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára

IV.405. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek.

IV.407. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának iratai.

V.617.b. Jászkisér nagyközség iratai, Közigazgatási iratok.

VIII.62.c. A Szolnoki Szamuely Tibor Gépipari Technikum iratai, Iktatott iratok.

XXIII.15.a. Szolnok Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai, Közigazgatási iratok.

XXIII.15.b. Szolnok Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai, Oktatási intézményekkel kapcsolatos szám nélküli iratok.

XXIII.4. Szolnok Megyei Tanács VB Titkárságának iratai.

XXIII.719.c. Jászkiséri Községi Tanács iratai, Közigazgatási iratok.

XXXIII.2. Állami anyakönyvek másodpéldányainak levéltári gyűjteménye.

XXXV.64.II.5. Magyar Dolgozók Pártja – Magyar Szocialista Munkáspárt iratai, Pártarchívum, A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság szolnoki eseményeire, a fehérterror megtorló intézkedéseire vonatkozó dokumentumok.

Szakirodalom

Bojtos Gábor. *Szolnok és az első világháború: hátország, hősök, emlékezet.* Szolnok, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2017.

Gecsényi Lajos és Selmeczi László, szerkesztette. *Értünk éltek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Szolnok megyei harcosainak életrajz-gyűjteménye.* Szolnok, MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága, 1974. 17-22.

Györkei Jenő. *„Zalka Máté vallomása önmagáról”*. Hadtörténelmi Közlemények, 2 (1967): 239-260.

Kovács Géza, szerkesztette. *A Mezőtúri M. Kir. Állami Teleki Blanka Leánylíceum Értesítője az 1928-29. iskolai évről.* Mezőtúr, Török Könyvnyomda, 1929. 7.

Kurucz György, szerkesztette. *A Szolnoki M. Kir. Áll. Bánffy Katalin Leánygimnázium és Líceum VI. évi értesítője az 1935-36. tanévről.* Szolnok, Varga József könyvnyomdája, 1936. 4.

Pásztor Mihály. *A fehérterror néhány jelensége, Pest megye 1919-1920.* Budapest, Pest Megyei Levéltár,1985. 227-244.

Soós József, szerkesztette. *Kisújszállási Református „Horthy" reálgimnázium értesítője az 1927-28-ik iskolai évről.* Kisújszállás, Csapp János Könyvnyomdája, 1928. 31.

Suba János. *„Karhatalmi formációk Magyarországon 1918-1920."* Rendvédelem-történeti Füzetek, 18 (2008): 131-142.

Szabó Ágnes. *„A magyar kommunista párt az illegalitás szorításában"*. Társadalmi Szemle, 6 (1986): 42-52.

Szűcs Dóra. *Újabb átnevezési vita dúl: leszavazták a Széchenyi nevet a miskolci Földes diákjai.* 2011. november 15.

http://eduline.hu/kozoktatas/Ujabb_atnevezesi_vita_dul_leszavaztak_a_Sze_LTLOTM

Vadai Ferenc, szerkesztette. *Kisújszállási Református „Horthy" reálgimnázium értesítője az 1929-30-ik iskolai évről.* Kisújszállás, Csapp János Könyvnyomdája, 1930.

Zádor Béla, szerkesztette, *A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai.* Szolnok, Szolnok Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, 1974.

Csunderlik Péter:

Fekete mesék – Tanácsköztársaság-regények a Horthy-korszakban

Miért fontos, hogy egy történész vizsgákat tárgyává tegye a regényirodalmat is? Narratológiai alapvetés, hogy a világérzékelésünk és -értékelésünk alapvetően „szövegek" nyomán, elbeszélések mentén szerveződik (a „nyelvi fordulat" utáni tág értelmében használva a szöveg fogalmát).[1] Abban, hogy hogyan látjuk a világ eseményeit, és hogyan interpretáljuk azokat, abban nagyon fontos szerepe van annak, hogy gyerekkorunktól milyen történeteket hallunk, milyen meséket és regényeket olvasunk, vagy milyen filmeket látunk. Mert az így megismert toposzok segítségével tulajdonítunk értelmet a „valóságnak" – helyesebben így konstruáljuk azt –, például úgy, hogy a körülöttünk élő személyeket irodalmi archetípusokkal feleltetjük meg.[2] Gondoljunk bele, hogy adott esetben hány Shakespeare-i figurát szoktuk azonosítani a közéletben, így vélhetjük felfedezni egy-egy ismert személyben a hatalomvágyó Lady Macbeth, az intrikus Jago vagy a tépelődő Hamlet alakját, hogy aztán az ismert történetek nyomán (amelyeket a Lamb testvérek *Shakespeare meséi*nek köszönhetően már egészen kis gyerekként magunkba szívhattunk) értelmezzük a cselekedeteiket. De hogy ne csak magaskulturális példát hozzak, említhetném a popkultúrából a szintén „szövegként" elemezhető *Star Wars*-filmeket is: vajon a világ hány elnyomó rendszerében bíznak abban, hogy a diktátor legbelső környezetében csak akad egy, az utolsó pillanatban mégis az uralkodója ellen forduló Darth Vader?

Ezek a ma már egyre szélesebb körben elfogadott, posztmodern elméleti fejtegetések[3] miként függnek össze a Tanácsköztársasággal? A proletárdiktatúra 1945 és 1989 között recepcióját feldolgozó Apor Péter is külön figyelmet szentelt a szépirodalmi művek kommünképének – a „narratív igazság" történetelméleti problémája felől közelítve a regényekhez –, és okkal.[4] A szépirodalmi munkák sok esetben jobban meghatározzák a Tanácsköztársaságról

---

1 Ld.: Gyáni Gábor: Posztmodern kánon. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 10–27.

2 Az irodalmi toposzokról, amelyek közé tartozhatnak sztereotip szereplők (a „rossz tanácsadó"), helyszínek (a „holdvilágos erkély") és történések (a „poharak felcserélése") egyaránt: Mieke Bal: Narratology. Introduction to the Theory of Narrative. Toronto-Buffalo-London, University of Toronto Press, 1999, 137. – A történetírásban is használható narratológiai elemzés módszertanát ismerteti: Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Budapest, Új Mandátum, 2010, 19–28.

3 Vö. Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, Napvilág, 2000, 11–30.

4 Apor Péter: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945-1989. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 158–188.

bennünk élő képet, mint a „komoly” történettudományi munkák. Vajon ha száz érettségizőt megkérdeznénk, hogy Kun Béla miként távozott az országból, hányan mondanák, hogy repülőgépen menekült el? Hiszen – mint az közismert – Kosztolányi ezzel a jelenettel kezdi az *Édes Anna* című regényét.

Pont emiatt az eredetileg a *Nyugat* folyóiratban folytatásokban megjelenő, 1926-os *Édes Annát*[5] választottam első bemutatandó Horthy-kori regénynek (noha kronológiailag több is megelőzi) a rövid áttekintésemben. Miről szól ez a regény? A középiskolában talán még mindig úgy tanítják, hogy ez egy pszichoanalitikus történet, amelyben Kosztolányi a cseléd alakjában pillantja meg a tudatalattit, az „Id”-et, amely velünk együtt él, de valójában nem tudunk róla, nem ismerjük egészen (hiszen lényegében Édes Annához se kerülünk közel a regényben), és ez az elfojtott ösztönlény aztán a traumatikus élmények hatására kitör lélekbörtönéből és lemészárolja Vizyéket. Ez a hagyományos, pszichoanalitikus olvasata a regénynek,[6] az értelmezésemben azonban az *Édes Annát* olvashatjuk a proletárdiktatúráról szóló szimbolikus történetként is. A korban is akadtak, akik így értelmezték: Reinitz Béla például azt írta Hatvany Lajosnak, hogy az *Édes Anna* miatt megbocsátja Kosztolányinak „minden gazságát”.[7] Kosztolányinak ugyanis erősen negatív volt a megítélése a baloldali értelmiségiek között az 1919 utáni ellenforradalmi szerepvállalása miatt az *Új Nemzedék* „Pardon” rovatában.[8] Hogy desztilláljam a lényeget, úgy gondolták, hogy Kosztolányi a világ legkorruptabb irodalmában, a magyarban is a legmegvásárolhatóbb hitványaknak az egyike. Hajlékonyságának bírálata nem nélkülözött minden alapot: Lukács György szerint a Tanácsköztársaság idején Kosztolányi felajánlotta, hogy lefordítja *A tőké*t,[9] aztán a Horthy-korszakban a Mussolini életrajzának fordításánál kötött ki.[10]

Miről szól az *Édes Anna*? Alapvetően az álhírek kifigurázásáról. Ezért is kezdődik a regény a „Kun Béla elrepül” című kis bevezető fejezettel, amely egy ismert Tanácsköztársaság alatti álhírre utal.[11] A regényben állandóan, újra és újra álhírekkel találkozunk,

---

[5] Az általam használt újabb kiadás: Kosztolányi Dezső: Pacsirta – Édes Anna. Budapest, Európa, 2005.

[6] A pszichoanalitikus megközelítéshez l. Sigmund Freud: Pszichoanalízis. Öt előadás 1909-ben a worcesteri Clark Universityn. A jegyzeteket összeállította: Simó Sándor. Budapest, Kossuth, 1992.

[7] Levelek Hatvany Lajoshoz. Szerk.: Hatvany Lajosné. Budapest, Szépirodalmi, 1967, 404.

[8] Ld.: Pardon... Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében, 1919–1921. Szerk.: Arany Zsuzsanna. Budapest, Osiris, 2019.

[9] A történetet elmeséli Lukács: Lukács György: Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon. Az interjút készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet. Szerk.: Eörsi István. Budapest, Magvető, 1989.

[10] Margherita Sarfatti: Mussolini élete. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

[11] Vörös Boldizsár írt tanulmányt arról, hogy már a proletárdiktatúra idején milyen álhírek terjedtek a népbiztosok menekülésével kapcsolatban: „Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött” – Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapesti Negyed, 2005/1–2., 69–92.

amelyek egymással keverednek is: Édes Annából előbb egy „legenda” lesz, a tökéletes cselédként pletykálnak róla, de a róla szóló pletykadiskurzus idővel negatívba fordul át, a Vizy-gyilkosság után már azt terjesztik Édes Annáról – összekeverve őt egy másik cseléd-lánnyal –, hogy egy román katona a szeretője, hogy kommunista propagandakiadványokat olvasott, szóval igen sötét perszónának állítják be Édes Annát. Sőt: Kosztolányi még saját magát is az álhírek áldozataként szerepelteti a regény befejezésében. Az *Édes Anná*ban Kosztolányi Dezső próbát tett a proletárdiktatúra értelmezésére, és különösen a vörösterror okainak megértésére, amennyiében Vizyék meggyilkolását a vörösterror szimbólumának tekintjük. Ebből a nézőpontból több kulcsjelenetét is kiemelhetjük a regénynek, úgymint „a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről” szóló vitát a Vizy házaspár lakásán, vagy Moviszter doktor védőbeszédét Édes Anna perében, amellyel a doktor cseléd védelmére kel, felidézve, hogy a gazdái mennyire kizsákmányolták és megalázták Édes Annát, így próbálván meg érthetővé tenni a cselédlányból kitörő gyilkos dühöt.

Ezzel Kosztolányi a proletárdiktatúra idején a polgárság ellen elkövetett atrocitásokra tett egy megértési kísérletet, amennyiben elfogadjuk, hogy Moviszter doktor Kosztolányi nevében beszél. Márpedig ez azért nagyon plauzibilis, mert a védőbeszéd elhangzása a regény egyetlen jelenete, amely során a narrátor kiszól a történetből, biztatva a vádlott védelmében megszólaló doktort. Véleményem szerint – és aligha vagyok egyedül – az *Édes Anna* a legjobb regény, amely a Horthy-korszakban született az 1919-es kommünről.

Pásztor Árpád *Kelemenék* című 1919 őszén megjelent kisregénye[12] abból a szempontból érdekes, hogy Pásztor Árpád volt az első magyar költő, aki verset írt Leninről, még 1917-ben, egyenesen „Új Krisztus” címmel,[13] de aztán a Tanácsköztársaság bukásával ő is átpozícionálta magát, rögtön egy kommünellenes regénnyel jelentkezett, amely a proletárdiktatúra „farsang”-típusú értelmezéseibe sorolható. A Tanácsköztársaság értelmezésének két fő sémája létezett a Horthy-korszakban.[14] Az egyik interpretáció szerint a proletárdiktatúra egy „tatárjárás” volt, a magyar történelem mélypontja, és az ezen a sémán alapuló, az orientalista sztereotípiákban[15] tobzódó ábrázolások csak a súlyos fenyegetésként azonosított kommunisták pusztításait emelték ki: tehát hogy a magyarokra támadó keleti „idegenek” minden értékeset lerombolnak magyarországi uralmuk alatt. (Tormay Cécile nemsokára

[12] Pásztor Árpád: Kelemenék. Kis regény 1919-ből. Budapest, Athenaeum, 1920.

[13] Pásztor Lenin-versére kitér annak Tóth Árpád „Az új Isten” című versére tett hatását vizsgálva: Bakó Endre: Az új Isten (egy Tóth Árpád versről). Tekintet, 2011/3., 133–141.

[14] Ld.: Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Budapest, Napvilág, 2019.

[15] Vö. Edward W. Said: Orientalizmus. Budapest, Európa, 2000.

bemutatandó *Bujdosó könyv*e is ezen a sémán alapul.) A tatárjáráshoz hasonlításnak akkor már jelentős múltja volt a magyar közéletben: a századelőre kialakuló hazai újkonzervatív mozgalomnak elsősorban a Katolikus Néppárthoz köthető szerzői az 1896-os választások idején és után kiadott antiliberális röpirataikban az elnyomónak és korruptnak tartott Szabadelvű Párt politikusait és jelöltjeit, az „idegen" liberalizmus magyarországi képviselőit azonosították a magyar nép javait pusztító „tatárokként".[16] És mire az antiliberalizmus szinergisztikus viszonyba került a századfordulón az antiszemitizmussal, már készen állt a séma. Vagyis az 1919 utáni Tanácsköztársaság-ellenes irodalom szerzőinek csak egy lépést kellett megtenniük, hogy az „idegen" liberálisok „pusztításait" érzékeltető, antiszemita mellékzöngékkel feltöltődött, akkor már több mint két évtizede kimunkált „tatárjárás"-párhuzamot a proletárdiktatúrára alkalmazzák.

Azonban a kommünnek létezett az ellenforradalmi irodalomban egy „vörös farsangként" történő bemutatása is, amelyet Mihail Bahtyin karnevál-elméletével értelmezhetünk. A Mihail Bahtyin karnevál-elméletével[17] megközelíthető „farsang" (egyes elbeszélésekben „pünkösdi királyság") metafora szerint a polgárság a karneváli időszakhoz hasonló átmeneti ellenvilágként azonosította a kommünt, amikor is egy rövid időre helyet a társadalmi osztályok képviselői, megfordulhattak a hatalmi viszonyok – jobbágyból is cserélhettek választhattak karneváli királyt, miképp pár hónapra Kun Bélából is Magyarország ura lehetett –, de aztán a farsangi időszak végével kíméletlenül visszaállt az eredeti, „igazi" állapot. Így a „vörös farsang" stratégiai metaforájára építő kommünábrázolások nem is ábrázolhatták annyira sötét időszakként a proletárdiktatúra napjait, Kelemen Árpád kisregényében is sok a komikus elem.

A „vörös farsang"-sémán alapuló elbeszélésekben a komikus elemet az ismert vígjátékzsáner, a „koldusból királyfi" dramaturgiája biztosítja. Például, a polgárlakásokba beköltöztetett proletárok csetlenek-botlanak, nem ismerik és ezért viccesen használják a különböző eszközöket (napjaink vígjátékaiban is sokszor előfordul a komikum forrásaként, hogy a „proli" szereplő nem tudja, mire való az „úri" fürdőszoba bidéje), nem tudják működtetni a különböző szerkezeteket és így tovább. A Horthy-kori Tanácsköztársaság-ellenes irodalomban jellemző példáját nyújtanak az ilyen komikus epizódoknak, mint a népbiztosok

[16] Trencsényi Balázs: „Jön a tatár!" A nemzeti antiliberalizmusok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Budapest, Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 241–269. – Az említett röpirat: Jön a tatár! vagyis közelednek a követválasztások. Milleneumi ajándékul a haza józan polgárainak nyújtja egy néppárti. Budapest, Szent Gellért Könyvnyomda, 1896.

[17] Ld.: Mihail Bahtyin: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest, Európa, 1982.

étkezéseinek bemutatása, amely szövegrészekben az jelentette a humorforrást a polgári középosztály képviselőinek, hogy a kormányra került népbiztosok nem tudtak késsel-villával enni. „Micsoda prolik, micsoda bunkók, és ők kerültek az ország élére" – kacaghatott és botránkozhatott meg egyszerre, egy krisztinavárosi tisztviselő. És csak természetes – sugallta ez az értelmezés –, hogy ennyire műveletlen emberek, alkalmatlan tuskók nem is tudták megtartani a hatalmat, gyorsan megbuktak, miután hibát hibára halmoztak.[18]

Pásztor Árpád regényének kulcsjelenetei ebből a szempontból azok, amelyek Kelemen Péter feleségének, Nusinak és a kommunista politikusnak, a felvágó Kohut „doktornak" a randevúit részletezik. A regény végén persze kiderül, hogy Kohut soha nem is volt orvos, ő már a „doktorságát" is hazudta, is a Tanácsköztársaság egyik vezetőjeként is csak egy imposztor volt, miképp azt a proletárdiktatúra bukása után, a Kelemennének írt búcsúlevelében bevallja. Így Pásztor regénye szerint csalók, szélhámosok – és persze azért gyilkosok is – vezették a Tanácsköztársaságot, de azért mégse olyan vérengző horrorfigurák, mint amilyeneket például Lázár István, a Horthy-korszak későbbi sokat foglalkoztatott forgatókönyvírója *A vörös számum* című 1920-as regényében[19] bemutat.

Piaci alapon számos Tanácsköztársaság-ellenes művet is megjelentettek a kommün bukása utána, hiszen a népbiztosok rejtélyes alakjai vagy éppenséggel a vörösterror szörnyűségei nagyon izgalmas témát jelentettek.[20] Lázár István *A vörös számum* című könyve szintén egy olvasmányos kalandregény – címében a por és a salak felkavarodására utaló orientalista stratégiai metaforával[21] –, amely izgalmasan meséli el a Tanácsköztársaság történetét, de nagyon érdekes a regény kommünértelmezése, illetve ennek üzenete a proletárdiktatúra Horthy-kori emlékezete szempontjából.

A Horthy-kor elején szembesült azzal a kiépülő ellenforradalmi rendszer elitje, hogy valamit kezdeni kell azokkal a proletárokkal, akik támogatták a kommünt, akik haszonélvezői voltak a proletárdiktatúrának, és akik nélkül nem lehet megkezdeni az újjáépítést. Nagyon tanulságos, hogyha megnézzük a Horthy-kori nemzetgyűlési vitákat: a *numerus clausus* kapcsán azzal érveltek – az „értelmiség túltengésének" a századelőtől óta ismert toposzára

[18] Ld.: a Forradalmi Kormányzótanács lakomáinak és az állítólagos szovjetházi „orgiák" Horthy-kori bemutatásait: Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig", i. m., 165–170.

[19] Lázár István: A vörös számum. Budapest, Légrády Testvérek, 1920. – Lázár sokáig elfeledett regényét nemrég újra felfedezték: Alexa Károly: A vörös számum – A Kommün mint irodalom. Kommentár Lázár István regényéhez. Hitel, 2017. november, 101–118.

[20] Ld.: Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig", i. m., 21–31.

[21] A metaforák jelentésteremtő erejéről: Almási Miklós: Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában. Budapest, T-Twins Kiadó, 1992, 74–83. – A szövegszervező metaforák használatáról a történetírásban: Hayden White: A történelem terhe. In: Uő: A történelem terhe. Szerk.: Braun Róbert. Budapest, Osiris, 1997, 61.

hivatkozás mellett –, hogy a zsidó értelmiségiek voltak a kommün legfőbb támogatói, és az 1918–1919-es forradalmak idején szörnyű felforgató tevékenységet folytattak, emiatt pedig vissza kell szorítania őket az ellenforradalmi rendszernek.[22] Amikor azonban a rokkant-örvényt fogadták el, szóba se került a vitában, hogy 1918–1919 fordulóján a rokkantak voltak a kommunisták legelkötelezettebb támogatói, és ezért nem támadták őket. Részben azért, mert a rokkantaktól – a „zsidókkal" ellentétben – nem volt mit elvenni, részben azért, mert – amennyiben helyes a hipotézisem – a rokkantakkal és a munkásokkal az ellenforradalmi rendszer potenciális támogatóiként számoltak, így fel kellett őket menteni.[23]

A regényben egy Nagy János nevű munkás az, akit félrevezetnek a „zsidók": ugyanis egy Sashegyi Lenke – eredetileg Adler Lili – nevű agitátorlány az, aki delilai figuraként elcsavarja Nagy János fejét, megidézve ezzel a keresztény férfiakra veszélyes zsidó nőnek a dekadens (és antiszemita) irodalomban és a szecesszió korában oly népszerű toposzát, amelynek alighanem Otto Weininger *Nem és jellem* című 1903-ban megjelent műve a leghírhedtebb lenyomata.[24] A regényben kifejezetten meghúzódik egy „bibliai" szál is: Szomolay Tibor népbiztos – akit Szamuely Tiborról mintázott az író – eszelősen féltékeny Nagy Jánosra, mivel a zsidó agitátorlány inkább a férfias, izmos magyar munkással szeretne lefeküdni a gyenge fizikumú, vézna, sápadt[25] Szomolay helyett, aki ezért irigységében meg akarja öletni Nagy Jánost – sikertelenül. A Tanácsköztársaság bukásakor Nagy János bűnbánatot gyakorol, amiért a zsidó agitátorlánytól behálózva átmenetileg támogatta a kommünt. Még a saját anyja is elítéli ezért, átmenetileg börtönbe kerül, a regény pedig Nagy János gyónásával és egy ígéretével fejeződik be: ha letöltötte a büntetését, újra kezébe veszi a kalapácsot és a magyar nemzet érdekében fog tevékenykedni, keményen kiveszi a részét az újjáépítésből.

Lázár István regényével ellentétben Tormay Cécile 1920–1921-ben megjelent kétkötetes *Bujdosó könyv*ét ma is sokan ismerik, de sajnos a legtöbben „hiteles naplóként" olvassák, noha ez egy expresszionista horrorregény. A horror a korra nagyon jellemző műfaj, nem véletlen, hogy Németországban is ekkor futnak föl az expresszionista horrorfilmek, amelyek a tőrdöféselmélet filmes lenyomatai.[26] Ahogy a tőrdöféselmélet mindenféle háttérben

[22] Ld. ezzel kapcsolatban: Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Budapest, Napvilág, 2012, 47–49.

[23] A proletárdiktatúra támogatóival kapcsolatos Horthy-kori toposzokról és a kommün „bázisának" 1919 utáni megkonstruálásáról l. Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig", i. m., 147–151.

[24] Otto Weiningerről l. Gerő András: Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában. Budapest, Új Mandátum, 2009.

[25] A „zsidó testtel" kapcsolatos negatív sztereotípiákról ld.: Sander Gilman: The Jew's Body. New York-London, Routledge-Kegan Paul, 1991. – Illetve Bolgár Dániel tanulmányait.

[26] Ld.: Siegfried Kracauer klasszikus könyvét: Siegfried Kracauer: Caligaritól Hitlerig. A német film pszichológiai története. Budapest, Magyar Filmintézet, 1993.

megbúvó, fenyegető erőket képzel a környezetünkbe, például „zsidókat", szabadkőműveseket, akik irányítanak minket és a vesztünkre törnek, úgy a horrorfilmekben is hasonló sötét erők fenyegetik a főhősöket, mint a hipnotizőr bűbája a műfajteremtő 1920-as *Dr. Caligari*ban. A gyűlölködő Tormay regénye tökéletes példája az antik invektívák modern kori felhasználásának, például az „ami kívül, az belül" antik gnómájának.[27] Tormay Cécile tobzódik a népbiztosok szerinte undorító külsejének expresszionista leírásában, a figurák sötét megjelenítésében.[28] A legjobb példa erre a műben a sötétséget kedvelő „vámpírként" megfestett Szamuely Tiborral kapcsolatos állítólagos történetek felidézése. A *Bujdosó könyv*ben mindig csak „azt mondják", „azt hallottam", „állítólag" (a „bujdosó" Tormay Cécile jellemzően sosincs jelen a helyszínen a proletárdiktatúra felidézett történéseinél, ő mindig csak hall valamit a szemtanúktól), de a Kosztolányi által kifigurázta álhíreket és rémhíreket Tormay hiteles tanúságként közli.[29] Olykor persze vicces félreértések is adódnak: Tormay bennfentes információként közli, hogy „állítólag" Szamuely a Tórát olvasva nőtt föl, csak annak törvényeit fogadja el, ami azért vicces, mert a Tóra nem más, mint Mózes első öt könyve, amit máig minden hittanfoglalkozáson elolvastatnak a katolikus kisiskolásokkal is. Nyilván Tormay a Talmuddal keverte össze a Tórát, de nem ez az egyetlen tévedése ebben a könyvben, és akkor jobb esetben csak téved, és nem hazudozik.

Tormay Cécile társa volt a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megszervezésében[30] Ritoók Emma, akinek *A szellem kalandorai* című 1921-es műve[31] a Vasárnapi Kör történetén alapuló kulcsregény. Ritoók Emma maga is tagja volt a Vasárnapi Körben, és Balázs Béla ezért ironikusan írta, hogy „szegény Emma" a náthán kívül semmit se kapott el ott.[32] Döbbenetes valóban, hogy Ritoók, aki a Vasárnapi Kör szeánszain egy elég intenzív közegnek lehetett a része, Lukács Györgytől, Balázs Bélától vagy és Kodály Zoltántól inspirálódhatott, mennyire gyenge történetet írt erről a társaságról: művében papírmasékarakterek adják elő magukat. Ritoók Emma ebben a regényben az 1918–1919-es forradal-

[27] Az antik műfajról és jellegzetességeiről ld.: Adamik Tamás: Megjegyzések az invectivához. Antik Tanulmányok 24. (1977), 182–191.

[28] A „rútság" kiemelésének szerepéről az ellenségalkotásban ld.: A rútság története. Szerk.: Umberto Eco. Budapest, Európa, 2007. Ill. Umberto Eco: Ellenséget alkotni. In: Uő: Ellenséget alkotni és más alkalmi írások. Budapest, Európa, 2011, 8–35.

[29] Ld.: Csunderlik Péter: Ördögök – Károlyi Mihály és a galileisták képe a Bujdosó könyvben. In: Tormay Cécile-emlékkonferencia. 2012. október 5. Szerk.: Kollarits Krisztina. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2013, 189–217.

[30] Ld.: Judith Szapor: Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rights to Revanche. London–New York, Bloomsbury, 2018.

[31] Az általam használt kiadás: Ritoók Emma: A szellem kalandorai. Budapest, Pesti Szalon Könyvek, 1993.

[32] A Vasárnapi Kör történetéről és Ritoók Emma benne játszott szerepéről: A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Összeáll., bev. és jegyz.: Karádi Éva–Vezér Erzsébet. Budapest, Gondolat, 1980.

makért, az összeomlásért és leginkább a terrorért a saját belső problémáikat a világra kivetítő, a saját üdvüket az emberiség megváltásának útján elérni akaró progresszív értelmiségieket teszi felelőssé. Mert valójában csak saját magukkal volt bajuk – szól a regény üzenete –, de mindenki megkeserülte, hogy a megváltani kívánt világban elszabadították a végső soron uralhatatlan, sötét erőket. Ebből a szempontból „Az alvó város" című fejezet adja a kulcsot. A főhőst, Donáth Ervint Lukács Györgyről és Ernst Blochról mintázta Ritoók – de mivel kulcsregényről van szó, például a Wéber Gyuri névre hallgató szereplő azt mutatja meg, hogy Ritoók Emma miként látta Kodály Zoltánt.

Herczeg Ferenc *Északi fény* című 1930-ban megjelent regénye szintén egy olyan munka, amelyben az 1918-1919-es összeomlásért a baloldali radikális értelmiséget hibáztatja egy konzervatív szerző. Tisza István *Magyar Figyelő*-körének[33] korábbi vezető értelmiségije, Herczeg Ferenc is személyi defektusokra és frusztrációkra vezeti vissza az általa a radikális értelmiség művének tekintett forradalmakat.[34] Úgy vélte, mivel a baloldali radikális értelmiségiek nem futottak be karriert a régi, dualizmus kori Magyarországon, ezért bosszúból, dühükben akarták lerombolni a régi világ intézményeit, hogy az új Magyarországon majd ők kerüljenek a társadalom élére. Ebből a szempontból a Jászi Oszkárról és Lukács Györgyről mintázott Ács az egyik legfontosabb szereplője a történetnek, valamint a valószínűleg Kéri Pál ihlette Pálfi, aki „balkáni trágyadombnak" tartja a hazáját. Herczeg a konzervatív értelmiségkritika közhelyeit mondja fel a regényben: a reformálni akaró szobatudósok idegenül mozognak a világban, és szándékaik azért vezetnek katasztrófához, mert a gyakorlat teljesen másképp működik, mint az elmélet. Schöpflin György írt remek kritikát a *Nyugat*ban az *Északi fény*ről,[35] bírálatának lényege, hogy az első világháború utáni összeomlás és a forradalmak korának súlyos élményanyagából egy igazán nagy, dosztojevszkiji művet lehetett volna írni, és erre ki más lehetett volna alkalmasabb, mint a konzervatív írófejedelem, Herczeg Ferenc – akit később politikai okokból Nobel-díjra is jelöltek (Tormay Cécile-hez hasonlóan). De ebből a nagy élményanyagból a rendszer írófejedelme csak egy szellemes kalandregényt tudott kihozni, szintén papírmasé-figurákkal – szóval Herczeg műve nem fogható Dosztojevszkij *Ördögök*jéhez.

Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című 1920-ban megjelent regénye[36] valójában az ellenforradalmi fehérterrorról szóló allegorikus mű.[37] Hogy ezt mennyire nem ismerték föl

[33] A Magyar Figyelő körének nézeteit bemutatja: Tőkéczki László: A Magyar Figyelő eszméi (1911–1918). Történelmi Szemle, 1994/3. 239–289.

[34] Ld.: Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig", i. m., 71–73.

[35] Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc új regénye. Nyugat, 1930/1., 62–63.

[36] Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig. Budapest, Athenaeum, 1920.

a kortársak, arra jó példa a *Magyarország* című lapban megjelent 1921-es recenzió, amely szerint a világgal állandóan haragban álló Móricz végre kicsit megbékélt: „Talán ez az első igazán boldog alkotása, értjük alatta: aminek megírása neki magának is boldog mulatság volt, nem mint korábbi dolgairól hinni lehel, gyötrő problémáktól kínban való elszakadás."[38] Móricz 1919 után először egy Dózsa-drámát szeretett volna írni, de azt túlságosan áthallásosnak ítélte, így választotta végül a debreceni református kollégiumba helyezett történet megírását a kamaszfiú meghurcolásáról.[39] Nyilas Misi megalázását a tanári kar előtt – amikor átmegy a felnőttek minden gyötrelmén – Móricz fehérterror alatti személyes élményei ihlették. Móricz Zsigmondot ugyanis 1919 augusztusában hátracsavart kézzel vezették el leányfalui otthonából, mivel 1919 májusáig cikkeivel támogatta a Tanácsköztársaságot, csak a földosztás elmaradásával ábrándult ki a proletárdiktatúrából.[40] De emiatt is bűnhődnie kellett: például a megaláztatásokon, a vegzálásokon túl kizárták a Petőfi Társaságból. Móricz elvezetése Nyilas Misi apjának történeteként szerepel a duplafenekű regényben.

A népi irodalomnak egy másik típusú kommünábrázolását nyújtja Fekete István *Zsellérek* című 1939-es regénye,[41] amely azért tanulságos, mert a város és vidék ellentéte felől mutatja be a proletárdiktatúrát. Fekete István 1945 után nem véletlenül írt kizárólag állattörténeteket vagy ifjúsági regényeket – ugyanis a *Zsellérek* is rákerült a fasiszta, antidemokratikus, szovjetellenes könyvek jegyzékére. Pedig nem egy uszító mű, és nem is annyira penetránsként jelentkezik benne az 1918–1919-es forradalmak bírálata, mint például a *Bujdosó könyv*ben. Fekete István a saját népi, vidéki perspektívájából próbálja megérteni, hogy mit jelent a kommün, és azért nagyon tanulságos a könyv, mert érzékelteti, hogy a központi hatalomváltások miként jelentek meg vidéken: gyakorlatilag csak mint egy hirdetmény fölkerülése a faliújságra, aztán lecserélése. A helyi elit ugyanaz marad, a tagjait nem igazán érintik őket a főváros hatalomváltásai, csak egyszer-egyszer szól bele durvábban a vidékiek életébe a hatalom, ilyen eset a vörösterroristák megérkezése a regényben. A különítményesek jövetelének oka, hogy a főváros éhezik, ezért vidékről élelmiszert akarnak venni a proletárdiktatúrában, de a fehérpénzzel kívánt fizetni, amit nem fogadnak el a helyi termelők. A regényben egy, a fehérpénzt visszautasító gazdát akasztanak fel a Szamuely-különítményesek.

---

[37] Vö. Durkó Mátyás: Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig (Regényelemzés). Irodalomtörténet, 1953/3–4., 353–370.

[38] Ld.: Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig. Magyarország, 1921. január 1., 10.

[39] Ld.: Móricz Zsigmond: Naplójegyzetek, 1919. Szerk.: Cséve Anna. Budapest, Noran, 2006.

[40] Móricz Zsigmond 1918–1919-es forradalmak idején született cikkeinek gyűjteménye: Móricz Zsigmond: Új világot teremtsünk. Gyűjtemény 1918–1919-es írásaiból. Budapest, Művelt Nép, 1953.

[41] Fekete István: Zsellérek. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939. – Az általam használt kiadás: Fekete István: Zsellérek. Budapest, Nesztor Kiadó, [1990].

Ezzel Fekete István egy történeti kontextusába helyezett értelmezését adja a vörösterrornak.[42] Tanulságos, hogy az efféle ellenálló gazdákat mind 1919, mind 1945 után tudatos ellenforradalmárként ábrázolták – előbb pozitív, aztán negatív előjellel –, pedig valószínűleg semmilyen ellenforradalmi identitásuk nem volt, egyszerűen csak nem akarták odaadni az értéktelennek gondolt fehérpénzért a terményeiket.

Az utolsó könyv Eszterhás István *Forradalom a Kígyó utcában* című 1944-es füzete[43] a nyilas értelmezése a Tanácsköztársaságnak, ha lehet ezt így mondani. Azért nyilas értelmezés, mert Joe Eszterhas forgatókönyvíró édesapja egyfelől egy nyilas szerző volt, aki a Szálasi-kormány idején adminisztratív szerepet vállalt, másfelől pedig tanulságos, hogy egy mikroközösség életét és Tanácsköztársaság alatti dinamikáját bemutatva Eszterhás István kiket tesz meg a kommün híveinek: a zsidókat és a cigányokat. Ők nem csak a régi elittel állnak szemben, mert a regényben érezhető egy erősen radikális attitűd. A füzet üzenete szerint nem lehet visszarendezni azt, ami 1918 előtt volt, egy másfajta – nem szélsőbaloldali – radikális átalakulás kell, amelynek nem a zsidók és a cigányok a haszonélvezői, hanem a Paplógó György tanárhoz hasonló nemzeti érzelmű magyarok, jobboldali polgárok, akiket 1918 előtt sem becsült meg rendesen a magyar állam – üzente Eszterhás, aki azonban nem sokáig élvezhette a Szálasi-kormány megbecsülését. 1945-ben elmenekült az országból, a második világháború befejeződésével és Magyarország szovjet megszállásával pedig a Tanácsköztársaság szépirodalmi recepciójában is új korszak kezdődött.

[42] Fekete terrorértelmezésének helyességét támasztja alá a vidéki vörösterror fő okát a főváros és a vidék ellentétében, az élelmezési válságban meglelő Bodó Béla. Ld.: Béla Bodó: The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921. London – New York, Routledge, 2019

[43] Eszterhás István: Forradalom a Kígyó utcában. (Nemzeti Könyvtár 116.) Budapest, Stádium, 1944.

Eörsi László:

A Tóth Ilona-kultusz

Az ‘56-os legendák közül Tóth Ilonáé bizonyul a leghatásosabbnak. Még azok a kormány-közeli történészek is, akik Mansfeld Péter esetében már nem osztják a „keresztény-nemzeti” kurzus legendáit, Tóth Ilonánál ragaszkodnak hozzá, hogy pere kirakatper volt, és a medika feddhetetlen, mivel kegyetlen kínzásokkal, gyógyszerekkel, hipnózissal kényszerítették ki belőle az önterhelő vallomásokat.

Nem túlzás azt állítani, hogy hatalmas kultusz alakult ki Tóth körül: szobrát közjogi méltóságok és pártelnökök avatták fel, személyéről, mártíromságáról dokumentum- és játék-filmek láttak napvilágot, könyvek íródtak, képzőművészeti alkotások készültek. Óriási tisztelet övezi a külföldön élő magyarok körében is. Aki megkérdőjelezi a kultuszt vagy netán szembeszáll vele, magára vonja a magyarságukban megsértettek haragját.

A Tóth Ilona-történet dióhéjban

A forradalom fegyveres leverése után a Péterfy Sándor utcai kórház a politikai ellenállás központja lett. Pincéjében illegális nyomda működött, sokan részt vettek a sajtótermékek előállításában, sokszorosításában, terjesztésében. November 16-án azonban a rendőrség rajtuk ütött, kb. 80 embert előállított, Elkobozták a kórház stencilgépét is.

Tóth Ilona egyetemistaként ekkor már két hete a közeli Domonkos utcai kisegítő kórház vezetője volt. Mivel itt is volt egy stencilgép, bőven akadtak társak, hogy folytassák az ellenállást: „Este 8-tól reggel 8-ig 6000 röplapot készítettünk. Reggel 8-tól este 8-ig pedig orvos voltam. Elláttam a betegeimet, úgy a bentlévőket, mint az ambuláns betegeket, személyzeti dolgokkal foglalkoztam, minden nap bementem a Péterfybe. Ezt úgy tudtam elvégezni, hogy naponta 5-6 ampulla coffeint vagy megittam, vagy injekció formájában beadtam magamnak.”

A november 16-i razziával nyilvánvalóvá vált, amit már korábban is sokan sejtettek: a rendőrség kiterjedt besúgóhálózattal rendelkezik. A lebukás veszélye Damoklész kardjaként lebegett az ellenállók felett. Ebben a helyzetben elterjedt a gyanakvás légköre, gyanús személyeket hallgattak ki, Tóth Ilona részvételével.

18-án este pár felkelő a kórházba vitte a spicligyanús Kollár Istvánt, akit Gyöngyösi és Gönczi Ferenc kérdőre vont. Kollár rakodómunkásnak vallotta magát (igazat mondott), ám miután átkutatták, nem hittek neki: előkerült egy fénykép, amely Kollárt ÁVH-s egyenruhában ábrázolta. Megverték, mert félre akarta vezetni őket. (Az egyenruha nem az övé volt, ő 1952-55 között csak sorkatonaként szolgált az ÁVH-nál.) Ez a fénykép teljesítette be mindnyájuk tragédiáját. Mindketten igazolva látták, hogy besúgó akadt a kezükre, aki elárulja a mozgalmat, és véleményüket osztotta Tóth Ilona is: „...láttam, hogy valami nagy baj lehet, azért fogták el az ÁVO-st, mert utánunk leselkedett, erre azért is gondolnom kellett, mert az előző napokban már féltünk attól, hogy az illegális röplapok terjesztése miatt a nyomunkban van a rendőrség [...] akkor az volt a meggyőződésem, hogy azt az embert azonnal meg kell ölni, mert attól tartottunk, hogy ha nem öljük meg, úgy az államvédelmi egységek le fognak csapni ránk."[1]

Éppen ebben az időben jelentek meg a kórházban az írók, hogy az *Élünk* első számát előkészítsék. Tóth Ilona őket és lapot is nagyon féltette. Mindhárman megalkuvás nélkül küzdöttek a forradalom vívmányainak megőrzéséért. Gyöngyösi – bár 1956 előtt nyolcszor ítélték el közbűntényes vádakkal – 1956-ban megszállottan védelmezte a forradalom tisztaságát. Gönczinek pedig elvi meggyőződése volt, hogy az árulókkal le kell számolni.

Nem lőhették le, mert az épületben azt mindenki hallotta volna. Megpróbáltak injekcióval végezni vele, de abban az idegállapotban ez többszöri próbálkozással sem sikerült. Egy rövid ideig Tóthnak el kellett hagynia a szobát, ezalatt Gönczi az eszméletlen Kollár torkára állt, s egyes orvosi vélemények szerint ettől állt be a halál. Mivel erről ők nem voltak meggyőződve, Tóth Ilona egy késsel szíven szúrta. Más orvosi vélemények szerint ez okozta Kollár halálát, de a korábbi sérülését sem élte volna túl.

Másnap, 19-én razziát tartottak a kórházban, és röplapterjesztésért Tóth Ilonát többekkel együtt a BRFK-ra szállították. December 5-én fogságba került Gönczi és Gyöngyösi is. Mivel a Kollár-ügyről legalább pletykaszinten viszonylag sokan tudtak, nem meglepő, hogy a hatóság is hamarosan értesült róla. A fogságban már Tóth Ilonát mardosta az önvád, és több utalás szerint csalódottan, az életével leszámolva tette az első feltáró vallomását. A tárgyalás nemzetközi nyilvánosság előtt zajlott. Mindhármukat halálra ítélték és 1957 júniusában kivégezték.

[1] Tóth Ilona jegyzőkönyve, 1956. XII. 29. BFL 164/57.

Legenda születik

Már a peres eljárás alatt itthon és külföldön egyaránt terjedt az a nézet, hogy Tóth Ilonát koholt vádakkal ítélték el, a klasszikus koncepciós perek[2] mintájára. Mindez nagyon is érthető; Tóth Ilona egyetemista társai, barátai, akik nagyon tisztelték és becsülték őt kivételes képességeiért, kiváló tanulmányi eredményéért, emberi tulajdonságaiért, egyszerűen képtelenek elhinni azt, hogy vér tapadhatott a kezéhez.

Ezt a helyzetet így írta le ügyvédje is: „Hozzám az egyetem büntetőjogi professzora révén került az ügy azzal a magyarázattal, hogy Tóth Ilona gyermekkora óta a legkitűnőbb képesítésű és legtisztább jellemű egyetemi hallgató, társainak mintaképe és professzorainak a reménysége, s éppen ezért az egész orvosi egyetem a legnagyobb figyelemmel kíséri a sorsát...”[3]

Oláh Vilmos, a Péterfy Sándor utcai kórház egykori orvosa így nyilatkozott: „Az ő védelmében elmondták társai, hogy az évfolyam legbriliánsabb eszű hallgatója volt, végtelenül szelid, szolid, vallásos lány, aki a légynek sem tud ártani. Persze az is igaz, hogy megváltozott körülmények között az ember maga is megváltozhat. A nagy tragédiák hozzák ki az ember igazi énjét.”[4]

Hasonlóan látta Kővágó József Budapest egykori polgármestere is: „Láttam nagyon csendes embereket, akik sosem gondolták, hogy az elnyomásnak fegyveresen fognak ellenállni – embereket, akik percek alatt átváltoztak, és csatlakoztak a harchoz.”[5]

Azon sem csodálkozhatunk, hogy a külföldi újságírók a Rajk-perhez hasonló sztálinista műpert szimatoltak. Az Arbeiter Zeitung fényképet közölt a vádlottakról, amelynek kísérőszövege: „Az első kirakatper a magyar szabadságharcosok ellen Budapesten.”[6]

A Tóth Ilona-legenda – más előjellel – már az eljárás előtt terjedt. Mint említettem, azt rebesgették, hogy *„halomszámra állnak a hullák”* a Domonkos utcai kórházban. Ha valóban koncepciós vádat akartak volna előkészíteni, ezt is kihasználhatták volna.[7]

---

[2] Az elnevezésnek több, nemritkán laikusok számára nehezen értelmezhető értelmezése látott napvilágot. Én a koholt pert, vagyis a műpert nevezem koncepciósnak, tehát az olyan pert, amelyet hamis, fiktív vádakkal előre megterveznek.

[3] Kardos János: Tóth Ilona bűnpere. 1958. Református Egyház Zsinati Levéltára 96f. 2d. 1. f.

[4] Kő András – Nagy J. Lambert: A Péterfy legendája (Interjú Oláh Vilmossal). 1993. VI. 10. Új Magyarország.

[5] Kővágó József: „Több ezer mérföld távolságról is leolvasható a keserű kérdés”. in Tanúságtevők az ENSZ előtt – 1957. Nagy Imre Alapítvány, 2008. Szerk. Mink András. 77.

[6] Pintér István: Gyilkosok és tolvajok, kémek és betörők, prostituáltak és ellenforradalmárok védelmében. In Tóth Ilona és társai ÁBTL V-142621/1.

[7] Talán nem csoda, ha akadnak olyanok is, akiknek az ilyesfajta mítosz a szimpatikusabb (Faragó Jenő: Perbe fogott ítélet – Kiadatlan interjúkötet Vida Ferenccel. 1989. 26., 116.).

1957-ben a tárgyalást nagy nemzetközi érdeklődés kísérte. A külföldi lapok döntő többsége a pert elejétől végéig konstruáltnak tekintette, és így is kommentálta. A cikkek szerzői alaposan kivették a részüket a legendagyártásban – ahogy Polgáry Sándor összeállításából kiderül. Például: *„Számos hír keringett arról, hogy Tóth Ilona terhes volt letartóztatásakor. Elképzelhető, hogy a bántalmazások következtében vesztette el a gyermekét."*[8]

A legendák alapja a koncepciósnak tartott 1957-es per maradt, tehát hogy Tóth nem vett részt Kollár likvidálásában, ám kegyetlen kínzásokkal, gyógyszerekkel, hipnózissal kikényszerítették belőle a valóságtartalom nélküli, önterhelő vallomásokat, vagy nyomozója kötött alkut a hamis vallomások megtételére.

A Tóth Ilona-kultusz

A szigorló orvosnő egykori iskolatársaiból, barátnőiből 1989-ben alakult a Tóth Ilona Baráti Kör (TIBK), amely síkraszállt a medika ártatlanságáért. A társaság még abban az évben fordult az Igazságügyi Miniszterhez rehabilitációs kérelemmel, amelyet azzal az indokkal utasítottak el, hogy nem hozzátartozó adta be. Ezzel egy időben, a TIBK-től függetlenül Tóth Ferenc, Tóth Ilona féltestvére is elindította az ítélet semmissé nyilvánításáért folytatott eljárást, de a Legfelsőbb Bíróság 1990 októberében ezt elutasította.

A testület a tényállás ismertetésében teljesen az 1957-es ítéletre támaszkodott. Elismerte ugyan, hogy Kollár megölése a felkeléssel összefüggésben történt, *„de az méltányolható okból elkövetettnek az orvosi foglalkozást gyakorló vádlott esetében semmiképpen sem tekinthető"*.[9] Ez az elutasító határozat sokak számára meglepetést keltett, annál is inkább, mert ebben az időben az 1956-os elítéltek túlnyomó többségét rehabilitálták.[10]

1992 májusában a Pofosz képviseletében Wittner Mária és Horváth Tamás kérte az Igazságügyi Minisztériumtól a Tóth Ilona-ügy felülvizsgálatát. Balsai István miniszter és Kahler Frigyes[11] főosztályvezető is kiállt Tóth Ilona ártatlansága mellett. Balsai a törvényességi óvás előterjesztését kérte Györgyi Kálmán legfőbb ügyésztől[12], aki ezt 1994 augusztu-

---

[8] Polgáry Sándor dokumentum-összeállítása. Nemzedékek, 1986.

[9] A Legfelsőbb Bíróság határozata 1990. X. 4. BFL 164/57.

[10] Tóth Ferenc levele dr. Polt Péternek. In Wittner Mária: Ellenőrizve. Budapest, Magyar Ház. 2002. 108.

[11] Tóth Ferenc Poltnak küldött leveléből kiderül (uo. 109.), hogy a kiadatlan 1992-es Gyenes Pál-tanulmány (Történelmi kirakós játék avagy vázlat a Tóth Ilona-perhez. 1956-os Intézet, kézirattár.) „olyan újonnan feltárt adatokat tartalmazott, hogy Kahler Frigyes az IM akkori főosztályvezetője alkalmasnak találta és felhasználta a benne foglaltakat a perújrafelvételi eljárás megindításához."

[12] Tóth Ferenc levele szerint (uo.) a TIBK a Gyenes-tanulmányra hivatkozva kérte a Köztársasági Elnök támogatását, aki az ügyet a Legfőbb Ügyészhez továbbította.

sában elutasította azzal, hogy a mellékelt dokumentumok nem elegendőek. Tóth Ilona rehabilitálását azonban egyre több mítoszgyártó újságíró és kutató támogatta.

A rendszerváltástól kezdődően burjánzásnak induló Tóth Ilona-kultusz a Fidesz-FKgP-MDF-KDNP 1998-as győzelmével mindinkább a politikai kampány része lett. Tóth Ilonáról dokumentumfilmet mutattak be Ordódy György rendezésében (Ki volt Tóth Ilona? *„Magasabbak az egek a földnél."*)[13], amely banális kinyilatkoztatásaival, a vélemények ütköztetésének teljes hiányával, folyamatos valótlanságaival sajnálatosan a pártállami propagandafilmekre emlékeztetett. Tóth Ilona-szobrot is avattak a Semmelweis Orvostudományi Egyetem bejárata előtt.[14] Ekkor már vezető politikusok is terjesztették, hogy az egész Kollár-ügy egy kiagyalt fikció. 2000-ben parlamenti többségükkel megalkották azt a törvényt (CXXX.), amelynek alapján a forradalom utáni köztörvényes bűncselekményekben elítéltek mentesítését készítették elő. Ezt a Parlament 92%-os többséggel megszavazta, mivel abban a hazaárulózó légkörben a szocialista és liberális képviselők többsége nem volt annyira bátor, hogy e számukra kevésbé fontos kérdésben konfrontálódjanak a jobboldali kormánytöbbséggel.[15] Ennek alapján 2001-ben a Fővárosi Bíróság semmissé nyilváníthatta az 1957-es ítéletet. Ennek indoklása: *„Tóth Ilona elítélésére – a forradalom és szabadságharc céljával, eszmeiségével való azonosulásra tekintettel – a forradalommal, illetve harci cselekménnyel összefüggésbe hozott cselekmény miatt került sor."*[16] Ez szöges ellentétben áll a Tóth Ilona-legendával. A kormánypárti média az indoklást természetesen agyonhallgatta, de talán még meghökkentőbb, hogy ugyanezt teszi Jobbágyi Gábor jogászprofesszor is, szinte minden megnyilvánulásában.[17] Ráadásul summázata súlyos valótlanságot tartalmaz: *„Így Tóth Ilona*

[13] Eörsi László: Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből. Az 1956-os Intézet 1999-es évkönyve. Szerk. Standeisky Éva és Rainer M. János. 363–368.

[14] Domonkos Béla alkotása. A szobrot 2001. november 1-én leplezték le. „Az egyetemi vezetés, rektorral az élén, minden október 23-án lemegy a Tóth Ilona szoborhoz, és ünnepséget tart. Mindez azt sugározza, hogy nem veszik tudomásul a tényeket, hamis Tóth Ilona képet éltetnek egy olyan egyetemen, ahol a racionális gondolkodás, és a betegek bizalmának megnyerése az egész magyar orvostársadalom és az egész társadalom számára zsinórmérték." (Személyes közlés Donáth Ferenctől, 2016.).

[15] „Ez a jogszabály lett a következő láncszem a távolabbi és közelebbi múltban hozott jogsértő ítéletek ügyében. Nem könnyen, és nem kis politikai, benne jogpolitikai küzdelmek árán. Az első semmisségi törvényhez vezető politikai konszenzus elégtelen volt ahhoz, hogy mindenki, akit az ötvenhatosokat ért megtorlás sújtott, jogi, erkölcsi és politikai rehabilitációban részesüljön." Dr. Dornbach Alajos többször idézett interjújában a lincselésekkel összefüggve célzott erre: Nagy Imre és társai újratemetése után „sok ingerült levelet kaptunk, kifogásolva, miért került a mártírok listájára példának okáért Tóth Ilona, Gyöngyösi Miklós, Gönczi Ferenc, vagy éppenséggel a mosonmagyaróváriak, a Köztársaság téríek. Tény, a névsor azóta is vitára ad okot." (Zinner Tibor: Miért volt szükség a négy semmisségi törvényre? Ünnepi tanulmányok a 65 éves Révész T. Mihály tiszteletére. Szerk. Máthé Gábor és Mezey Barna. Gondolat Kiadó, 2010. 491.

[16] A Fővárosi Bíróság végzése 2001. II. 19. BFL 164/57.

[17] Jobbágyi Gábor: Néma talp. (Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja.) Püski, Bp. 2002. 8., Uő: „Ártatlan vagyok" Magyar ház, Bp. 2007. 9., Uő: „Legyen vége, végre vége már..." Beszélő 2008. III. 13. 8.

és társai törvényi mentesítése megtörtént.”[18] Tudniillik Gyöngyösi törvényi mentesítése még csak szóba sem került, Gönczinek pedig azért nem volt esélye, mert közbenjáró nagybátyját – a távoli rokoni kapcsolat miatt – nem fogadták el az igazságügyi hatóságok.

M. Kiss Sándor korrektebben nyilvánult meg, még ha a legkevésbé sem értek egyet vele: „Az ún. „Lex Tóth Ilona” törvény jogi következményei [...] nem érhették el a megkívánt politikai és erkölcsi hatást az esetleges perújítás kiküszöbölésével, mert a törvény nem arra vállalkozott, ami még ma is elengedhetetlen, hogy tisztázza, s ha erre valós lehetőség van, meg is döntse a még mindig érvényben maradt hibás tényállás állításait, hanem csak magyarázta és értelmezte egy sajátos felfogásban.”[19]

Nem érthetek egyet Kahler Frigyes álláspontjával sem, aki szerint *„a negyedik semmisségi törvény (2000) nyomán ma már senki sem tekintheti bűnösnek Tóth Ilonát”*.[20] Ezt az elvet vallja Jobbágyi is.[21] Márpedig jogállamban ilyen tiltó törvény nem keletkezhet.

Véleményem szerint jogi alapon nem volna lehetőség a rehabilitációra, ám Tóth Ilonának, Gyöngyösinek és Gönczinek morálisan mindenképpen a forradalom mártírjai között van a helyük. A bíróság rendkívül korrekt döntést hozott, különös tekintettel a súlyos politikai nyomásra.

Tóth Ilona kultusza egyre nőtt, immár Mansfeld Péterét is megelőzte. Tekintve, hogy a néhai szigorló orvostanhallgató *„az igazságért kész* [volt] *bármikor kiállni”*,[22] erőteljesen tiltakozna a kultusza ellen. 2005-ben dr. Körmendy Béla akadémikus és felesége létrehozta a Tóth Ilona_Alapítványt, *„azzal a céllal, hogy a Kárpát-medence, minden évben egy megfelelő nemzettudattal rendelkező, kiváló szakmai és tanulmányi eredményeket elérő orvostan-hallgatója Tóth Ilona-díjban részesüljön.”*[23] Az emlékdíj plakettjét Győrfy Lajos szobrász tervezte. Csepelen 2011-ben létrehozták a Tóth Ilona Egészségügyi Szolgálatot.

---

[18] Uo.

[19] M. Kiss Sándor: Közelítések 1956. (Tanulmányok, esszék, előadások.) Bp., Kairosz Kiadó 2011. 317.

[20] Wiedemann: A megtorlás áldozata. 2008. október 23. http://www.deol.hu/main.php?c=14306&print=1 Utolsó letöltés: 2016. IX. 3. Kahler nézetét Szilágyi Andor filmrendező is osztja, aki – Mansfeld Péterrel kapcsolatban – azt rója fel nekem, hogy nem veszem figyelembe, hogy a Legfelsőbb Bíróság már rehabilitálta. (rR: Interjú Szilágyi Andorral, a Mansfeld rendezőjével. http://hvg.hu/velemeny/20060915mansfeld Utolsó letöltés: 2016. IX. 3.

[21] MTV Friderikusz-show 2008. III. 19.

[22] Balassa, Juhász, Kelemen, Nyírő. Közülük − mint említettem − Juhász és Nyírő Tóth Ilona által kért szakértők voltak. Ez önmagában ismét egy súlyos ellenérv az eljárás koncepciossága ellen. (Kardos János hagyatéka. Személyi és családgyűjtemény HL 255. d.). Ugyanezt írta más szavakkal Kardos János is, az 1958-as emlékiratában (Tóth Ilona bűnpere. Református Egyház Zsinati Levéltára 96f. 2d. 10. f.

[23] Wikipédia. https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B3th_Ilona_(1956-os_el%C3%ADt%C3%A9lt). Utolsó letöltés: 2016. IX. 3.

2008-ban Tóth Ilona emlékére ‘56 című balettelőadást mutattak be Győrben.[24] Ugyanebben az évben mutatták be Jelenczki István *„Tisztítótűz tetején álltunk” – Tóth Ilona drámája* című dokumentumfilmjét, amely szintén csakis a „koncepciós” oldalról világította meg a történetet. 2012-ben Szilágyi Andor Tóth Ilonáról szóló játékfilmjének forgatókönyvét mutatták be (Egy előre megfontolt gyilkosság forgatókönyve), csakis ugyanebből az aspektusból.[25]

Viszont a 2007-ben Kaposváron játszott *56 06/Őrült lélek vert hadak* című produkció (rendező: Mohácsi János) nem ezt a szellemiséget tükrözte. Noha a színdarab látványosan nem törekedett 1956 történeti rekonstrukciójára,[26] a rendszerváltás óta a legnagyobb színházi botrányt okozta. A második rész első jelenete váltotta ki az indulatokat, amely valóban Tóth Ilona-történeten alapult, de már önmagában az is, hogy más nevekkel játszották, jelezte, hogy nem a történethű rekonstrukció a cél.

Ám a kuruc.info gyorsan felhergelte a kedélyeket: *„A kaposvári Csiky Gergely Színház* [...] *közpénzen gyalázza a koholt vádak alapján 1957-ben ártatlanul kivégzett Tóth Ilonkát”* – olvasható a kopfban. *„...közzétesszük a felelősök telefonszámait, de aztán tessék hívogatni is őket! Főleg Gubás Gabit,* [...] *a cionista színésznőcskét* [...], *aki főszereplőként próbál bemocskolni egy áldozatot.”*[27] A központi gyűlöletkeltésre beérett az uszítás: zaklató leveleket és telefonhívásokat kapott a színház titkársága és a társulat egyes tagjai. Ezek közül egyet idézünk: „Szörnyű és nem lehet jóváhagyni, hogy legyenek sarlatánok, fizetett bérencek, ripacsok, akik valami aprópénzért, megélhetési bűnözőként is nem átallják felvállalni mártír-jaink bemocskolását. Kérdezem: egyáltalán tudják, hogy mit tettek? Tóth Ilonka a Magyar Nemzet, forradalom és a szabadságharc hőse, – akit a gyökértelen, magyar lélek híján is felnevelkedett, a mi költségünkön kiiskolázott idegenlelkű gyilkosok kéjjel, immár sokadszor igyekeznek MEGGYALÁZNI, megsemmisíteni. Magyar véreim ne hagyjátok, óvjuk meg magunkat a gátlástalan gyilkosoktól, Magyar Hőseink meggyalázóitól! Legyen mindenki

[24] Koreográfus, rendező: Velekei László. Címszerepben: Sóthy Virág (másik szereposztásban: Gyurmánczi Diána). Ölbei Lívia: Ártatlanság képe. Ellenfény, 2008. XII. 28. http://www.ellenfeny.hu/index.php/tanc/balett/2186-artatlansag-kepe Utolsó letöltés: 2016. IX. 3.

[25] http://www.tothilonka.hu/indit.html Vidnyánszky Attila, a Nemzeti Színház igazgatója felkérésére Szilágyi színdarabot írt, amelyet 2016-ban, a 60. évfordulóra bemutattak (R. Kiss Kornélia: Emlékházat kap Tóth Ilona Árpádföldön. Magyar Nemzet, 2016. VIII. 31.).

[26] „Nagy Imre figurája totális fikció volt, Armstronggal felküldtük a Holdra, ahol magyarul beszélgettek. Aki ezek után realizmust kér tőlem számon, az nagyon messze áll a megértéstől” – nyilatkozta kilenc évvel később a rendező (Szentgyörgyi Rita – Dobszay János: Portré: Mohácsi János. 2016. II. 10. http://hvg.hu/hvgfriss/2016.07/201607_mohacsi_janos Utolsó letöltés: 2016. IX. 3.).

[27] Csobay Noémi: Tóth Ilonát kommunista propagandadarabban gyalázzák. kuruc.info/r/26/9603/ 2007. február 20. Utolsó letöltés: 2007. július 4.

százszor, ezerszer elátkozott, aki a MAGYART bántja!!!"[28] A „polgárikörösök" a produkció ellen aláírásgyűjtést kezdeményeztek.[29]

A botránykrónika a Pázmány Péter Katolikus Egyetem polgári jogi tanszékvezetője, a már említett Jobbágyi Gábor feljelentésével újabb színt hozott. Jobbágyi – akárcsak a „kurucinfósok" – anélkül, hogy megtekintette volna az előadást, a produkció írói, rendezője és a színház igazgatója ellen személyiségi jogi pert sürgetett. A per jogerős befejezéséig az előadás felfüggesztését is kérte, azzal az indoklással, hogy a színjáték törvényszegően sérti a kivégzett Tóth Ilona emlékét.[30] Noha keresetét elutasították, a kiváló színházat – „nemzetietlenség" ürügyén – adott formájában rövidesen felszámolták.[31]

Bizonyítékok

Tekintve, hogy a Kollár-ügyet számos történész, jogtörténész a megtorló hatóságok koholmányának tartja,[32] az alábbiakban összefoglalom azokat a fontosabb érveket, amelyek bizonyítják a fentebb ismertetett eseménysort.

A hatalomnak a legkevésbé sem állt érdekében, hogy a politikailag teljesen súlytalan, ártatlan személyekkel szemben folytassanak le koncepciós pert. Ez mindenképpen értelmetlen is lett volna, hiszen az ország tele volt „veszélyes ellenforradalmárokkal".

Semmilyen utalás, semmilyen bizonyítékot nem találunk a periratokban a Kollár-ügy koncepciós voltára.

A rendszerváltás óta eltelt 30 évben sem bukkant elő senki, aki részese lett volna a koncepciós eljárásnak. A valóságos koncepciós perek kárvallottjai – amint tehették – legalább családi körben elmondták kálváriájukat, ahogy ez is köztudott. A konstruált pereket az örökkévalóságig nem lehet/nem lehetett volna titokban tartani, és az 1956 utáni megtorlás egyetlen szereplőjéről, aktoráról sincs mindmáig olyan bizonyíték, hogy bűnös lett volna ilyen törvénytelenségben.

A „Kollár-ügy" 1956. december 4-étől kezdődött, Tóth Ilonát november 19-én tartóztatták le. A hatóságok ennyi időn belül nyilvánvalóan nem koholhattak pert, pláne sok

[28] Vitéz Horváth László levele 2007. III. 30. in. Eörsi László: „Megbombáztuk Kaposvárt". Napvilág Kiadó – 1956-os Intézet Alapítvány 2013. 157.

[29] uo. 137, 159–160.

[30] uo. 2013. 154–155.

[31] uo. 2013. 161–196.

[32] Jobbágyi Gábor: Néma talp. (Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja.) Püski, Bp. 2002.; Kiss Réka – M. Kiss Sándor: A csalogány elszállt (Tóth Ilona tragikuma). Bp., Kairosz Kiadó, 2007.; Szakolczai Attila: Gyilkosság különös kegyetlenséggel BFL, Bp., 2016.

vádlottas pert. Annál is kevésbé, hogy az 1956 végén működő állambiztonsági és igazságügyi szervek szinte tökéletesen a szétziláltság állapotában voltak.

A klasszikus koncepciós perekkel ellentétben semmilyen adat nincs arról, hogy kik, és miképpen tervezték a hamis vádakat és az sem, hogy mi alapján választották ki a vádlottakat.

A desztalinizációs folyamat a megtorlás ellenére folytatódott. Kétségkívül a megtorlás kezdeti szakaszában a szovjet tanácsadók meghatározó szerephez jutottak. Ám a sztálini típusú koncepciós perek ekkor már a Szovjetunióban is megszűntek, ennélfogva az összes szatellit országban is. Tehát a szovjet elvtársak nemhogy támogatták, inkább megakadályozták volna a műper kezdeményezését.[33]

Ha koncepciós pert koholtak volna, jóval csekélyebb erőfeszítéssel sokkal nagyobb eredményt érhettek volna el. Ráadásul ez nem is lett volna annyira feltűnő, hiszen rendelkezésükre álltak olyan adatok is, amelyek szerint Tóth Ilonáék szakmányban injekcióztak halálra embereket.

A vádlottak és az érintettek egyike sem cáfolta a Kollár-ügy lényegét. A Kollár-ügy három főszereplője, Tóth Ilona, Gyöngyösi Miklós és Gönczi Ferenc mindvégig egyértelműen beismerte, hogy együtt megölték Kollár Istvánt, és állítását a legkevésbé sem vonta vissza. A beismerő vallomásokat a klasszikus sztálini perek idejéből természetesen semmiképpen sem tartanám bizonyítéknak. „1956-os" perekben az „őszinte" vallomások nem is nagyon ritkák, különösen a megtorlás kezdeti időszakában. Ekkor a gyanúsítottak még hihettek igazukban vagy legalább a büntetlenség ígéretében. A Kollár-ügyben ráadásul a bizonyíték is túl erős volt. Emellett – ahogy erről a történeti résznél már volt szó – Tóth Ilonát erősen mardosta lelkiismerete, és ezt nem tudta magába fojtani. Számos forrás kiemeli, hogy a medika az igazmondás feltétlen híve volt. Feltáró vallomása után már Gyöngyösi és Gönczi sem látta értelmét a tagadásnak, még ha előzőleg ez is volt a szándékuk. Lássuk a legközelebbi érintetteket:

Molnár József, a per negyedrendű a cselekmény aktív részese volt addig, amíg parancsnoka, Gyöngyösi ki nem küldte az ajtó elé őrködni. Majd a halott lehurcolásában és eltemetésében is részt vett. Tehát ő a leghitelesebb tanúja az eseményeknek. Vallomásai éppúgy beismerőek, feltáróak, mint három vádlott-társáé. S mint tudott, ő a rendszerváltás óta az ügy lényegét tekintve ugyanazt mondja, mint évtizedekkel korábban, az eljárás idején. Aligha vitatható, hogy az egykori foglyok többsége a későbbiekben igyekszik saját szerepét

[33] Ezt bizonyítja Sz. Bíró Zoltán személyes közlése is (2016).

előnyösebbnek láttatni. Molnár József az elvárások ellenére is ragaszkodott az igazmondáshoz, meg sem próbálta magát kedvezőbb színben feltüntetni.

Gáli József, az író a Kollár-ügy szintén rendkívül fontos tanúja volt. Hatásában pedig különösen jelentős. Még bebörtönzése előtt beszélt feleségének Káldor Verának és egyik legjobb barátjának, Eörsi Istvánnak a Kollár-ügyről. Mint ismeretes – Gáli a Kollár-ügy vádlottaival egy perben szerepelt, ennek megfelelően a tárgyalásokon együtt voltak. Kizárható, hogy ne vette volna észre, hogy ő is a koncepciós per áldozata. Szabó Miklós történész is tőle értesülve írt a Kollár-ügyről.[34]

A fentieken kívül mindazok, akik még érintve voltak az ügyben szintén cáfolják, hogy kirakatper lett volna, valamint a börtönviseltek egyike sem tesz említést arról, hogy bárkiben ez felmerült volna.

Kardos János, Tóth Ilona védőügyvédje – aki emberfeletti munkát végzett a medika megmentéséért – összes megnyilvánulása teljes mértékben ellentétes a koncepciós per gondolatával.

Kardos a következőket jegyezte fel: „A nyomozást vezető hatóságok 1956. december 4-én még nem gyanúsították Tóth Ilonát emberölés bűntettének az elkövetésével. Amikor azonban Tóth Ilona megtudta, hogy környezetében büntetett előéletű emberek is szerepeltek, önként jutott arra az elhatározásra, hogy Kollár István megölését beismerte, a tényállást a legrészletesebben feltárta, és ennek a felfedező értékű beismerésnek az indokaképpen mélységes bűnbánatára hivatkozott. Ez a beismerés tette lehetővé a gyors és eredményes felelősségre vonását mindazoknak, akik a bűnperben szerepelnek, és Tóth Ilona az összes szereplő közül a legnyomatékosabban a saját felelősségét húzta alá, aminek jellemzésére csak azt hozom fel, hogy ő maga utalt orvosi hivatására, mint jogilag is, erkölcsileg is súlyosbító körülményre, és amikor arra kellett felelnie, ki mondta ki azt első ízben, hogy Kollár Istvánt meg kell ölni, azt válaszolta, hogy »én nem mondtam, hanem ennél többet és súlyosabbat tettem, cselekedtem«.”[35]

Az alábbi idézet különösen értékes. Nem a nyilvánosságnak szánt visszaemlékezésről van szó, az ebben foglaltak csakis Kardos János saját, minden külső befolyástól mentes emlékeit, gondolatait jelenítik meg. Tehát értékelésekor végképp ki lehet zárni az összes elképzelhető taktikai elemet.

[34] Szabó Miklós: A kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. JATE – Press Szeged, 2013. Szerk. Jankó Attila

[35] Kardos János ügyvéd beadványa az Elnöki Tanácsnak 1957. IV. 11. BFL 164/57.

„A közvélemény sokáig abban a meggyőződésben élt, hogy az egész romantikus emberölési kísérlet kitalált dolog, és Tóth Ilona meg a társai csak kényszer hatása alatt tették meg, és tartották fent részleges vallomásukat. Ez a közhiedelem alaptalan. Az emberölés megtörtént, a beismert részletek a valóságnak megfelelnek...”[36]

A többi köztiszteletben álló ügyvéd sem beszélt a későbbiekben sem koncepciós perről; nekik látniuk kellett volna, hogy védenceiket műperben ítélik el. Köztük Gárgyán Tibor visszaemlékezésében leszögezte, hogy sem ebben a perben, sem más 1956-ot követő többiben, kirakatperre utaló jelet egyáltalán nem látott. Kardos Jánost Gárgyán szerint az ország egyik legjobb büntető-jogászának tartották. [...] Mindent megtett az ügy részletes tisztázása és feltárása érdekében. A legnagyszerűbb módon látta el a védelmet...”[37]

Tóth Ferencnében (Tóth Ilona édesanyja) sem merült fel, hogy lánya koncepciós per áldozata lett volna. Kardos János emlékiratából tudjuk, hogy a kivégzés előtt több alkalommal találkoztak.[38] Nem hihető, hogy Tóth Ilona, aki mindig is igen bizalmas viszonyban volt édesanyjával, még vele sem közölte volna, hogy verték, a talpát gumibotozták, kínozták,[39] tudatmódosító szereket[40] szedettek be vele, ahogy ezeket többen állítják. Tóthnére állított informátorok jelentéseiből kiderül, hogy ő maga sosem tett olyan említést, hogy koholt pernek tartotta volna lánya elítélését.[41] Tóth Ilona féltestvére, Tóth Ferenc 1990-es semmisségi beadványában[42] egy szóval sem hivatkozott koncepciós perre, tehát még ilyen gyanúja sem volt.

---

[36] Kardos János: Tóth Ilona bűnpere. 1958. Református Egyház Zsinati Levéltára 96f. 2d. Megjegyzendő, hogy Kardos nem sározza be Tóth Ilona társait, Gyöngyösit és Gönczit. Ellenkezőleg: kifejezetten tisztelettel ír róluk.

[37] Gárgyán Tibor: Ügyvéd a nehéz időkben. Mentor Kiadó, 2003. 126, 129.

[38] Kardos János: Tóth Ilona bűnpere. 1958. Református Egyház Zsinati Levéltára 96f. 2d. 5. f. Így folytatódik: „Tóth Ilona búcsúszava volt, amikor a kivégzés előtt Édesanyját arra emlékeztette, hogy nem megy idegenbe, hiszen találkozni fog nagyanyjával, akinél a gyermekkorát töltötte.”

[39] Noha a vádlottak tagadták, hogy az eljárás alatt kényszerítő eszközöket alkalmaztak volna velük, Jobbágyi és Szakolczai gyakran hivatkozik a vádlottak – de inkább csak Tóth Ilona – gumibotozására avagy valamiféle tudatmódosító, vagy másféle gyógyszerrel történő kezelésére. Ahogy korábban említettem, erről sincs semmiféle komolyan vehető bizonyíték. (Ezt még Kiss–M. Kiss szerzőpáros is elismeri – A csalogány elszállt. Bp., Kairosz Kiadó, 2007. 64.) A verést az ugyancsak „koncepciós” Gyenes Pál sem tartotta valószínűnek (A máig élő koncepció. Adonyi Sztancs János riportja. Köztársaság, 1993/1. 15.). Egyébként dr. Frigyesi György neurológus szerint a „néma talp”-tünetnek egész más a magyarázata (személyes közlés, 2002.).

[40] Az 1956-os perekben az 1960–1961-es Hercegh Benjámin és társai perében utaltak először tudatmódosító gyógyszerekre. Itt arról volt szó, hogy ilyen gyógyszerrel beszédesebbé akarták tenni a vallomást megtagadó gyanúsítottat.

[41] „Rónai” ügynök jelentése Tóth Ferencnéről 1966. X. 17. M-35882.; „Csikós Erzsébet” jelentése 1958. I. 24. ÁBTL M-22960. „Vámos Erzsébet” jelentése 1959. XI. 5. M-29112., „Egri Gyula” jelentése 1959. X. 8. ÁBTL M-25787.

[42] Tóth Ferenc 1990-es beadványa a Legfelsőbb Bírósághoz. BFL 164/57.

Az eddigieken kívül még mi a bizonyíték arra, hogy a Kollár-ügy nem volt koncepciós?

Szembetűnő a védői tevékenység a Tóth Ilona-perben (és más 1956 utáni perekben is) ellentétben a sztálinista perekkel, ahol gyakorlatilag nem volt a vádlott érdekeit szem előtt tartó érdemi védői tevékenység.

Szemben a korábbi időszak pereivel, amikor Rákosiék akár többször is átírták az utóbb közzétett jegyzőkönyveket – ezeknek a nyoma is megvan –, 1956 után a tárgyaláson elhangzottakat rögzítették. Ezt követően már senki nem írta át, semmilyen manipulációt nem követtek el a dokumentumokon.

A konstrukciós perekben teljes a kézi vezérlés, az egyértelműség, semmilyen ellentmondás nem található. Az ügyészségi vallomás teljesen ugyanolyan, mint a nyomozati. Az 1956 utáni perekben teljesen természetes, ha különböznek a nyomozati és a bírósági vallomások. Vannak pertaktikák, különösen az ügyvédek sugallatára; a vizsgálat során gyakran keletkeztek egymásnak ellentmondó tartalmú szövegek.

A konstrukciós perekben csak a vádat igazoló dokumentumokat csatolták az ügyhöz. A vádak jól láthatóan koholmányon alapultak. Az 1956 utáni perekben mindent dokumentáltak; az ismert tényekkel rendszerint összhangban. Bár a bíróság az elhangzottakat gyakran eltorzította.

A konstrukciós perekben csak beismerő, bűnbánó jegyzőkönyvek vannak; nagyon könnyen tetten érhetőek a kényszerítések. De látszanak is a jegyzőkönyvön, a remegő írás, a kínzás nyomai. Mindezek általában nem jellemzőek az 1956 utáni perekre.

Az I. fokú ítéletkor az ügyész Tóth Ilonára súlyos büntetést kért, majd a bíróság halálra ítélte a medikát; a kegyelmi tanácsnál a tanácselnök a kegyelemre szavazott. Ez nem fordulhatott volna elő koncepciós perben.

Kardos János közbenjárásánál látható, hogy Tóth Ilonának még az utolsó pillanatig is volt esélye; a konstruált perben, amikor mindent előre eldöntötték, ilyesmire nem lett volna lehetőség.[43]

A Tóth Ilona-per stílusa, nyelvezete is gyökeresen különbözik a koncepciós perekétől. Olyan vallomásokat, amelyeket a Tóth Ilona-perben lépten-nyomon olvashatunk, nemhogy a túlfoglalkoztatott rendőrök, de még Shakespeare sem tudott volna megírni.

[43] A fentieket Zinner Tibor tanulmányaiból merítettem (A kádári megtorlás rendszere. Bp., Hamvas Intézet, 2001.; Miért volt szükség a négy semmisségi törvényre? Ünnepi tanulmányok a 65 éves Révész T. Mihály tiszteletére. Szerk. Máthé Gábor és Mezey Barna. Gondolat Kiadó, 2010. 491.)

Mind az 1990-es, mind a 2001-es bíróság ítéletében világosan megindokolta, hogy a Kollár-ügy nem volt koncepciós.

Számos kísérlet történt 1989-et követően, hogy a rendelkezésre álló Tóth Ilona-per iratanyagát szisztematikusan, a legjobban képzett büntetőjogászok bevonásával törvényi óvás, felülvizsgálati eljárás keretében újratárgyalják, és Tóthot felmentsék. A Legfelsőbb Bíróságon Kiss Zsigmond kapta meg az ügyet, aki az akkori büntető bíráskodás legképzettebb bírája volt. Ám munkatársaival sem tudta a Tóth Ilona-ügyet felmentéssel, vagy óvást követően valamilyen trükkel megoldani. Számos, ennél sokkal fajsúlyosabb ügyben viszont – különböző jogi trükkökkel – elérték az illetők felmentését. Ám a Tóth Ilona-ügyben a kilencvenes évek fordulóján egyetlen egy olyan ügyész vagy bíró sem akadt, aki bárhol rámutatott volna: itt csúsztatás van, itt hazugság van, ez ezért, az azért nem igaz. A Legfelsőbb Bíróság nem talált a szövegben olyat, ami arra utalt volna, hogy nem elkövetett cselekmény volt, vagyis utólag kitalált, koncipiált vád volt. Kiss Zsigmondék a rendszerváltoztatás eufóriájában sehogy sem találtak olyan fogódzót az iratanyagban, amivel az akkor hatályos jog alapján egy felmentő ítéletet elérhettek volna. De még azt a megoldást sem tudták alkalmazni, hogy legalább törvénysértőnek mondták volna az elsőfokú ítéletet, amivel hatályon kívül helyezik azt, hogy a Fővárosi Bíróságot új eljárásra utasíthassák. Ez esetben a Fővárosi Bíróság megszüntette volna az eljárást, mivel az illető meghalt. Ezért kellett várni 2000-ig, míg megszületett a negyedik semmisségi törvény, amelyik már a *jog*ra illesztette a Káin-bélyeget, mondván, hogy a törvénytelen joggal alkalmazott ítélet törvénytelennek minősül, ergo semmissé lehet nyilvánítani. Vagyis a jog felelősségét és nem az egyes emberek felelősségét vizsgálták. A felmentés érdekében mást nem tehettek, nem találtak benne olyan gyúanyagot, hogy egy ellen-Tóth Ilona-pert lehessen előkészíteni. Ezért voltak kénytelenek kitalálni a Lex Tóth Ilonát, ami vitte az összes többi köztörvényes ügyet is. Tehát a hatalom 2000-ben különbséget tett, nem emelte ki őket, mint a politikaiakat, akiket kárpótlásban részesített, hanem emberiességi-morális okokra hivatkozott.[44]

A KGB-jelentés

A „Kollár-ügy" eddig vázolt aspektusairól számos szakmai vitát folytattam Gyenes Páll, M. Kiss Sándorral, Kiss Rékával és Szakolczai Attilával.[45] Alaposságával, mindenre kiterjedő

[44] uo. 481–495.

[45] ld. eddig megjelölt forrásokat. (39. ljgy-ben)

figyelmével Szakolczai műve kiemelkedik.[46] Az pedig különösen megkapó, ahogy az összes „rejtvényt”„megoldja”. Kétségkívül minduntalan elképesztő leleménnyel érvényesíti prekoncepcióit a bizonyítékokkal szemben.

2017-ben új, önmagában is döntő bizonyítékként is elegendő dokumentum került nyilvánosságra a vitatott kérdésben: Vaszilij Gorbusin ezredesnek, a Déli Hadseregcsoport Különleges KGB Ügyosztálya parancsnokának 1956. december 12-i jelentése.[47] A fordító Müller Gabriella tette közzé több mint három oldalas kommentárral.

Mint ahogy arról már volt szó, 1956. december 5-én Tóth Ilona két társát, Gönczi Ferencet és Gyöngyösi Miklóst (továbbá még két később perbe fogott társukat) elfogta egy szovjet járőr. Napokkal később adták át őket a magyar hatóságoknak, de – amiről korábban nem tudtunk – még előbb, december 6-án kihallgatták őket, és erről jegyzőkönyvet is készítettek.

A „Kollár-ügyről” egyetlen, ám annál fontosabb mondatot olvashatunk a dokumentumban:

„Gönczi Ferenccel, »Etával« és más banditákkal együtt Gyöngyösi részt vett egy belügyminisztériumi dolgozó bestiális meggyilkolásában, akit előbb kloroform segítségével elaltattak, aztán kést döftek a szívébe.” [Kiemelés – Müller Gabriella] Az információ Gyöngyösitől származik, Gönczi ezek szerint erről semmit sem közölt. Talán ezért verték meg súlyosan – ahogyan erről említést is tett a bíróság előtt.

Tehát Gyöngyösi úgy tett lényegét tekintve azonos vallomást későbbi vádlott-társaival, Tóth Ilonával és Molnár Józseffel közeli időpontokban, hogy egymással nem érintkezhettek, de még a kihallgató szervek is egymástól függetlenül vizsgálódtak. Vagyis kizárható bármiféle összehangolás feltételezése.

Így ez a dokumentum önmagában is elegendő bizonyíték arra, hogy a „Kollár-ügyet” nem konstruálták, hiszen ugyanazt a meglehetősen bonyolult történetet csak nem találhatták ki kétszer – még akkor sem, ha ennek bármi értelme lett volna.

Ám mégis adódik egy kibúvó: ki az az „Eta”? Nyilvánvaló a témakör ismerői számára: Csontos Erzsébet, e jelentés „főszereplője”, aki több álnevet is használt, ő volt az egyetlen, aki megszökött ötük közül, amikor a szovjetek igazoltatták a társaságot. Eta Tóth Ilonával együtt – akit Gyöngyösi „Icának” szólított – szintén az ellenállók vezetője volt. Csontos a Péterfy Sándor utcai kórházban, Tóth Ilona a Cházár András utcaiban tevékenykedett, és

[46] Szakolczai Attila: Gyilkosság különös kegyetlenséggel. BFL, 2016.

[47] Ezt a forrást az orosz Szövetségi Biztonsági Szolgálat Központi Irattára őrzi (CA FSZB, f. 74. op. 1. gy. 10. l. 43–50.), és először 2009-ben jelent meg oroszul egy dokumentumkötetben: Vengerszkije szobütyija, 304–308. (Müller Gabriella: Egy újabb adalék Tóth Ilona és társai tragédiájához. Betekintő, 2017/1.

mindketten röpcédula-terjesztéssel foglalkoztak. Tehát könnyen előfordulhatott névtévesztés, félrehallás, vagy akár fordítási hiba.

Akik ebbe kapaszkodnak, azokat nyilván az sem győzte volna meg, ha a jelentésben e helyütt „Ica" szerepelt volna „Eta" helyett.

A közreadó is teljesen elkötelezett „koncepciós", kísérőszövegében ezt vitathatatlanná teszi. Ám „műhibát" is vét: „Tóth Ilona helyett [...] egy „Eta" álnevet használó felkelőt neveztek meg harmadik személyként, aki részt vett az iratban névtelenül szereplő belügyes meggyilkolásában."[48] Müller a többes szám használatával súlyosan torzított a saját maga által fordított szövegen, ugyanis a szovjet jelentéstevő hangsúlyozottan csakis Gyöngyösire hivatkozott!

Gönczi és Gyöngyösi peranyagában egyaránt megtalálható a november 6-i kihallgatási jegyzőkönyv, amelyet – a fentiekből következően – oroszból fordíthattak le, miután a KGB átadta a foglyokat a magyar szerveknek.

Összegzés

A fenti bizonyítékok alighanem nyomósabbak annak eldöntésére, hogy a Tóth Ilona-per koncepciós volt-e, vagy nem, mint az ilyen típusú felvetések: *„Furcsa, hogy éppen a nőtüntetés napjára dátumozták a beismerő vallomást"*,[49] még ha ezek több száz oldalt töltenek is meg. A „koncepciósok" által tényként kezelt, de a legcsekélyebb mértékben sem bizonyított kínvallatásról és gyógyszerezésről már volt szó. A gyakran citált orvosi szakvélemények egyike sem utal koncepciós eljárásra.

A Tóth Ilona-per tényeken alapult, s ahogy ez az 1956 utáni perekre jellemző, nem a perek voltak koncepciósak, hanem a történelemszemlélet, amely a szabadság helyett a szolgaságot magasztalta, a forradalmat ellenforradalomnak, a szabadságharcot gyilkosságnak, a demokráciára való törekvést szervezkedésnek minősítette.

A hatalomnak nagyon kapóra jött a Kollár-ügy; a pert messzemenőkig igyekezett kihasználni a példastatuálásra és saját propagandájára, amely valóban „koncepciós" volt.

[48] uo. 2.

[49] Ezúttal nem írok forrást, csak találomra idéztem a „szakértői" hozzászólásokból.

Erős Vilmos:

Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán

Az alábbi tanulmány a Szabó István által szerkesztett, s 1948-ban megjelent, „A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848-49" című kötet kapcsán kívánja körüljárni a populizmus és emlékezetpolitika néhány összefüggését.[1]

„A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848-49" című kötet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 1948-as centenáriumára készült, illetve jelent meg. A kötet megjelenésének körülményeit, a közreműködő szerzőket már több tanulmány is tárgyalta[2], elemezte, így ennek behatóbb analízisére itt már nincs szükség. Elég annak felidézése, hogy a kötet ellen széleskörű támadás indult, mivel 1948-ban vagyunk, ekkor történik meg a kommunista-sztálinista hatalomátvétel, s ezzel párhuzamosan a magyar történettudomány ún. „gleichschaltolása".[3] A kötet fő támadói a Társadalmi Szemlében Balázs Vera és Balázs Tibor voltak, de súlyos kifogások merültek fel a Valóságban, részben a Századokban, illetve debreceni helyi lapokban, itt Csabai Tibor tollából.[4] Szabó István a támadásokra részletes választ írt, amelyet el is küldött a Társadalmi Szemle főszerkesztőjének (Fogarasi Bélának), aki azonban azt nem közölte le, s csak jelen sorok szerzője publikálta ezt az Aetas 2000-es évfolyamában.[5]

Szabóék ellen többféle vád fogalmazódott meg, így a támadók egyfajta cívis apológiáról beszéltek, volt aki (Csabai Tibor) pozitivizmussal vádolta a kötetet[6]. Szerkesztői az adatok tömege mögé bújva nem hajlandók az igazi „objektivitás"-ra, valamint „a dolgozó nép érdekeinek érvényesítésére". A támadók szerint Szabó István és társai tulajdonképpen az ellenforradalmi békepárttal azonosították magukat, mert annak politikáját mentegették, míg a

---

1 A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január-május. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948.

2 Orosz István, „Egy centenáriumi kötet kálváriája." in. „A szabadságharc fővárosa Debrecen". 1998. (Reprint kiadás.) 597–609; Módy György, „Egy centenáriumi kötet 'kiátkozásának' történetéhez", Debreceni Szemle. 7(Új folyam) (1999) 1.: 109-112.

3 Romsics Ignác, „Szovjetizált múltkutatás. A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945-1949 [Részletek]." Rubicon, 22 (2011) 5.: 68–82. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeivel kapcsolatos 1948-as megemlékezésekről általában lásd Gerő András, 1998: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1998.

4 Balázs Vera – Balázs Tibor, „Az 1848-as békepárt és mai ideológusai." Társadalmi Szemle, 3 (1948) 12.: 823–832.

5 Erős Vilmos, „Szabó István körül." Aetas, 15 (2000) 3.: 110–126.

6 Csabai Tibor, „Haladó tudományt az egyetemen is." Tiszántúli Néplap, 1948. október 10.

forradalom igazi alternatíváját képviselő „baloldali flamingókról” (Madarász testvérek, Táncsics) ironikusan, alkalmanként gúnyosan nyilatkoztak.[7]

A kötet körüli hercehurca (illetve Szabó István és társai meghurcoltatása) történetéhez még hozzá tartozik, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1949-ben vándorgyűlést szervezett Debrecenben. A vándorgyűlés egyik (talán legfőbb) célkitűzése az volt, hogy Szabót és társait „tetemre hívják”, nézeteikkel való szembesülésre, illetve önkritikára, s azok visszavonására kényszerítsék.[8]

Az ülésen végül két előadás hangzott el, az egyiket a nem sokkal később (persze nem emiatt) kivégzett Sólyom László tartotta a szabadságharc bukásának katonai okairól, nagyrészt igazodva a megkívánt narratívához, s főként a belső árulók szerepét emelve ki.[9] Szabó István előadása szintén a szabadságharc bukásának okait elemezte (ezt is jelen sorok szerzője publikálta először, 2006-ban). Szabó többféle körülményre hívta fel a figyelmet, így az ország elmaradott iparára és gazdaságára (ami szerinte a Habsburg gyarmatosító politika következménye volt), a küzdelem szervezetlenségére, a nem kielégítő katonai bázisra (fegyverek hiánya, stb.), a kedvezőtlenné vált külpolitikai helyzetre – de belső árulásról nem beszélt, s lényegében fenntartotta a korábban megjelent kötetben vázolt nézeteit.[10]

Igen fontos adalék mindehhez, hogy a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének egy másik helyiségében kellett volna valószínűleg a tulajdonképpeni önkritikának megtörténnie, azaz annak, hogy Szabó „hamut hintsen a fejére”[11]. Szabó tartott is itt egy igen szubjektív hangvételű, általában a történetíró szerepét, feladatát, szubjektivizmusát, illetve ezen belül saját pozícióját boncolgató előadást, amely egyfajta hitvallásként értelmezhető.[12] Szabó credoja, hogy történetírásában a <u>nép</u> érdekeit képviseli, parasztokról, zsellérekről ír legfőképpen, ő maga is ebből a rétegből származik, s a továbbiakban is ennek szolgálatát tekinti legfőbb feladatának.

---

[7] Ld.: 1. sz. lábj. valamint.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt.) Ms 5438/64–70. „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötettel kapcsolatos vita, illetve levelezés anyaga. Benne Szabó István válasza Társadalmi Szemlének a kötet elleni támadásokra. (Az akkor nem közölt válasz megjelent In: Aetas, 15. évf., 2000/4. 116-126.) Illetve Erős Vilmos, „Szabó István és 1848/49.” Valóság. 46 (2003) 7.: 94–108.

[8] Erős Vilmos, „A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai).” Valóság, 60 (2017) 2.: 19–52.

[9] De Sólyom László előadásában Görgey-t alapvetően pozitívan értékelte. Lásd Erős, „Szabó István és 1848/49.”

[10] A harmadik út felé, (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. „Kisebbségkutatás Könyvek.” Budapest: Lucidus Kiadó, 2006. 274-278.

[11] Borosy András, „Emlékezés Szabó Istvánra.” in Történeti Tanulmányok X. Szerk. Takács Péter. Debrecen: KLTE, 2003. 161–163.

[12] Ld.: MTA KIK Kt., Ms 5439/15. Szabó István előadása a tudományos magatartásról. Közölve: A harmadik út felé, 2006. 278-281.

„A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többé-kevésbé kifejezésre jut már tárgyválasztásában is. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre és kifejezésre jutott nem csupán újabban, hanem kezdettől fogva, hogy a nép[13] történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szólt és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb népi[14] rétegének, parasztoknak, zselléreknek. Sorsuk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak úgy, ahogy erőim arra képessé tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat... a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és önmaga körül forgó munka, nem önmagáért űzött kedvtelés. A történetkutató szolgál vele a közösségnek, a népének az emberi haladásnak. Magam ezt a szempontot sohasem óhajtottam szem elől téveszteni."[15]

A fentiekhez még hozzáfűzhető, hogy Szabó Istvánt többször minősítik narodnyik, egyfajta népi ideológiát képviselő történészként, minden esetben negatív, sőt alkalmanként kifejezetten támadó és elítélő felhanggal.[16]

Az egyik ezek közül Sándor Pál 1954-es kritikája,[17] amelyben a szerző nem a népi írók, hanem a Horthy fasizmus „népi egységét" hirdető ideológiájának szószólójaként értékeli Szabót (egyértelműen az „Úr és paraszt a magyar élet egységében" című kötetre, Szabó ott publikált tanulmányára hivatkozva.)

A másik példa az 1960-as évekből való. Ekkor Szabó István lektorként keveredik vitába Sápi Vilmossal, aki a XVI-XVIII. századi társadalmi viszonyokat, ezen belül is a mezőgazdasági munkásság kérdését elemezve Szabót osztályhamisítással vádolja, amely szerinte „narodnyik" szemléletével függ össze.[18]

Joggal tehető fel a kérdés: valóban jelentős szerepet játszott-e Szabó István szemléletében a nép gondolata, illetve, hogy miképpen értelmezhető mindez történeti munkáit illetően?[19]

---

[13] Az én kiemelésem – E.V.

[14] U.a.

[15] A harmadik út felé, 2006. 280. A korábban ismertetett körülményeknél fogva Szabó István végül – feltehetőleg – e felszólalását nem mondhatta el.

[16] Ld.: még Vilmos Erős, „The Persecutions of a 'Bourgeois Historian': The Case of István Szabó in Hungary in the 1950s." Hungarian Studies Review, 2019. (Megjelenés alatt.) Megjegyzendő, hogy Szabó István mellett a legjelentősebb támadásokat a történészek közül Eckhart Ferenccel szemben folytatta az új hatalom. Eckhart szintén kötetet jelentetett meg a centenárium kapcsán 1848-ról. Lásd mindezekhez legújabban Törő László Dávid, 2017: Eckhart Ferenc történetírásának súlypontjai. PhD értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. (Kézirat.)

[17] Sándor Pál, „A magyar agrártörténeti irodalom kritikája." Századok, 88 (1954) 2–3.: 373–419.

[18] Ld.: Szabó István lektori véleménye Sápi Vilmos, „A mezőgazdasági munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. sz-tól 1848-ig" című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sápi Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére. MTA KIK Kt., Ms5440/25-29. 1964-1967.

[19] Für Lajos, „Bevezető. Szabó István–pályakép" in Szabó István, Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. 7–30. Budapest: Akadémiai, 1976; Balogh István, „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában." in Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rácz István. Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998. 37–52.; Erős Vilmos, „A „populus" bűvöletében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években). I." Valóság, 62 (2019) 3.: 59-79. II. Valóság, 62 (2019) 4..: 12-41. III. Valóság, 62(2019) 5.: 33-58.

Hogy Szabó gondolatai közel állottak egyfajta népi szemlélethez, sőt alapvetően egy „népi nemzet" gondolatán alapuló koncepció állt nézeteinek hátterében, az egyértelműen kiderül népiségtörténeti tanulmányaiból, különösen az 1943-44-es „Nemzetszemlélet és magyarságtudat" címmel megjelent cikksorozatából, amely a népi szemlélet egyik orgánumában, a Várkonyi Nándor szerkesztette „Sorsunk" című folyóiratban látott napvilágot.[20] A cikksorozatban Szabó három nemzetfogalmat különít el: a 19. századig regnáló, de már Kézai Simon idején megfogalmazódó, illetve Werbőczi nézeteiben betetőzést, de mindenképpen jogi kodifikációt nyerő rendi nemzetfogalmat. Ez a nemességet tekintette a nemzet kizárólagos képviselőjének és hordozójának. Werbőczihez kötődik az ennek alapját képező plebs- és populus közötti különbség megfogalmazása (a nemesség ez utóbbi reprezentánsa).[21] A 19. században a politikai nemzet fogalma jelenik meg és válik uralkodóvá, amely különböző képviselőkön és fokozatokon keresztül az Eötvös-Deák féle 1868-as nemzetiségi törvényben jut expressis verbis kifejezésre, illetve egyfajta tetőponthoz.[22] Szekfű Gyula számára ez jelentette a magyar „politikai géniusz" kifejeződését és hovatovább „csúcsteljesítményét".[23] Szabó István ezzel nem ért egyet, mert szerinte ez elhomályosította azt a tényt, hogy a történelmi Magyarországot etnikai szempontból különböző egyéniségek alkotják, s megfeledkezik a magyarság népi szempontból történő védelméről és önépítéséről, ami végső soron a trianoni katasztrófát készíti elő.[24] Szabó számára a két világháború között (illetve a 2. világháború alatt) a népi nemzet gondolata, sőt történetpolitikai programja (egyenesen víziója) az aktuális, amelynek részben Szekfű is a propagátora, ahogy pl. Horváth János az irodalomtudományban, Györffy István a néprajzban, illetve Bartók és Kodály Zoltán a zenében.[25] Legmagasabb szinten azonban Szabó szerint Mályusz Elemér fejti ki ennek programját a népiségtörténeti kutatásokban,[26] illetve az ennek organonjaként értékelhető (heves vitát kiváltó) „A magyar történettudomány" című könyvében 1941-ben (illetve 1942-ben)[27].

---

[20] Szabó István, „Nemzetszemlélet és magyarságtudat". Sorsunk, 3–4 (1943-1944): 730–738, 836–844; 891–895. és 34–42.

[21] Ld.: még Szabó, Stefan, „Stefan Werbőczy 1455(?)–1541." (Ungarische Bildergalerie.) Pester Lloyd, 1944. február 13.: 11–12.

[22] Szekfű Gyula, „A nemzetiségi kérdés rövid története." in uő, Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1942. 85–177 (Újból megjelent in Erős Vilmos (szerk.), Szekfű Gyula, Nép, nemzet, állam. Budapest: Osiris, 2002. 476–546.)

[23] Ld.: erről legújabban Erős Vilmos, „Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.)" Történelmi Szemle, 61(2019)3.: 479-498.

[24] Uo.

[25] Szabó István, „Parasztságszemléletünk alakulásáról." Közli Kósa László, Protestáns Szemle. 105(1996) 4.: 309-322.

[26] Mályuszról újabban ld.: Gyáni Gábor, „A kánonromboló Mályusz Elemér választásai." in Konzervatív gondolkodók. (Egy Akadémiai ülésszak előadásai.) Szerkesztette: Papp Gábor. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016. 215-229; Vilmos Erős: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898-1989) In: Ungarn Jahrbuch, Band 32. (2014-2015). München/Regensburg 2016. 229-242.

[27] Mályusz Elemér, A magyar történettudomány. Budapest: Bolyai, 1942.

„A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta tolni.[28] ...Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát."[29]

Természetesen Szabó nem kizárólag ebben az írásában járja körül a népi nemzet fogalmát, s talál utat a népi szemléletű/gyökerű ideológiához. Egy másik, valószínűleg szintén az 1940-es közepe körül (de mindenképpen 1945 után) készült, szemléleti alapokat feszegető írásában („Parasztságszemléletünk alakulásáról")[30] a paraszti problematika felbukkanását a 18. századra, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely időszakáig és műveikig vezeti vissza.[31] Az ő reális szemléletüket, Szabó szerint, a 19. század második felében egyfajta parasztromantika, Gárdonyi Géza és Tömörkény István göre gáboros paraszti idillje váltotta fel, amihez Beöthy Zsolt irodalomszemlélete társult.[32] Utóbbi a „volgai lovas" metaforában a magyarságot a nemességgel azonosította, s – Kézaihoz hasonlóan – a parasztságban főként a még honfoglalás idején alávetett, szláv szolgarétegek tkp. véletlenszerűen összeverődött utódjait látta.[33] A reális parasztszemlélet a két világháború közötti időszakban tört utat, elsősorban a népi írók megközelítésében, akiknek mozgalmából Szabó elsősorban a Soli Deo Gloria, a Bethlen Gábor Kör vagy a Sarló tevékenységét emeli ki.[34]

Joggal kérdezhetjük, tulajdonképpen mi is ennek a Szabó István gondolataiban olyan központi szerepet játszó népi nemzetfogalomnak a tartalma? (Elsősorban persze az itt tárgyalt időszakra, az 1940-es évekre vonatkozóan.)

---

[28] A szövegben egyértelmű a Szekfűék-kel szembeni fokozatos elhatárolódás és a Mályusszal való szinte tökéletes azonosulás.

[29] A harmadik út felé, 2006. 194.

[30] A harmadik út felé, 2006. 235-249.

[31] Bél Mátyásról lásd Wellmann Imre, „Bél Mátyás (1684-1749)." Történelmi Szemle, 23(1979) 2.: 381–391.

[32] Beöthy-hez ld.: Kiss Endre, „A nemzeti mitológia rekonstrukciójához." in Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon. Főszerkesztő: Miskolczy Ambrus. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004. 46–66.

[33] Ld.: Dienes István levele Szabó Istvánnak. MTA KIK Kt., Ms 5440/134. Budapest, 1966. május 7.

[34] Szabó István: Parasztságszemléletünk alakulásáról.

A kérdés megválaszolásában kulcsszerepet tulajdonítok Szabó egy 1947-ben készült lektori véleményének, amelyet Szabó egy akkor készült új Magyarország történeti összefoglalóról fogalmazott meg.[35] A könyv címe „A magyar nép története" volt,[36] s szerzőinek sorába tartozott Spira György, az 1948-as Szabó ellen intézett támadások egyik „aktora", valamint Heckenast Gusztáv, Lukács Lajos, Karácsony Béla. Szabó a véleményében különböző kérdéseket kifogásolt,[37] legfontosabb, elvi jelentőségű megállapítása azonban a címre vonatkozik. Ez Szabó szerint leszűkítené a magyarság történetét a közelebbről egyébként sem meghatározott alsóbb társadalmi rétegek történetére. Ezzel szemben Szabó véleménye az, hogy a magyarság története ennél lényegesen szélesebb horizontot kell, hogy felöleljen, s azt javasolta, hogy változtassák meg a címet a magyarság történetére (amely magában foglalná a nemzeti-állami elemeket hordozó tartalmat is).

„Végül nem tudom megjegyzés nélkül hagyni, hogy a tanterv a II-IV. osztály anyagával kapcsolatban a 'magyar nép történeté'-ről[38] szól. A 'nép' lehet: 1./a magyarság egésze, amikor nemzeti és állami tartalma nélkül tekintjük, 2./társadalmi hangsúllyal az alsóbb társadalmi rétegek foglalata. Ha a 'magyar nép' történetét az előbbi értelemben tekintenénk a magyarság történetének, egy fejlődésileg alacsonyabb fokon szemlélnénk magunkat[39]. Ha az utóbbi értelemben fognánk fel, lemondanánk a magyar történelem egységéről, a történetformáló erők helyes egybefogásáról[40]. Nyilvánvaló, hogy a tantervnek egyik sem lehet a célja, hanem a magyar nép története alatt a magyar történelem egészét kívánja érteni. Akkor pedig miért nem beszélünk továbbra is őszintén, a tartalomnak megfelelően a 'magyarság', vagy 'Magyarország" történetéről, sőt még inkább egyszerűen és nemesen: magyar történelemről[41]. Ha valahol, akkor éppen az iskolában van szükség igaz és tiszta fogalmakra."[42]

---

[35] A harmadik út felé, 2006. 253-256.

[36] Ld.: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Írták: Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla, Lukács Lajos, Spira György. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1951.

[37] Szabó István Az Országos Köznevelési Tanács Igazgatóságához. MTA KIK Kt., Ms 5438/112. Debrecen, 1947. május 19.

[38] Ld.: a korábbi jegyzetek

[39] Az egész Szabó Istváni életmű értelmezése szempontjából is kulcsfontosságúnak tekintem a szóban forgó fejtegetéseket: a népi nemzet gondolatának reprezentánsa itt is kifejti, hogy a nép története önmagában nem a teljes történet, ezt az állam és a nemzet történetével összefüggően kell – szerinte – bemutatni.

[40] Itt viszont arra mutat rá Szabó /igen szerves összefüggésben az előzőkkel/, hogy ez a teljesebb történet nem korlátozódhatna az alsóbb társadalmi rétegek történetére.

[41] Ez a magyar történelem tehát a nemzeti történelem lenne, beleértve az állam és a „történelmi osztályok" történetét is. A felfogás érvényesül az 1954-es egyetemi tankönyvhöz írt lektori véleményben, amikor Szabó a „történeti Magyarország" fogalmának komolyan vételét kéri számon. Ld.: A harmadik út felé, 2006. 319-320.

[42] A harmadik út felé, 2006. 256.

De utalhatunk e problémával összefüggésben Szabó népiségtörténeti tanulmányainak egyikére, amelynek címe „Az asszimiláció a magyarság történetében”.[43] Ebben Szabó a magyarországi asszimiláció kérdésének majd ezer, de mindenképpen több évszázadra kiterjedő problematikáját tekinti át, s ebben két alapvető korszakot különböztet meg: a középkort, amelyben mindenekelőtt az asszimiláció természetes tényezőit (népességszám, vallás, letelepedés, stb.) játszanak alapvető szerepet; illetve az újkorit, amikor egyre inkább előtérbe kerülnek a mesterséges, gyakran állami tényezők nyomására végbemenő asszimilációs folyamatok (Szabó nem egyszer a „grammatikailag egységes Magyarország” programjáról beszél).[44]

Szabó ebben a vonatkozásban meglehetősen negatívan ítéli meg a városokat, illetve a városokba történő migráció jelenségét, mert ez több szempontból a magyarság felhígulását eredményezi, különösen a középosztályt illetően. Szabó ezzel szemben – hasonlóan Szabó Dezső nézeteihez[45] – a falu pozitív szerepét emeli ki, amely a magyar hagyományok és értékek továbbvivője és őrzője.

Ebben a „felhígulásban” különösen negatívnak gondolja a szerinte gyökértelen, világpolgári szempontokat érvényesítő nemzetközi elkötelezésű munkásosztály (szociáldemokrácia) és a polgári liberalizmus ideológiáját. Ezeknek elvi alapját lényegében szintén egy nép-fogalom képezi, népen azonban nem az alapvetően minden magyar egységének igényét magában rejtő populust, hanem a csupán az alsóbb társadalmi rétegekre korlátozódó plebset értették.[46]

„Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a plebsszel, hanem a populus-szal – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztá1yok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiaiból sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökértelenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglazultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagy mértékben

[43] Szabó István, „Az asszimiláció a magyarság történetében.” Hitel, 7(1942) 4.: 1-15. Újra megjelent: in Szabó István, Népiségtörténeti tanulmányok.”Kisebbségkutatás Könyvek.” Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 125-144.

[44] Ld.: minderről részletesen Erős Vilmos, Asszimiláció és retorika. (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.)”Csokonai Disputa Könyvek”. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2005.

[45] Szabó Dezsőhöz ld.: például Kovács Dávid, Nemzetfelfogás és történetszemlélet a 20. századi Magyarországon. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem-L’Harmattan Kiadó, 2017.

[46] Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében.

simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság puszta forma volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkásságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott."[47]

Összességében elmondható, hogy 1948/49-ben Szabó Istvánt az ún. népi demokrácia elveit megtestesítő szemlélet jegyében támadták. Szabó fogalmi rendszerében ez a plebs a nép fogalmára épített, amelyet ő leszűkített értelműnek tartott (s a mely valójában a diktatúra kiépítését szolgálta).[48] Szabó (bizonyos módosításokkal) élete végéig ragaszkodott egy szélesebb értelemben vett, s így nyitottabb, demokratikusabb elemeket tartalmazó nép-fogalomhoz, amelyet a populus fogalmában talált meg (főleg 1945 előtt), s amely így gyökeresen különbözött támadói populizmusától. Ez a populus fogalom lényegesen eltért a Horthy rendszer „népi közösség" fogalmától, bár problematikus (pl. antiliberális) vonatkozásai – akár Mályusz Elemér kapcsán is[49] – bőségesen voltak, hiszen inkább az ennek ellenzékéül szolgáló népi mozgalom centrumával (Németh László, Illyés Gyula) kvadrált.[50] Utóbbi egyúttal a Rákosi-rendszer ellenzéke is volt, tehát nép-fogalma, „populizmusa" szemben állt azzal, s demokratikusabb tartalmakat hordozott. [51]

Végeredményben – úgy gondolom –, a rusticus az a kategória,[52] amelyben Szabó István plebs és populus közötti fogalmi feszültségének problémája feloldható. A rusticus

---

[47] Ld.: A harmadik út felé, 2006. 188.

Tehát a munkásosztály, illetve a történelmi materializmus szintén nem hordozója a nemzeti-népi tudatnak. Jászi Oszkár mellett így viszont meg kell említenünk Szabó Ervin nevét is, akire vonatkozhatnak Szabó István e sorai. Vele egyébként harcos vitákat folytatott Szabó ötvenes években megjelent Kossuth-tanulmányaiban is.

[48] Jellemző munka a nép fogalmának érvényesítésére a plebs értelmében Albert Soboul, A francia forradalom története (1789-1799). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963. Soboul munkáját (Morton-éval egyetemben, aki szintén a plebs értelemben használja a nép fogalmát) nagyra értékeli Stefan Berger (with Christoph Conrad): The Past as History: National identity and Historical Consciousness in Modern Europe. Basingstoke, UK: Palgrave, Macmillan, 2015.

Kritikám erről, ld.: Erős Vilmos, „A múlt mint történelem. (Megjegyzések. Stefan Berger könyvéhez.)" Aetas, 34(2019) 2.: 148-157.

[49] Ld.: Erős Vilmos, „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." Századok, 147(2013) 1.: 33–62.

[50] Borbándi Gyula, A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Budapest: Püski, 1989. Salamon Konrád, A harmadik út küzdelme. (Népi mozgalom 1944-1987.) Budapest, Korona Kiadó., 2002; Papp István, A magyar népi mozgalom története. 1920-1990. Budapest: Jaffa, 2012.

[51] Hogy mindennek Szabó István nézeteire milyen vonatkozása volt (illetve, hogy valóban ebben fogható meg a vele kapcsolatos oppozíció), azt világosan bizonyítja az 1948/49-es támadások egy másik szála, amelynek 1952-ben, sőt még 1959-ben is volt folytatása. Itt Szabó azért támadják, mert 1848-ban nem a Táncsics és a Madarász-testvérek által propagált földosztást, hanem a Kossuth által (az érdekérvényesítés jegyében) ideálisnak és aktuálisnak tartott szabad föld megteremtésére irányuló törekvéseit értékelte pozitívnak. Szabó e nézeteihez még 1952-ben, egy eredetileg a Kossuth-Emlékkönyvbe szánt tanulmányában is ragaszkodott, amely végül is (a szövegen végzett többfordulós „puhítási" munka ellenére) ott végül nem jelenhetett meg. Ld.: Erős Vilmos, „Szabó István és 1848/49." Illetve Szabad György, „Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről." in. Szabó István Emlékkönyv, 302–309

[52] Ld.: mindehhez még (Varga János kutatásaira is utalva) és megkérdőjelezve a Pach Zsigmond Pál által is képviselt s a fentiekkel a legszorosabb összefüggésben álló „elkanyarodás" elméletét Gyáni Gábor, „Érvek az elkanyarodás elmélete ellen." in uő, Történészdiskurzusok. Budapest, L'Harmattan, 2002. 241–248.

fogalmát leginkább egy 1965-ös tanulmányában járja körül Szabó („Jobbágyság, parasztság"),[53] de a fogalom „nyomelemei" már számos korábbi írásában fellelhetők. Így pl. „A jobbágy megnemesítésé"-ben (1941), „A parasztság rétegződése a középkor végén"-ben (1948), illetve 1948-as kötetének egyéb tanulmányaiban,[54] sőt az 1947-es, „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában" című könyvében, sőt még az 1960-as években publikált demográfiai tanulmányában is.[55]

Ezeknek egyik fő konklúziója, hogy a parasztság már a középkorban is rétegzett volt, azaz számára számos emelkedési lehetőség nyílott,[56] városba költözhetett (vagy szökhetett), nemessé is válhatott, hajdú és végvári katonai privilégiumot szerezhetett, birtoklási joggal is rendelkezhetett, s különböző utakon (manumissio, inscriptio, exemptio, taxa) megválthatta magát jobbágyi helyzetétől.[57] A 18. századtól kezdődően pedig a magyar Alföld legjelentősebb települési formája a tanya lett, amely minden problematikus volta ellenére (pl.: a racionális gazdálkodás esetleges fogyatékosságai) az „amerikai utas", nagybirtokot nem ismerő szabad paraszti alternatíva letéteményese volt.[58]

Szabó mindezen, az emelkedést megtestesítő, a szabad paraszti státuszt megcélzó rétegek egyfajta összesítő fogalmaként/kategóriájaként jelöli meg a rusticus kifejezést, ami egyúttal egy a – nézetem szerint – szemléletében alapvető szerepet játszó „harmadik utas" koncepció vezérfogalma, vagy vezérmotívuma volt.[59]

Ezzel azonban a populizmus gondolatában alapvető szerepet játszó népi ideológiához jutunk, amelynek hatását Szabó nézeteire már több tanulmány is kiemelte[60], s amelynek fő irányzataiból Szabóra minden bizonnyal annak centruma: Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter lehetett legnagyobb hatással (alkalmanként Erdei Ferenc is), s amelynek kortárs

---

[53] Szabó István, „Jobbágyság-parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet." Ethnographia. 76(1965) 1-2.: 10-31. Valamint Erős Vilmos, Populus, plebs, rusticus. (Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.) Budapest: Ráció Kiadó, 2020. (Megjelenés alatt.)

[54] Szabó István, „A jobbágy megnemesítése." Turul, 55(1941): 11–21.

[55] Szabó István, A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Budapest: MTA, 1947.; Uő, „Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között." in Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.: 63-113.

[56] Szabó István, „Hanyatló jobbágyság a középkor végén." Századok, 72(1938) 1.:10–59.

[57] Ld.: minderről újabban Vilmos Erős, The Persecutions of a „Bourgeois Historian".

[58] Szabó István előadása a tanyáról az 1960-as években lásd A harmadik út felé. 386-389.

[59] Szabó István, „A debreceni tanyarendszer kialakulása." Föld és Ember, 9(1929) 5.: 214–244. Uő, „Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években." in Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk. Szabó István. Budapest: Tankönyvkiadó, 1960. 139-207. Ld.: mindezekről legújabban Erős Vilmos „Populus, plebs, rusticus. Parasztság és kapitalizmus. (Szabó István életművének utolsó évtizede.)" Valóság, 63(2020) 4.: 62-93.

[60] Für, „Bevezető"; Balogh, „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában." Illetve 19. sz. lábj. a korábbiakban.

egyetemi propagátora Karácsony Sándor volt,[61] a történettudományban pedig Hajnal István (később Szűcs Jenő és Varga János). [62]

Függelék

Az alábbiakban – függelékként a fentiekhez – két szövegrészletet közlök, amelyek bizonyítják, hogy (az 1948-49-es támadások után) Szabó István felfogása maga is a történelemi emlékezet, s egyúttal az ezzel kapcsolatos politika része lett. Az első egy kifejezetten marxista/kommunista megemlékezés „A szabadságharc fővárosa Debrecen" című kötetről (benne a Szabó Istvánnal akkor is elvi és személyes barátságban lévő Balogh Istvánról) az 1960-as évek első feléből. Az írás sok vonatkozásban megismétli az 1948/49-es vádakat, miszerint a kötet mellőzi az osztályharcot, s egyfajta cívis apológiát képvisel.

A második egy mindezzel homlokegyenest ellenkező vélemény az 1990-es évek végéről. Ebben Szabó István régi munkatársa, Szabad György, Varga János egyetértő nézeteire is utalva, megvédi az 1848-as jobbágyfelszabadítást. Utal Szabó István centenáriumi értelmezésére, megismételve, hogy 1848-ban a szabad földtulajdon megteremtésének Kossuth által képviselt programja volt időszerű, nem pedig a baloldal (és a későbbi kommunista/sztálinista történetírás) által favorizált, átlátszó plebejus és népszuverénitási színjátékba öltöztetett földosztás.

[61] Lányi Gusztáv, Magyarság, protestantizmus, társaslélektan... Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében. Budapest: Osiris, 2000.

[62] Lakatos László, Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Budapest: Új Mandátum, 1996.; Kovács Gábor, „Szokásszerű és okszerű társadalom." Világosság, 41(2000) 2.: 3–21; Uő, „Harmadik utas magyar gondolkodók." Liget, 15(2002) 8.: 64–75.

Gombár József: **Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében.**[1]

„A debreceni polgári szemléletű történetírás többségében olyan adatokat publikált, amelyekkel egy síkon szemléltette a város arculatát. A 'bonum publicum' vagy 'allgemeine Wohltaetigkeit' Justh, Sonnenfels, Novalis stb. által hirdetett történetírói irányzat[2] elsősorban Szabó István, Balogh István révén nyert elsősorban Debrecenre vonatkozóan. Munkáikban a gazdag cívisek a város árkán élő cívisek és a szegények közötti osztályharc vizsgálatát mellőzik.[3] Nem tárták fel a város életében azokat a határozottan széthúzó, szétfeszítő erőket, amelyek a kizsákmányolók és kizsákmányoltak között érvényesültek. A béres földek rendszerében egy feltörekvő társadalmi réteg, a később osztállyá szerveződött szegényparasztság kiáltott jogaiért a cívisekhez, akik görcsösen ragaszkodtak ahhoz a feudális kötöttséghez, hogy 'ház' után lehessen csak földet adni."[4]

„Balogh István a cíviskérdést és problémakörét nem a történelmi fejlődés nagy áramlatában vizsgálja,[5] amikor a következőket írja: '...a debreceni cívis nem nemes, nem jobbágy, nem kapitalista vállalkozó vagy munkás, nem iparos, de nem is paraszt. Ellenben mindezeknek a kategóriáknak anyagi és szellemi tartalmából van benne valami, anélkül, hogy döntő módon érvényesülhetne akármelyik is.' Sőt a továbbiakban megállapítja, hogy '...a XIX. század közepéig a cívis társadalom egyet jelentett az egész város társadalmával."[6]

„'A szabadságharc fővárosa Debrecen' c. munka[7] hibája, hogy nem tárta fel és nem vette figyelembe az osztályviszonyok alakulását, azt a körülményt, hogy a gazdag tanyatulajdonos szemben állt a szegény paraszttal, a céhmester a legénnyel, a háztulajdonos a cseléddel..."[8]

---

1 Gombár József, Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen, 1962.

2 Ld.: ehhez újabban Kökényesi Zsolt, „Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség-koncepciójáról." Aetas, 28 (2013) 3.: 60-91.

3 Tehát a szerző az 1948/49-es támadásokhoz hasonlóan szintén az osztályharc mellőzését kéri számon Szabóék kötetén.

4 Gombár, Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. 5.

5 Balogh István, „A város és népe." in. A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január-május. 7–57.

6 Gombár, Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. 7.

7 Lásd a korábbiak.

8 Gombár, Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. 8.
Ld.: ehhez még Spira György, „Debrecen agrártársadalma a forradalom küszöbén." in uő, A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magvető, Budapest. 1973. 343-345. (Spira György Gombárról ír ebben a munkájában, egyetért Szabóék bírálatával, de szerinte maga Gombár is kissé a „debreceni lélek" bűvkörébe kerül.)

***Szabad György:* „A jobbágyfelszabadítás hatása a magyar társadalom szerkezetének átalakulására."** [9]

„Nagy figyelemmel hallgattam és igeneltem Elnökünk[10] rövid, de lényegre utaló hivatkozását az 1848-as jobbágyfelszabadítást aláértékelő felfogásra. Ebben a kérdéskörben mindenekelőtt annak felemlegetésére hivatkozom, aminek torzító hatása mindmáig érzékelhető, miszerint súlyos hiba volt a földosztás elmulasztása és ezzel kapcsolatban is a zsellérség erős mellőzöttsége.

Majdnem csak ismétlésre van lehetőség a földosztás 'elmulasztásának' megalapozatlan, ahistorikus vádjával kapcsolatban. Hiszen 1848/49-ben a szabad földtulajdon, a polgári tulajdonlás elismertetéséért és nem megkérdőjelezéséért folyt a forradalmi átalakulás jellegét is meghatározó küzdelem. Maguk a felszabaduló parasztok, amikor 'igazságos' megoldást követeltek, általában nem olyan földet kívántak, amely sohasem volt birtokukban, hanem éppenséggel olyant, amit korábban használtak, műveltek, illetve, hogy az általuk ténylegesen birtokolt föld egésze, vagy annak minél nagyobb hányada váljék tulajdonukká. Mindezzel összhangban állt, sőt a viták középpontjába került, hogy a tulajdonformák mezsgyéjén álló földek megszerzésére törekedtek, ami a rendszerváltás természetéből fakadt. Sok támadásnak tette ki magát, de igaza volt Szabó Istvánnak,[11] amikor a nyílt földosztó törekvéseket viszonylag 'halk hangon' jelentkezőknek, valójában tehát kivételeseknek minősítette. Tagadhatatlanul jelen voltak, mindenekelőtt a viszonylag szűk 'házatlan zsellérség' világában, de sem a paraszti közhangulatra, sem a fejleményekre meghatározó befolyást egykorúan nem gyakorolva. Ugyanakkor az kétségtelen, hogy a birtokrendezések tekintetében, s különösképpen a határhasználat, illetve az elkülönítések kérdéskörében nem csak különböztek egymástól a telkes jobbágyoknak és a házas zselléreknek, a felszabadult jobbágyság két meghatározó rétegének törekvései, hanem sokban ütköztek is egymással."[12]

---

[9] Szabad György „A jobbágyfelszabadítás hatása a magyar társadalom szerkezetének átalakulására." in Jobbágyfelszabadítás 1848. Szerk. Varga János. Budapest: Mezőgazdasági Múzeum. 1998. 37–43.

[10] Azaz Varga János. Róla lásd Szabad György, „Varga János." Magyar Tudomány. 169 (2008) 12.: 1538. Varga János egyébként sok vonatkozásban hasonló nézeteket vallott, mint Szabó István, különösen a koraújkori parasztság történetéről, amennyiben ős is szemben állt a főleg Pach Zsigmond Pál által képviselt „mesternarratívával", azaz az „elkanyarodás" és a „második jobbágyság" tézisével. Utóbbihoz ld.: Erős Vilmos, „Plebs és populus között. (Szabó István koraújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai.)" 1. rész. Valóság, 61(2018) 3.: 32-58; 2.rész.Valóság, 61(2018) 4.: 54-84.

[11] Ld.: még Szabad „Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről."

[12] Szabad „A jobbágyfelszabadítás hatása a magyar társadalom szerkezetének átalakulására." 39.
A kérdéshez még ld.: Sándor Pál, „Jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés Magyarországon 1848-1864." Századok, 140 (1996) 1.:29–68.

Gulyás Kristóf:

„Így kellett határoznunk...” – Mosonmagyaróvár város utcanévváltoztatásai a pártállami diktatúra idején (1945-1963)

Az utca- és közterületnevek 20. századi alakulását szemlélve – leginkább Közép- és Kelet-Európában – gyorsan feltűnhet azok gyors cserélődése. A probléma alapvetően kettős jellegére **Pótó János** mutatott rá *Terek és nevek – Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain* című, a Történelmi Szemle hasábjain megjelentetett tanulmányában.[13] Meglátása szerint, noha a közterületnevek cserélése kétségkívül gyors és olcsó eszköze az emlékezetpolitikának és narratívaépítésnek, az utcák és közterek neveinek elsődleges funkciója a településen belüli tájékozódás segítése, melyet csak akkor tud betölteni, amennyiben legalább viszonylagos stabilitás jellemzi.[14] Azonban a 20. században végbement tragédiák és az első világháború végével megjelenő totalitárius diktatúrák rendkívül sokszor írták felül egy-egy állam, nemzet emlékezetpolitikáját, gyakran egymással szöges ellentétben álló narratíva-rendszereket építettek fel rövid idő alatt.

Ugyanakkor hiba lenne, ha ezeket a totalitárius narratívákat állandónak, mozdíthatatlannak vélnénk – csak a „Vezér” személyén és a Párt aktuális irányvonalán múlt az, hogy ki esett ki a narratívából, és ki emelődött be oda.[15] Ez ráadásul mind az élő, mind a halott hősökre vonatkozott – míg előbbiekre per, internálás, kivégzés várt, utóbbiakra egyfajta modernkori *damnatio memoriae*, ami egyet jelentett szobrainak ledöntésével, a nevét viselő közterületek megváltoztatásával, adott esetben képekről való kiretusálással, valamint a felelősség áthárításával.[16]

Hozzá lehet még fűzni a fentiekhez, hogy Szabó István tanítványai a hatvanas évek parasztságtörténeti köteteiben nagyrészt mesterük itt kifejtett nézeteit érvényesítették a 19. század jobbágy-kérdéseire vonatkozóan. Für Lajos például az „Agrártörténeti tanulmányok”-ban – Szabó István szóban forgó munkáira hivatkozva – egyetért azzal, hogy Kossuth, sőt Deák Ferenc nézetei pozitívabbak voltak, mint a szélső baloldal képviselőié, illetve, hogy 1848-49-ben a szabad földtulajdon megteremtése, nem pedig a földosztás volt időszerű. Ld.: Für Lajos, „A majorsági zsellérkérdés rendezése” in. Agrártörténeti Tanulmányok. 415–543. 426. 455. 464. 465.

[13] Pótó János: „Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain” In: Történelmi Szemle, 2012. 1. szám, 161-173.

[14] Pótó János: „Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain”, 2012, 161-162.

[15] Ld.: Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei, ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Budapest: Európa Kiadó, 1992. 281-284, valamit Robert Conquest: Kegyetlen évszázad. ford. Árokszállási Zoltán. Budapest: Kairosz Kiadó, 2003, 98-99.

[16] Robert Conquest: Kegyetlen évszázad, 99.

Kutatásom középpontjában alapvetően két szempont állt – egyrészt igyekeztem meghatározni, hogy a címben szereplő nyugat-magyarországi város tanácsa milyen emlékezetpolitikai narratívák, célok mentén szerkesztette át a város utcanévhálózatát, másrészt kapcsolódási pontokat kerestem a helyi tanács és a központi vezetés narratívaépítése között. Ez utóbbi alatt nemcsak a magyar pártállam magyar példaképeit kell érteni – a helyi narratívában a magyar „kommunista szentek" mellett hangsúlyosan (sok szempontból hangsúlyosabban) voltak jelen a nemzetközi munkásmozgalom hősei (a városon keresztülhaladó legfontosabb, nemzetközi út például Leninről, az ipartelepre vezető forgalmas, munkások által használt út Nikosz Beloianniszról, a legfontosabb csomópont pedig Sztálinról lett elnevezve). Harmadik kutatási célként igyekeztem azt is megállapítani, hogy a városi tanács mily mértékben igyekezett megfelelni aktuálpolitikai céloknak, törekvéseknek – hogyan módosította az általa bevezetett utcaneveket.

Kutatásom során Mosonmagyaróvár közgyűlésének jegyzőkönyveire, majd a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának üléseinek 1950 utáni jegyzőkönyveire támaszkodtam. Próbáltam megkeresni az ülések háttérdokumentumait is, de az 1950 utáni VB ülések esetén ez nem sikerült. Felhasználtam **Gyopár Ferenc** helytörténész *Mosonmagyaróvár utcatörténete* című, gépiratban maradt munkáját, melyet a mosonmagyaróvári Huszár Gál Városi Könyvtár Helyismereti Gyűjteményében őriznek. A kommunista diktatúra emlékezetpolitikájával kapcsolatban **Hannah Arendt** és **Robert Conquest** munkáira támaszkodtam, a helytörténeti adatok rendszerváltoztatást követő részéhez pedig **Beregszászi Balázs** *Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai a rendszerváltás óta* című tanulmányából jutottam hozzá. Mintaként **Ungváry Krisztián** és **Tabajdi Gábor** közös, *Budapest a diktatúrák árnyékában – Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek a fővárosban* című munkáját használtam fel.

Tanulmányom két nagyobb részből áll: első felében a Mosonmagyaróvárt érintő átnevezési hullámokat mutatom be, különös tekintettel az általam vizsgált időszakra, második felében néhány konkrét ügycsoportot fogok bemutatni, elemezni.

El- és átnevezési hullámok Mosonmagyaróváron a 20. században

Mosonmagyaróvár városát is több el- és átnevezési hullám érte a 20. század folyamán. Az első Magyaróváron, 1928-ban zajlott le, amikor „Trianon-utcákat" (az egykori Moson vármegye fontosabb településeiről elnevezett utcákat) építettek be az utcahálózatba. Ezek az ipartelep környezetében létrejövő lakóövezet új utcái voltak, tehát az első hullám szigorúan új

nevek adására szorítkozott. Ezek az utcák beleillettek a korabeli revizionista közgondolkodásba is. Ez az elnevezési hullám az akkor még önálló Mosont nem érintette.

A második hullám 1939-ben zajlott le, amikor tárgyalásos úton egyesült Moson és Magyaróvár. Az egyesített városban azonban több olyan utcanév is volt, melyek azonos nevűek voltak (pl.: Levente utca, Cserkész utca). Hogy a félreértéseket elkerüljék, a város vezetése egyes utcáknak új nevet adott. Ez tehát elsősorban a szakmai szempontok által dominált elnevezési hullám volt. Ideológiai szempontú átnevezést csak egyet találunk – a Magyar utcát Horthy Miklós utcára változtatta a városvezetés.[17]

Gyökeresen más képet mutat az 1945 és 1963 között lezajló harmadik hullám. Ennek a hullámnak a részletes elemzését lentebb teszem meg. Komoly kérdés volt számomra, hogy ezt a meglehetősen hosszú, 18 évig tartó jelenséget tekinthetem-e egy egész folyamatnak, vagy esetleg helyesebb lenne több hullámot megkülönböztetnem. Az átnevezési indokokat olvasva arra a következtetésre jutottam, hogy nem lehet jelentős különbséget tenni az 1948 előtti, 1956 előtti, vagy akár az az utáni évek között – azok szóhasználata eltérő, tartalmuk azonban oly mértékben hasonlít, hogy nem láttam szükségesnek, hogy külön kezeljem őket.

A város fejlődése hozta magával a negyedik hullámot, mely az 1970-es évek végén bontakozott ki. Az új városközpont építésével új utcák és közterületek kaptak nevet. Ekkor már megfigyelhető egyfajta enyhülés is – erre talán a legjobb példa az, hogy Széchenyi István neve visszakerül a város közterületnevei közé. A róla elnevezett utcát 1950-ben nevezték át Szabadság útra, majd 1951-ben Lenin útra.[18]

A rendszerváltás két hullámot hozott magával. Az új, fideszes városvezetés irányításával megkezdődött a közterületnevek felülvizsgálata. Több közülük átnevezésre került (a teljesség igénye nélkül így járt a Lenin út, a Beloiannisz út, a Kapu Lajos tér, a November 7-e tér). A felülvizsgálat azonban nem volt teljes (megmaradt többek között a Marx Károly utca és az Engels Frigyes utca is). Mivel 1994-től 2006-ig az MSZP irányította a várost, a közterületnevek felülvizsgálata félbeszakadt. 2006-ban az MDF-Fidesz szövetség önkormányzati győzelme után az új városvezetés újraindította az 1994-ben megszakadt folyamatot, melynek hatására a legtöbb pártállami diktatúrához köthető közterületnév átnevezésre került.[19]

---

[17] Gyopár Ferenc: Mosonmagyaróvár utcatörténete (gépirat). Huszár Gál Városi Könyvtár Mosonmagyaróvár, Helyismereti gyűjtemény. Lezárva: 1995. 44.

[18] Mosonmagyaróvár Megyei Város Képviselőtestületi Közgyűlési Jegyzőkönyve (továbbiakban: VKT), Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Fióklevéltára (továbbiakban: GYMSGYL) XXII.601/6 1950. április 13-i ülésének jegyzőkönyve.

[19] A témában megjelent tanulmányt Beregszászi Balázs segédlevéltáros, helytörténész jegyzi. Ld.: Beregszászi Balázs: „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai a rendszerváltás óta”, In: Böröndi Lajos (szerk.): „Város a Lajta partján. Mosonmagyaróvár”, (Feketeerdő: BmegB Könyv- és Lapkiadó, 2008) 103-117.

Az 1945-1963-as névváltoztatási hullám

Az 1945-1963-as névváltoztatási hullám egyszerre volt elnevezési és átnevezési hullám, mely sok tekintetben más képet mutat, mint az előtte, vagy az utána következő hullámok. Egyrészt ez tartott a legtovább – több mint 18 éven keresztül, egészen a Kádár-rendszer stabilizálódásáig. Messze ez a legintenzívebb átnevezési hullám, – 85 el- és átnevezésre kerül sor ez idő alatt – ez megközelítőleg évi 5 új utcanevet jelent, ami magas szám. Ennek oka egyfelől az új utcanevek nagy száma (50 db), mely a város rohamos növekedésére vezethető vissza; másfelől az átnevezések kiugró száma – összesen 35 átnevezésre került sor, ebből 6 esetben egy, már a világháború utáni városvezetés által megváltoztatott utca-vagy közterületnév került cserélésre. Ez utóbbi szám jól mutatja, hogy mennyire gyorsan tudott változni a központi vezetés politikai narratívája.[20]

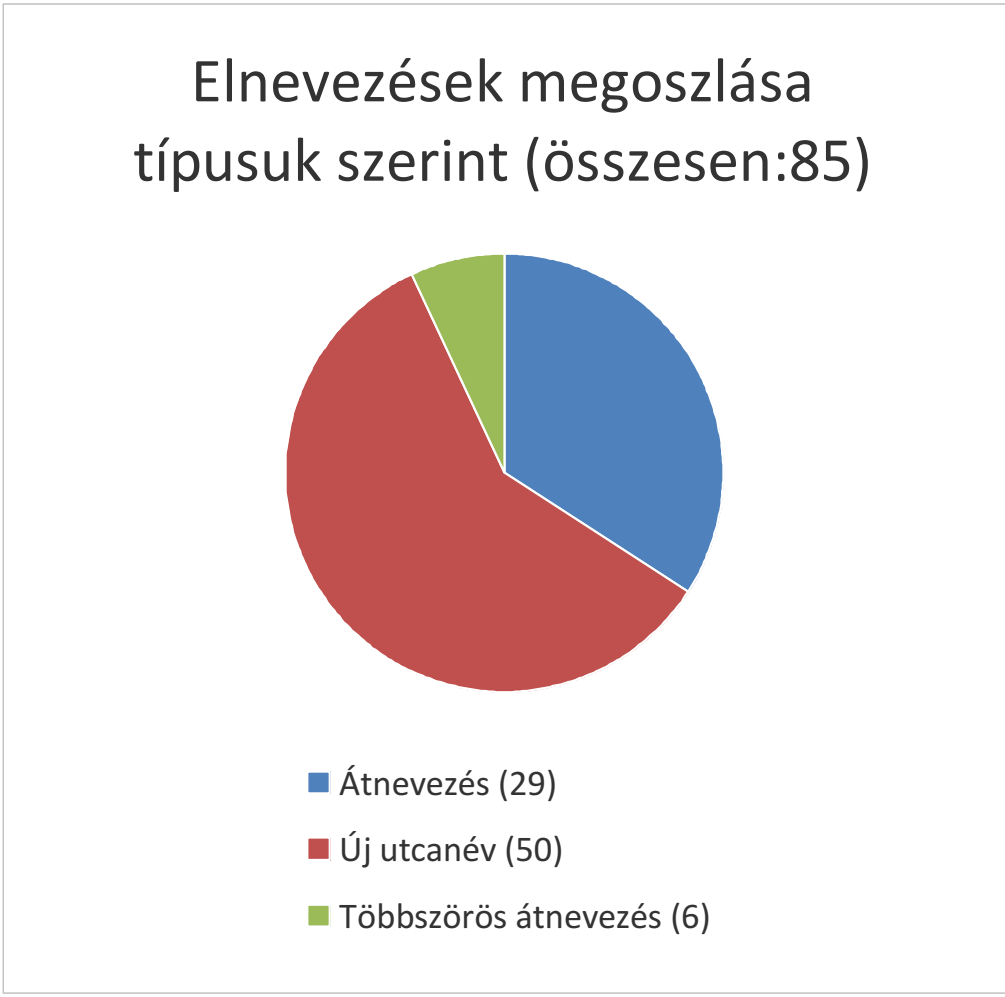

1. ábra: Utcanévváltoztatások megoszlása típusuk szerint (1945-1963)

[20] Ezzel kapcsolatban példaképpen lásd: a Sztálin-tér történetét feldolgozó részt.

Kutatásaim alapján a 85 új utcanév közül 45 nevezhető ideológiai indíttatásúnak – a szám lehet magasabb, hiszen csak olyan utcákat vettem számításba, melyeknél vagy dokumentálhatóan kimutatható ideológiai szándék, vagy az adott személy életpályája erre nyomós indokot ad. Több olyan utcanévvel is találkoztam, melyek gyanúra adhatnak okot, de források hiányában ezeket nem számítottam bele ebbe a csoportba (például kérdéses, hogy Kandó Kálmán – helyi kötődés híján – milyen megfontolásból kapott utcát).

2. ábra: Az utcanévváltoztatások megoszlása indíttatásuk szerint (1945-1963)

Noha fentebb írtam, hogy ideológiai indíttatások alapján nem láttam szükségesnek ezt az elnevezési hullámot további részekre bontani, ha típusuk (új név és névváltoztatás) szerint vizsgáljuk meg a 85 névváltoztatást láthatjuk, hogy 1955-ig az átnevezések, utána pedig az új utcák elnevezési dominálnak. Ennek valószínűleg két oka volt: egyrészt 1955-re a „rendszeridegen” közterületnevek többségét már kirostálták az utcahálózatból; másrészt a város fejlődése a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején még nem tette szükségessé az új utcák kialakítását. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy ez csak részben lehetett igaz: az 1959-es elnevezési dömping arra utal, hogy már az előző években is szükség lett volna új utcák kialakítására, ugyanakkor a város vezetése ezzel csak az 1959-es népszámlálás során szembesült.

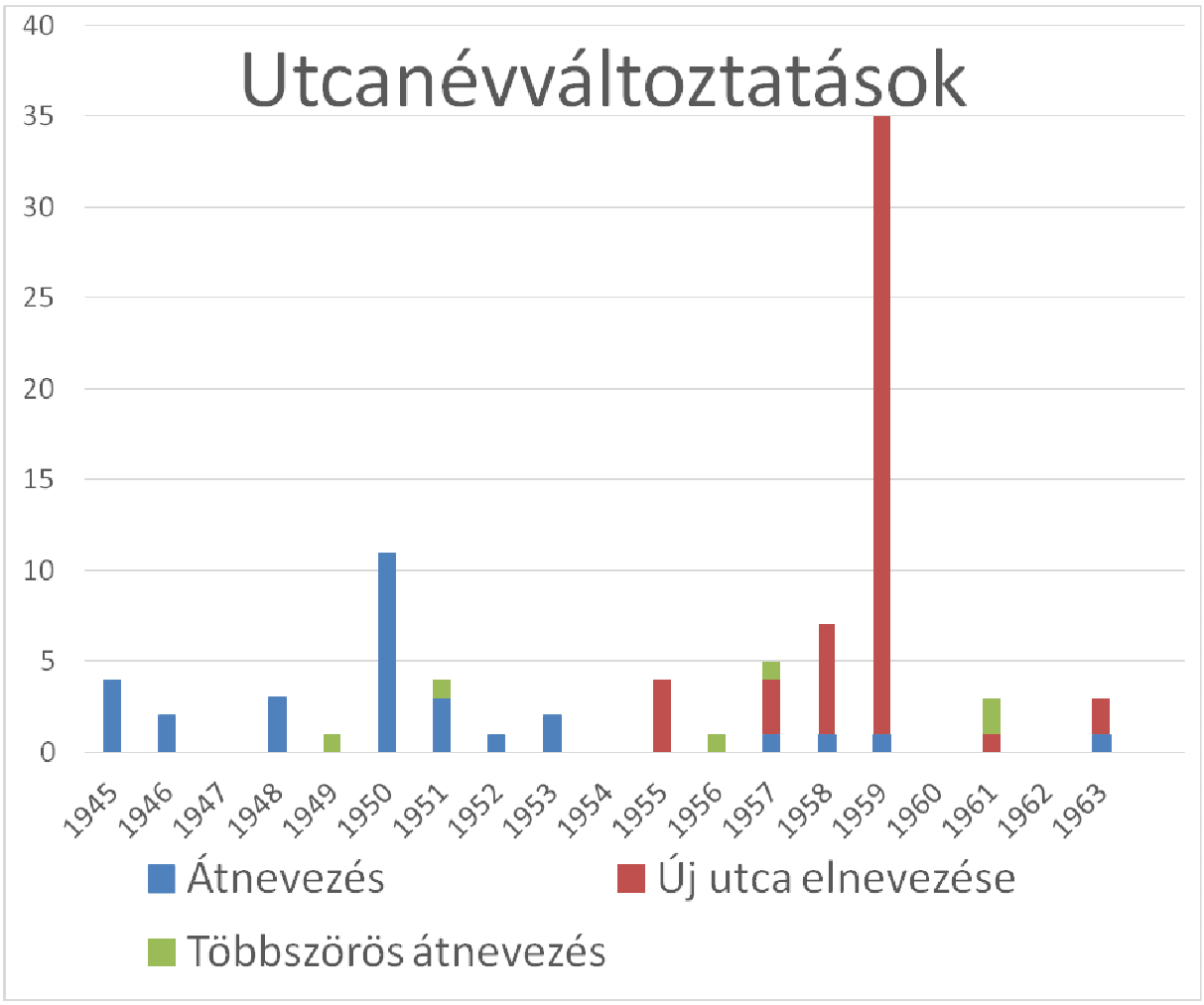

3. ábra: Utcanévváltoztatások típusainak időbeni eloszlása Mosonmagyaróváron (1945-1963)

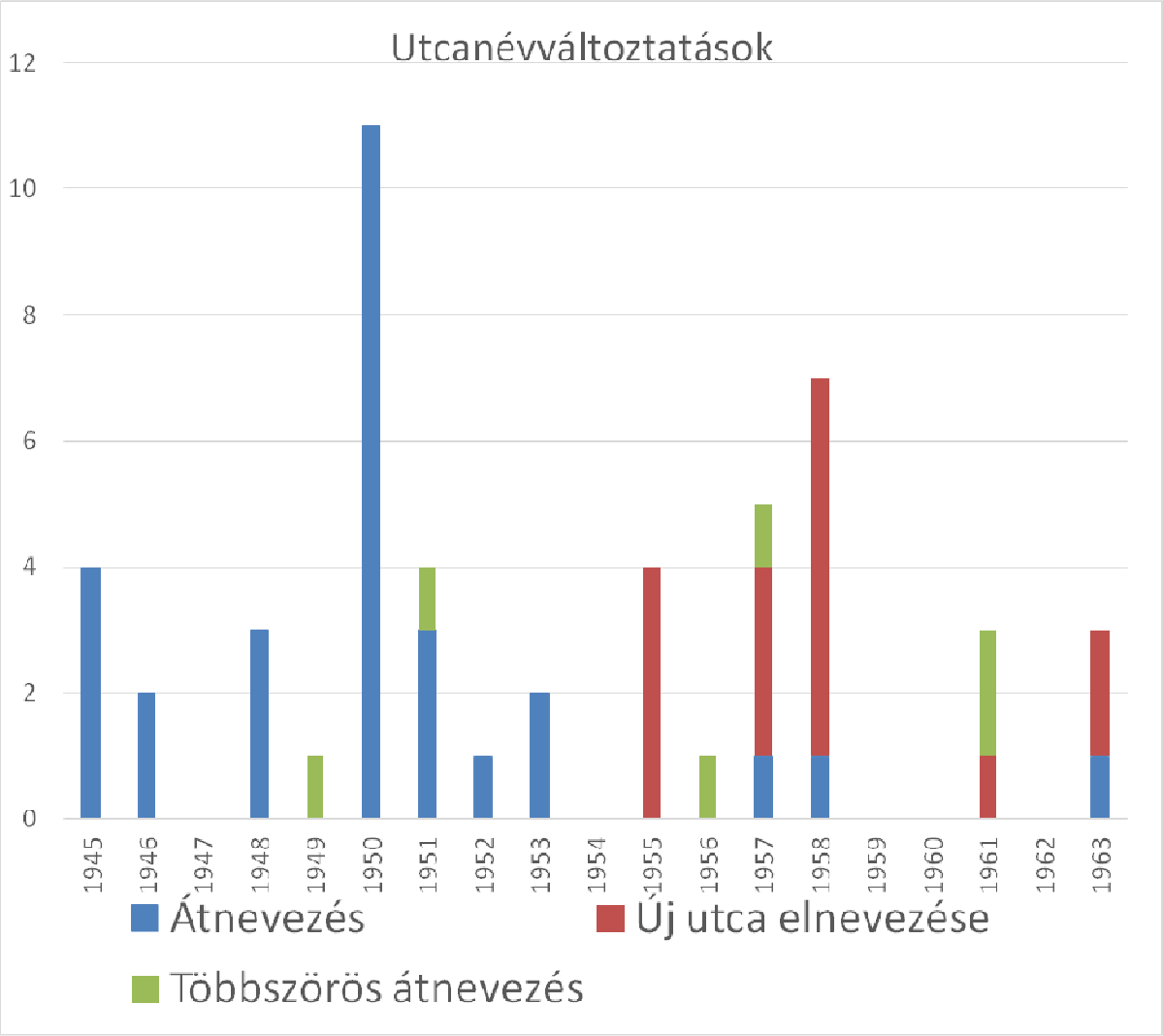

4. ábra: Utcanévváltoztatások típusainak időbeni eloszlása Mosonmagyaróváron (az 1959-es kiugró adat nélkül)

Érvek, indokok, ideológia

Az érveket és indokokat a Városi Képviselőtestületi és a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésein készült jegyzőkönyvek tartalmazzák – a döntést megelőző viták kivonatában, valamint a határozatban találhatók meg. Kutatásom első feladata volt, hogy az érveket csoportosítsam:

1. tartalmuk alapján ideológiai és nem ideológiai érvekre (ugyanakkor gyakori volt az is, hogy egy ideológiai indíttatású névváltoztatást nem ideológiai érvvel okolták meg).[21]
2. beterjesztők alapján (végrehajtói tanácsi tag egyéni beterjesztésére, a végrehajtói tanács kollektív beterjesztésére, valamint lakossági beterjesztésre). Gyakran előfordult, hogy egy tanácstag terjesztett be egy névváltoztatási kérelmet, de az a határozatban már úgy jelent meg, mintha lakossági beterjesztésről lett volna szó.[22]

Kutatómunkám kezdetekor nem kételkedtem abban, hogy az ideológiai érvek előbb-utóbb megjelennek a jegyzőkönyvekben, ugyanakkor meglepett, hogy ez sokkal korábban megtörtént, mint ahogyan azt gondoltam. Az első ilyen ügyet 1945-ben tárgyalta meg a képviselőtestület, mely során a Horthy Miklós utcát és a Frigyes királyi herceg útját változtatták meg (előbbinek visszaadták a Magyar utca nevet, utóbbi pedig a Szabadság út elnevezést kapta)[23].

Ezt követően az időben előre haladva egyre erősebb propagandaüzenetek fogalmazódtak meg a Képviselőtestületben, majd a Végrehajtói Bizottságban. Néhány konkrét példát hozok ennek bizonyítására:

1. 1946-ban dr. Révy Dezső képviselőtestületi tag – a német lakosság kitoloncolásának „megkoronázásaként" – javaslatot tett a német nevű utcák összeírására, azok megváltoztatása céljából.[24]
2. 1949-ben a város – csatlakozva az MDP Sztálin hetvenedik születésnapja alkalmából meghirdetett országos programhoz – a Régi-vámház teret Sztálin térre nevezte át. Az

[21] 1959-ben, egy elnevezési dömping alatt 3 ülés alatt 35 utcának adtak új nevet különösebb indoklás nélkül (sem a vita kivonatában, sem a véghatározatban nem szerepelt ideológiai érv, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy Gorkij és Frankel Leó neve ideológiai megfontolásból került fel a listára). Ld.: GYMSGYL, XXIII.527/10 Városi Tanácsának Végrehajtó Bizottságának (továbbiakban: VT VB) 1959. július 3. ülésének jegyzőkönyve

[22] Erre talán a legjobb példa Beloiannisz elvtárs ügye. A jegyzőkönyv szerint a javaslat így hangzott: „Harmati elvtárs javasolja, hogy a Gyári utat nevezzük el Beloiannisz elvtársról, azért, mert ott dolgozóink nagy része nap-nap után megfordul, és így mindig eszükbe jut Beloiannisz elvtárs hősi élete és fokozódik a gyűlöletük gyilkosai ellen." Ellenben a véghatározatba már így került be: „Elhatározzuk [...] hogy a közóhajnak eleget téve [...] a tanácsülés nevezze el a jelenlegi gyári utat Beloiannisz elvtárs nevéről." Lásd: GYMSMGYL, XXIII.527/3. VT VB, 1952. április 2-i ülésének jegyzőkönyve.

[23] GYMSMGYL, XXII.601/1. VKT 1945. szeptember 24-i ülésének jegyzőkönyve. Részlet a rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvéből: „A helybeli politikai pártszervezetek megbeszélésein, továbbá a sajtóban felmerült az az óhaj, hogy a város utcáinak nevét meg kell változtatni. A politikai pártok az utcanévváltoztatások ügyében közös beadvánnyal fordultak a polgármesterhez, melyben javasolják a következő utcanévváltoztatást: Horthy Miklós utca helyett: Magyar utca, [...] Frigyes kir.herceg ut [helyett]: Szabadság ut.".

[24] GYMSMGYL, XXII.601/2. VTK 1946. június 12-i ülésének jegyzőkönyve. Részlet a javaslatból: „De itt maradtak a svábok nevét viselő némethangzású utcanevek. Tehát, hogy még a látszata sem forogjon fenn annak, hogy itt még svábok vannak, utasítsa a képviselőtestület a polgármester urat, az érintett utcanevek összeírására és a tanács változtassa meg jó magyar hangzású nevekre." A véghatározatba a javaslat, mint a „sváboktól megtisztító folyamat következményeként" jelenik meg.

ünnepélyes avatási beszédből nem hiányozhattak – és nem is hiányoztak – az ideológiai jelszavak sem[25].

3. 1950-ben a Végrehajtóbizottság a Károly főhercegről elnevezett Károly utcát Marx Károly utcára, az Ostermayer Károly utcát Malinovszkij utcára nevezte át[26].
4. a Majoroki út Béke útra való átnevezés 1953-ban. Ez volt az első olyan átnevezés, amikor a kommunista ideológia egy jelszava került megjelenítésre.[27]

Ezek az átnevezések jól kigondolt logika mentén zajlottak. Megállapítható, hogy az újonnan berendezkedő kommunista államhatalom az utcanevek „frontján" is tudatosan jelölte ki megjelentetendő politikai üzeneteit – akárcsak ellenfeleit, mint ahogyan azt a társadalomban tette. A megváltoztatandó utcanevek között szerepelt valamennyi

1. egyházhoz kapcsolódó
2. „rendszeridegen elemről" (tőkésekről, vállalkozókról, nagybirtokosokról, uralkodói család tagjairól) elnevezett
3. a szocialista társadalmi renddel összeegyeztethetetlen fogalmak nevét viselő
4. német személyek nevét viselő

utcanév. A helyi pártvezetés egyáltalán nem titkolta céljait, érvelésében többször is megjelent az a törekvés, hogy az utcahálózat nevein keresztül is a tökéletes szocialista társadalmat tükrözze. Arra, hogy a központi narratívához mily mértékben próbált igazodni a vezetés, három példát hozok:

1. A Sztálin-teret a vizsgált időszakban ötször nevezték át, mindig az éppen aktuális politikai viszonyokhoz igazodva (1948-ban, 1949-ben, 1956-ban, 1957-ben, 1962-ben).

2. Rohamos léptekben (és a központi narratívához szorosan kapcsolódva) épült ki a helyi Ságvári Endre kultusz.[28]

[25] GYMSMGYL, XXII.601/5 VKT december 21-i ülésének jegyzőkönyve. Részlet a rendkívüli ülés jegyzőkönyvének szövegéből: „Mosonmagyaróvár megyei város képviselőtestülete [...] elhatározza, hogy a Régi-vámház teret Sztálin térnek nevezi el [...] hogy hirdesse örökké városunk lakosságának forró szeretetét a magyar nép nagy barátja Sztálin generalisszimusz [...] iránt."

[26] GYMSMGYL, XXII.601/6 VKT 1950. június 22-i ülésének jegyzőkönyve. Az indoklás szerint: „Így kellett [nekünk] határoznunk, mert a régi utcanevek a régi kizsákmányoló társadalmi rendszer tőkéseire és korhadt, rothadó társadalmára emlékeztet. Az új utcanevek demokratikus fejlődésünket bizonyító és az emberi haladó harcoló valóban nagy humanisták nevét örökíti meg."

[27] GYMSMGYL, XXIII.527/4 VT VB 1953. március 18-i ülésének jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv szerint „a VB titkár jelenti, hogy [...] Iván Dénes igazgató javasolta a Majoroki út nevének megváltoztatását „Béke" útra. [...] kérelme indokolt, mert az új iskolát építő társadalmi munkájuk szorosan kapcsolódik béke-harcunkhoz. Horváth Ferenc elvtárs ugyancsak javasolja az utca nevének megváltoztatását, mert azáltal megszabadul az ottani lakosság az ottani városrész idejétmúlt nevétől."

3. A *„[...] mert ilyen nevű utca még nincs városunkban*” érv folytonos megjelenése az jegyzőkönyvekben. Ez az első olvasatra komolytalannak tűnő érv talán a legbeszédesebb, hiszen több, állami kultusszal rendelkező kommunista hőst ezzel az érvvel támogatva iktattak be a mosonmagyaróvári utcahálózatba.[29]

Ugyanakkor a helyi tanács meglehetősen sok elméleti és gyakorlati problémával is küszködött.

Egyrészt a központi narratíva szerint eljáró helyi pártelit nem ismerte fel az utcanevek helyi pozitív (!) beágyazottságának fontosságát (vagy, ha fel is ismerte, nem tulajdonított neki jelentőséget), mellyel megszilárdíthatta volna az új neveket felvonultató utcahálózatot. Másik fontos probléma volt, hogy az utcaneveket a kommunista ideológia szemszögéből vizsgáló tanács gyakran félreértelmezte az egyes utcanevek valódi jelentését, legtöbbször sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítva nekik, mint ahogyan az ténylegesen indokolható lett volna.[30]

Elméleti probléma mellett a városi tanácsnak egy gyakorlati problémával is meg kellett küzdenie: a város (az 1919-es direktórium tagjait leszámítva) híján volt a helyi kommunista hősöknek. Ez nem jelentette azt, hogy a városnak ne lett volna baloldali múltja – a gondot az jelentette, hogy ez a baloldali múlt a kereszténységszocializmushoz és a szociáldemokráciához kötődött. A városi tanács két módon próbálta betölteni ezt az ideológiai űrt: egyrészt a nemzetközi munkásmozgalom tagjairól, másrészt olyan nem kommunista, de előképnek tekintett személyekről neveztek el utcákat, akik valamilyen mértékben beilleszthetők voltak a politikai narratívába (pl.: Ady Endre, Kossuth Lajos). Gyakran az sem segített, ha történetesen helyi, kommunizmushoz kötődő személyekről neveztek el utcát. Amikor három, az 1956-os véres sortűz után meglincselt ÁVH-s határőr tisztről[31] utcát neveztek el, azt (a későbbi elmondások alapján) a város lakosságának egy jelentős része (joggal) durva támadásnak érezte.[32]

---

[28] Ságvári Endréről utcát és kultúrházat is elneveztek az ‘50-es években. ld.: GYMSMGYL, XXII.601/6

[29] Hámán Katót, Móricz Imrét és Ságvári Endrét is. ld.: GYMSMGYL, XXXIII.527/2. június 6-i és GYMSMGYL, XXIII.527/8. VT VB 1957. szeptember 27-i jegyzőkönyve.

[30] Például átnevezésre került az Angyal-köz is, noha a közterület nevének semmi köze sem volt a transzcendens világhoz. A név egy Angyal nevű fogadónak köszönhette nevét. Ld.: GYMSMGYL, XXIII.527/9. VT VB 1958. július 11-i ülésének jegyzőkönyve

[31] GYMSMGYL, XXIII.527/9 VT VB 1958. január 24-i, valamint 1958.XXIII.527/9 VT VB 1958. szeptember 29-i ülésének jegyzőkönyve

[32] A túlélők visszaemlékezéseit egyrészt a Csicsai Ferenc – Papp Gyula (szerk.): In Memoriam – Mosonmagyaróvár 1956. október 26. című munka tartalmazza, melyben megtalálható annak a két polgári fórumnak a leirata, melyekben többen is felvetették az ÁVH-s tisztek ügyét is. Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a mosonmagyaróvári sortűzzel kapcsolatos első polgári fórum megszervezésében nagy szerepet játszott egy, a Határőr Újságban 1989. május 22-én megjelent cikk, melyben a cikk szerzője, Horváth J. Ferenc a sortűz áldozatainak, szemtanúinak felelősségét firtatta, elsősorban a három határőrtiszt (Gyenes

Összegezve tehát, a helyi pártvezetés az utcaneveket ideológiai törekvések kifejezésre és népnevelésre kívánta felhasználni.[33] Ennek következtében az utcanévhálózat oly erősen tükrözte a kommunista állam világnézetét, hogy az csak részleteiben maradhatott meg a rendszerváltozás után.

„A múltat végleg eltörölni" – mi történet a német személyekről elnevezett utcákkal?

Mielőtt rátérnék a német utcák problematikájára szeretném általánosságban tisztázni az ezzel kapcsolatban számomra felmerült kérdéseket. A legfontosabb probléma a témával kapcsolatban az volt, hogy tekinthető a német neveket viselő közterületek átnevezési hulláma egy egész, egységes folyamatnak, vagy érdemesebb lenne-e azt két részre osztanom. Az átnevezésekkel kapcsolatos érveléseket megvizsgálva e sorok írója észlelhető különbséget érzett az 1950 előtti és az 1950 utáni ügyekkel kapcsolatban. Míg előbbieknél a megváltoztatás szükségességének indoklásával kapcsolatban a hangsúly az adott személy nemzetiségén, németségén volt, utóbbiaknál már vagyoni és társadalmi helyzetük volt a döntő. Az ok, amiért e folyamatot végső soron egy egészként ábrázolom, valamint beillesztem az 1945 és 1963 közötti átnevezési hullámba az az, hogy mindkét időszakban a városi közgyűlés és a tanács célja a lakosság számára közvetítendő politikai, propagandisztikus, – megkockáztatom – népnevelői üzenet célba juttatása volt.

A németség egészen a svábok kitelepítéséig fontos szerepet játszott a város életében, emléküket az általuk létrehozott és vezetett cégek, ipari létesítmények és alapítványok is megőrizték (pl.: Kühne-Mezőgépgyár, Ostermayer Óvoda stb.). A két városrész vezetői még az egyesülés előtt számos közterületet neveztek el a helyi németség jeles képviselőiről – Mosonban teret neveztek el a Kühne gyár alapítójáról, Kühne Edéről és az üzem későbbi igazgatójáról Rauchbauer Károlyról, valamint a vagyonából kisdedóvót alapító gabonakereskedőről, Ostermayer Károlyról pedig utcát. Magyaróváron az asperni csata győztesének, Habsburg Károlynak a nevét a Károly utca őrizte, de leszármazottjáról, Habsburg-Tescheni Frigyes főhercegről, a világhírű költőről, Nicholas Lenauról, és Linhart György botanikusról,

---

György, Stefkó József és Vági József) meglincselésével kapcsolatban. Ld.: Csicsai Ferenc – Papp Gyula (szerk.): In Memoriam – Mosonmagyaróvár 1956. október 26. Mosonmagyaróvár: Mosonmagyaróvár VMK – MDF helyi szervezete, 1990, 6.

[33] Nikosz Beloiannisz esetében („mert ott dolgozóink nagy része nap-nap után megfordul, és így mindig eszükbe jut Beloiannisz elvtárs hősi élete és fokozódik a gyűlöletük gyilkosai ellen.") ez teljes mértékben kikristályosodik lásd: fentebb ill.: GYMSMGYL, XXIII.527/3. VT VB, 1952. április 2-i ülésének jegyzőkönyve.

valamint Lucsony városrészben az egykori település utolsó bírájáról, Schweiffer Keresztélyről is neveztek el közterületet.[34]

A helyi németség tehát elsősorban a gazdasági és kulturális elitbe tagozódott gazdag gyártulajdonosok, kereskedők, nagygazdák voltak. Magyaróvár életében fontos szerepet játszott az Osztrák-Magyar-Monarchia haderejének főparancsnoka, Frigyes királyi főherceg is, aki itt élt egészen 1936-ban bekövetkezett haláláig.[35] Paradox módon az első átnevezett utcák között szerepelt a róla elnevezett utca – a Frigyes királyi herceg utat 1945. október 10-én Szabadság útra nevezte át a közgyűlés.[36]

A német nemzetiség a második világháborút követően súlyos helyzetbe került – országosan és helyi szinten egyaránt. A kitelepítési hullám elérte a mosonmagyaróvári németeket is –, Mosonmagyaróváron ez 1946 májusáig zajlott le – az utolsó vonat május 20-án hagyta el a mosonmagyaróvári állomást. Jól mutatja a kitelepítések politikailag támogatott voltát, hogy a mentesítési kérelmek elbírálását nemcsak az MKP, hanem valamennyi párt elszabotálta. A kitelepítések hatására több mint ezer embernek kellett elhagynia otthonát.[37]

Ilyen előzmények után tette meg az 1946. június 12-i ülésen Dr. Révy Dezső képviselőtestületi tag a fentebb már említett javaslatát: „*Dr. Révy Dezső megállapítja, hogy a közelmúltban a svábok kitelepítése – úgy ahogy megtörtént. De itt maradtak a svábok nevét viselő némethangzású utcanevek. Tehát, hogy még a látszata sem forogjon fenn annak, hogy itt még svábok vannak, utasítsa a képviselőtestület a polgármester urat, az érintett utcanevek összeírására és a tanács változtassa meg jó magyar hangzású nevekre.*”[38]

Indítványát a közgyűlés egyhangúlag elfogadta, majd az ügyben eljáró bizottság annak megfelelően 1946 december 11-i ülésre öt közterület átnevezésére tett javaslatot. Az összeírt közterületek közül (Ostermayer Károly utca, Rauchbauer Károly utca, Lénau Miklós tér, Linhart György utca, Schweiffer Keresztély utca) végül kettő változtattak meg – a

---

[34] Ld.: Gyopár Ferenc: Mosonmagyaróvár utcatörténete, 10, 72-73, 104, 107 ill. 110,

[35] Böröndi Lajos: „Várostörténeti Kronológia” 64, illetve uő „Mosontól Magyaróvár belvárosáig” 88-89. In: Böröndi Lajos (szerk.): „Város a Lajta partján. Mosonmagyaróvár”, Feketeerdő: BmegB Könyv- és Lapkiadó, 2008.

[36] Szintén ezen a közgyűlésen került átnevezésre a Horthy Miklós utca, mely visszakapta régi nevét, a Magyar utca elnevezést. lásd: fentebb, ill.: GYMSMGYL, XXII.601/1. VKT 1945. szeptember 24-i ülésének jegyzőkönyve.

[37] GYMSMGYL, XXII.601/2. VTK 1946. június 12-i ülésének jegyzőkönyve. Részlet Rujder János polgármester negyedévi beszámolójából: „Május hó második felében megtörtént a városból a sváb kitelepítés. A névjegyzéken szereplők mentesítés iránti kérelmeit a helyi Nemzeti Bizottság vette át [...] 2 napi munkája után a kommunista párt tagjai további tárgyalásokon nem jelentek meg, majd [...] a Nemzeti Bizottság többi tagja sem folytatta tovább munkáját [...]. A városból több mint 1000 ember lett kitelepítve, illetve települt ki önként.”

[38] GYMSMGYL, XXII.601/2. VTK 1946. június 12-i ülésének jegyzőkönyve.

Rauchbauer Károly utcát József Attila utcára, a Schweiffer Keresztély utcát pedig – ironikus módon – Bíró utcára.[39]

Mint említettem, a fenti átnevezések elsődleges oka a nemzetiségi hovatartozás volt. Ezt az okot a későbbiekben kiszorította a fent megnevezett személyek társadalmi háttere. Ezúttal – mint a kommunista ideológiával és az osztályharccal összeegyeztethetetlen elemek – kerültek a megmaradt német személyek nevét viselő utcák a helyi hatalom célkeresztjébe. Fontos megjegyeznem, hogy az 1946-ban összeírt „németes hangzású utcanevek" közül (a Linhart György utca kivételével) mindet átnevezték. Ez a folyamat gyorsan lezajlott – 1950-re valamennyi fent említett német utcának új nevet adtak.

1948. március 15-én került sor a Lénau Miklós tér átnevezésére – a tér új neve '48-as tér lett.[40] 1950-ben három átnevezés történt. Április 13-án a Kühne-teret nevezték át 1919. március 21. térre – hangsúlyozva, hogy az osztályharc szellemében cselekedett a tanács.[41]

Június 22-én az Ostermayer Károly utcát változtatták Malinovszki utcára, valamint (a praktikusság és egyszerűség jegyében) a Habsburg Károlyról elnevezett Károly utcát Marx Károly utcára. Az érvelésből ezúttal sem hiányoztak a politikai jelszavak és nyelvezet.[42]

A németekről elnevezett utcák eltűntetésének oka végső soron az volt, hogy a helyi németség alkotta az elit egy jelentős részét, így nemzetiségi és ideológiai szempontból egyaránt támadhatók voltak. Fontos kiemelni, hogy mindkét csoportban hangsúlyosan megjelentetett téma volt a „*damnatio memoriae*", az emlékezetből való kitörlés szándéka. A helyi pártvezetés 1963-ig mindössze egy utcanevet „rehabilitált" – arra hivatkozva, hogy élő személyről közterületet nem ildomos elnevezni, a Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall nevét viselő utca visszakapta az Ostermayer Károly utca elnevezést 1961-ben.[43]

---

[39] GYMSMGYL, XXII.601/2. VTK 1946. december 11-i ülésének jegyzőkönyve.

[40] Gyopár Ferenc: Mosonmagyaróvár utcatörténete, 72-73.

[41] GYMSMGYL, XXII.601/6. VTK 1950. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Idézet a jegyzőkönyvből: „A Kühne-tér nevének megváltoztatása már csak azért is szükséges, mert nevét a kizsákmányoló Kühne Lórántról kapta, Kühne-gépgyár volt tulajdonosáról. Képviselőtestületünk a kizsákmányolóknak még az emlékét is meg akarja szüntetni az által, hogy nevük az utcák és terek tábláiról eltünteti." Érdekesség, hogy a tér névadója nem a jegyzőkönyvben említett Kühne Lóránt volt, hanem édesapja, Kühne Ede. Úgy tűnik ennek az információnak nem voltak birtokában a város vezetői – persze kérdéses, hogyha úgy lett volna, változtatott volna-e bármiben a közgyűlés döntésében. Vö.: Gyopár Ferenc, 1996, 107.

[42] GYMSMGYL, XXII.601/6. VTK 1950. június 22-i ülésének jegyzőkönyve. Idézet a jegyzőkönyvből: „Így kellett határoznunk, mert a régi utcanevek a régi kizsákmányoló társadalmi rendszer tőkéseire és korhadt, rothadó társadalmára emlékeztet. Az új utcanevek demokratikus fejlődésünket bizonyító és az emberi haladó harcoló valóban nagy humanisták nevét örökíti meg. Marx Károly a szocialista tudomány megalapítója, Malinovszki tábornok pedig hazánkat felszabadító dicső Vörös Hadsereg egyik nagy hadvezére, aki az Ostermayer utcán keresztül vezette csapatait be városunkba."

[43] GYMSMGYL, XXIII/527/12. VT VB 1961. december 22-i ülésének jegyzőkönyve. A döntés hátterét Garai Károly VB tag a következőképpen indokolta: „Malinovszky marsall körül nincs semmi baj, de a XXII. Sz.K.P. Központi Bizottság határozata alapján minden élő személyről elnevezett utcák, intézmények stb.

A Lenin-út létrejötte

Meglehetősen érdekes úton jött létre a Lenin-út, mely Mosonmagyaróvár valaha volt leghosszabb útjának tekinthető. Az 1945-ös állapotok szerint a városon keresztül haladó Budapest-Bécs főút négyes tagoltságú volt – Moson városrészben haladt a Szent István király út, Moson és Magyaróvár közötti (akkor még beépítetlen) szakaszon a Frigyes királyi herceg útja terült el, Magyaróvár belvárosán a Széchenyi István út haladt keresztül, Magyaróvár külterületein pedig a Pozsonyi út. Az említett szakaszok jól kivehetően különültek el egymástól, általában tértől térig haladtak.[44]

Az első átnevezésre 1945. október 10-én került sor, amikor a Frigyes királyi herceg utat Szabadság útra nevezte át a közgyűlés.[45] Viszonylag hosszú ideig nem történt egyéb átnevezés – noha a politikai változások valószínűsítették, hogy ez nem marad hosszú ideig így. Erre 1950. április 13-án került sor, amikor a Szent István király utat, a Szabadság utat, a Széchenyi István utat és a Pozsonyi utat egyesítették és Szabadság útra nevezték át.[46] Ezt a nevet csak 1951-ig – a pontos dátum kérdéses – viselhette, amikor is a városi tanács Lenin útra nevezte át a Szabadság utat.[47] Mivel ez az út fontos szerepet játszott a nemzetközi forgalomban, valamint mérete is tekintélyt parancsoló volt, a város „presztízs útjává" vált. A városi tanács nagy hangsúlyt fektetett a Lenin út díszítésére, takarítására, javítására, ilyen tekintetben elsőbbséget is élvezett a többi közterülettel szemben.[48] Az átnevezés módja miatt felmerülhet a gyanú, hogy ez az eljárássorozat akár a „lopakodó kommunizmus" egyik mintapéldája is lehetne, ugyanakkor fel kell arra hívnom a figyelmet, hogy a Frigyes királyi herceg útjának átnevezését valamennyi párt megszavazta, támogatta. Az 1950-es és 1951-es átnevezésekkel kapcsolatban már sokkal megalapozottabb a gyanú – főként amiatt, mert mindkét átnevezést az MDP nyújtotta be, hajtotta végre. Források híján ez azonban csak feltételezés.

---

neveit meg kell változtatni a személyi kultusz megszüntetése érdekében, tehát ez az oka annak, hogy Malinovszky u. nevét megváltoztatjuk."

[44] Ld.: Gyopár Ferenc: Mosonmagyaróvár utcatörténete, 19, 53, 58 ill. 114-115.

[45] GYMSMGYL, XXII.601/1. VKT 1945. szeptember 24-i ülésének jegyzőkönyve.

[46] GYMSMGYL, XXII.601/6. VKT 1950. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Az indoklás szerint: „[A kérdéses utak] az I. számú állami főközlekedési útnak a város belterületére eső szakasza, tehát egységes egészet képez. Emiatt a célszerűség is azt diktálja, hogy elejétől végéig neve is azonos legyen." – mint ahogy fentebb is jeleztem, ez az út nem alkot egységes képet, és semmi ésszerű oka nem volt egyesítésének.

[47] Gyopár Ferenc: Mosonmagyaróvár utcatörténete, 19, 53, 58 ill. 114-115.

[48] ld.: GYMSMGYL, XXIII/527/8 VT VB 1957. szeptember 27-i ülésének jegyzőkönyve.

A Sztálin-tér története

Ha leginkább meg szeretnénk érteni, hogy milyen mértékben és ütemben változott a kommunista államhatalom emlékezetpolitikai szemlélete a vizsgált 18 év alatt, akkor a Sztálin-tér történetét érdemes leginkább megfigyelni. A tér eredeti neve Vámház tér volt – a város egyik fontosabb csomópontja volt, ahol a Vasúti út, a soproni főút és a Budapest-Bécs főút találkoztak. Az első átnevezésre 1948. szeptember 22-én került sor – az MDP javaslatára Május 8-a térre változtatják a tér nevét.[49] Ezt a döntést – úgy tűnik – nem hajtották végre, mert az 1949-es jegyzőkönyvekben továbbra is Vámház térként hivatkoztak a kérdéses közterületre (ez természetesen nem jelenti azt, hogy a VB és a tanács tagjai ne hivatkoztak volna rendszeresen az új nevű közterületekre a régi neveiken – ez rendszeresen előfordult. Ugyanakkor a véghatározatokban az adott közterület aktuális nevét vezették fel – 1949-ben a „Május 8-a tér" elnevezés nem szerepel sem a jegyzőkönyvben, sem a háttérdokumentumokban).

1949. december 21-én, Sztálin születésnapján, a megyei alispán utasítására[50] Juhász Lajos polgármester ünnepélyes keretek között leleplezte a Sztálin-tér névtáblát. A közgyűlés határozata egyhangú volt[51] – ekkor már csak az MDP szempontjainak megfelelő képviselők ültek a testületben. A közterület neve egészen 1956-ig nem változott, azonban a forradalom és a Szovjetunióban végbemenő változások hatására a városi tanács egy jelentős része számára a Sztálin-tér elnevezés kényelmetlenné vált. 1956. december 28-án Pál Sándor VB tag kezdeményezte, hogy a teret nevezzék át Kossuth Lajos-térre. Indoklásában a névváltoztatást, mint a városi lakosság közös óhajaként mutatta be, melyet végül a VB el is fogadott.[52] Az ügyben fordulat 1957 áprilisában következett be. Április 4-én Pál Sándort „plakátügy" miatt letartóztatták (később börtönbe is került). Április 12-én a VB határozatott hozott arról, hogy Pál Sándort fegyelmivel zárják ki a bizottságból, majd még ugyanazon ülésen a tér „visszakapta" a Sztálin-tér nevet (Kossuth Lajost az addigi Vasúti út átnevezésével „kárpótolták").[53]

A tér régi-új elnevezését egészen 1961. december 8-ig megtartotta, amikor is Kovalszky Sándor tanácselnök javaslatára Kapu Lajos térre nevezték át. Kovalszky a

[49] GYMSMGYL, XXII/601/2. VKT 1948. szeptember 22-i ülésének jegyzőkönyve.

[50] GYMSMGYL, 54/kgy/7582/pm/1949. – GYMSMGYL, XXII/601/5. VKT 1949. december 21-i ülésének háttérdokumentuma.

[51] GYMSMGYL, XXII/601/5. VKT 1949. december 21-i ülésének jegyzőkönyve.

[52] GYMSMGYL, XXIII/527/7. VT VB 1956. december 28-i ülésének jegyzőkönyve. Pál Sándor szűkszavú indoklása így hangzott: „Városunk lakossága részéről az az óhaj merült fel, hogy a Sztálin tér nevét változtassuk meg". Pál Sándor munkástanácsbeli tag volt, ez alapján valószínűsíthető, hogy ez az „óhaj" valós igényeken alapulhatott. A jegyzőkönyv így folytatódott: „A végrehajtóbizottság egyhangúlag az alábbi határozatot hozta: Elhatároztuk, hogy a Sztálin teret Kossuth Lajos térre változtatjuk át. [...]".

[53] Mindkét ügyet a GYMSMGYL, XXIII/527/8. VT VB 1957. április 12-i ülésének jegyzőkönyve tartalmazza. Mindkét ügyet egyhangúlag fogadta el a VB.

benyújtás indoklásaként a „dolgozók kérését” hozta fel, hasonlóan Pál Sándorhoz (a dolog egyetlen szépséghibája az volt, hogy a tanács elnöke 1955-től, megszakítás nélkül Kovalszky volt, tehát az összes átnevezés az ő nevéhez fűződött).[54]

A térrel kapcsolatos átnevezési kísérletek jól mutatják, hogy a helyi tanács hogyan próbált egyensúlyozni a központi irányvonal és a helyi igények között – ugyanakkor, ha szembekerült a központi akarattal, akkor annak a helyi érdekek látták a kárát, nemcsak közterületnévvel kapcsolatos ügyekben, de a VB tagság személyzeti ügyeiben is[55].

„Ahol gyalulnak, ott hullik a forgács” – hibák és malőrök

Természetesen ily mértékű átszabását az utcaneveknek nem lehetett hibák nélkül végrehajtani. Mind a Tanács, mind a Végrehajtó Bizottság elkövetett számos hibát munkája során. A teljesség igénye nélkül csak párat mutatnék be. Egyrészt rendszeresen előfordult, hogy a kérdéses közterületek neveit felcserélték, hibásan hivatkoztak rá.[56] Tekintve, hogy ez manapság is elő szokott fordulni (erre talán a legjobb példa a budapesti Moszkva-tér – Széll Kálmán-tér elnevezések keveredése), ezt nem tekintettem súlyos hibának.

Sokkal komolyabb hibának vélem azt, hogy a VB tagjai gyakran nem voltak tisztában azzal, hogy hány utcának nincs neve. Erre a legjobb példa a már fentebb is említett az 1959. évi népszámlálási fiaskó. Az eset meglehetősen abszurd módon zajlott. A város vezetőinek figyelmét a népszámlálási biztos hívta fel – összesen három alkalommal – arra, hogy egyes közterületeknek nincsenek nevei. A VB egy hónap alatt 35 új utcanevet fogadtatott el,[57] ami azt jelzi számomra, hogy ez a hatalmas mennyiségű név nélküli utca legalább fél évtizeden keresztül halmozódhatott fel.

Előfordult az is, hogy a káosz miatt, mely az átnevezésekkel járt, az utca- és intézménynévtáblák kihelyezéséért felelős Műszaki osztály gyakran nem győzte elvégezni a

[54] GYMSMGYL, XXIII/527/12. VT VB 1961. december 8-i ülésének jegyzőkönyve.

[55] Nemcsak a fent említett Pál Sándor ügyét lehet erre példaként felhozni. 1956-ban több, addigi VB tagot eltávolítottak pozícióikból. Ezen volt tagok visszavételére a győri pártszervezet utasította a mosonmagyaróvárit, mely – rövid tiltakozást követően – általában engedett. Külön megjegyzendő, hogy ezen tagok feltűnnek, mint javaslattevők egyes utcaelnevezési ügyekben. Erre egy jó példa Fekete Frigyes VB tag tevékenysége, aki megyei utasításra került vissza a Végrehajtó Bizottságba 1957. augusztus 2-án, szeptember 17-én pedig javaslatot tett az egyik név nélküli utca Ságvári Endréről való elnevezésére. Ld.: GYMSMGYL, XXIII/527/8. VT VB 1957. augusztus 2-i és szeptember 27-i üléseinek jegyzőkönyveit.

[56] Pl.: GYMSMGYL, XXIII/527/11. VT VB 1960. június 10-i ülésének jegyzőkönyve – az VB titkár a Marx Károly utcára Károlyligetkét hivatkozott.

[57] GYMSMGYL, XXIII/527/10. VT VB 1959. május 8-i, július 3-i és július 31-i üléseinek jegyzőkönyvei.

munkát – ennek eredményeként gyakori volt az, hogy régi névtáblák szerepeltek az új nevű utcákban, intézmények falán.[58]

Arra, hogy mennyire volt képlékeny az újonnan létrejött rendszer, csak egy példát hoznék. A város vezetése 1960-ban szembesült azzal, hogy korábbi, még 1941-ben elkészített várostérképe[59] menthetetlenül elavult. Emiatt 9000 korabeli forintért új térképet készíttettek (melyről 100 darab másolatot is készíttettek).[60] Ez a térkép azonban csak egy évig tükrözhette a valóságot – 1961 decemberében (a Malinovszkij tábornokról és Sztálinról elnevezett közterületek átnevezésével) már meghaladottnak számított.

Összegzés

Tanulmányomat azzal kezdtem, hogy a közterületek neveit összetett funkciójuk rendszeresen az emlékezetpolitikai törekvések célpontjává tette. A 20. század, melyben a totalitárius diktatúrák deklarált céljukká tették a múlt újraírását, magával hozta a különböző átnevezési hullámokat is. Nem volt ez másként Magyarországon – és így Mosonmagyaróváron sem. Azt, hogy az új közterületneveket politikai alapokon fogadtatták el, vagy hogy azt népnevelésre és politikai üzenet célba juttatására akarta felhasználni, a városi tanács egyáltalán nem próbálta leplezni – érvelésében már-már büszkélkedett is vele.[61]

Ugyanakkor az utcanevek átnevezése esetén a térfoglalás nemcsak szellemi síkon történik meg – a térfoglalás szükségképpen fizikai is, mely nemcsak térképeken jelenik meg, hanem benyomul a lakosok magánszférájába is – elég a személyes dokumentumokon megadott lakhely címére, valamint a levelezőlapokra gondolni.

Végül ki kell emelnem, hogy a létrejövő utcahálózat neveit tekintve teljesen mesterséges, aktuálpolitikai rendszer volt, mely kvázi „idegen testet” képzett. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a 45 ideológiai indíttatásból el- vagy átnevezett közterületek közül 25-nek változtatták meg a nevét 1990 óta – ez a vizsgált korszak tekintetében 55%-ot jelent. Egyedül azok az utcák tartották meg nevüket, melyek olyan nevet viseltek, mely beilleszthető volt az új rendszer értékrendjébe is (pl.: József Attila, Ady Endre, Kossuth

[58] GYMSMGYL, XXIII/527/2. VT VB 1951. május 16-i ülésének jegyzőkönyve.

[59] Megtekinthető: https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35603/view/?bbox=-1509%2C-8278%2C7651%2C-78 (utolsó elérhetőség: 2020.06.02.)

[60] GYMSMGYL, XXIII/527/11. VT VB 1960. április 15-i ülésének jegyzőkönyve

[61] Ez főleg az 1950-es évekre volt jellemző, a ‘40-es és ‘60-as évekre ugyan jellemző volt az ideológiai nyelvezet, de szövegezésük valamivel visszafogottabb volt.

Lajos, Alkotmány utca stb.).[62] Végső soron megállapítható, hogy oly nagymértékben szolgálta ki a pártállami rendszer ideológiáját, hogy annak megszűnésével neki is meg kellett szűnnie.

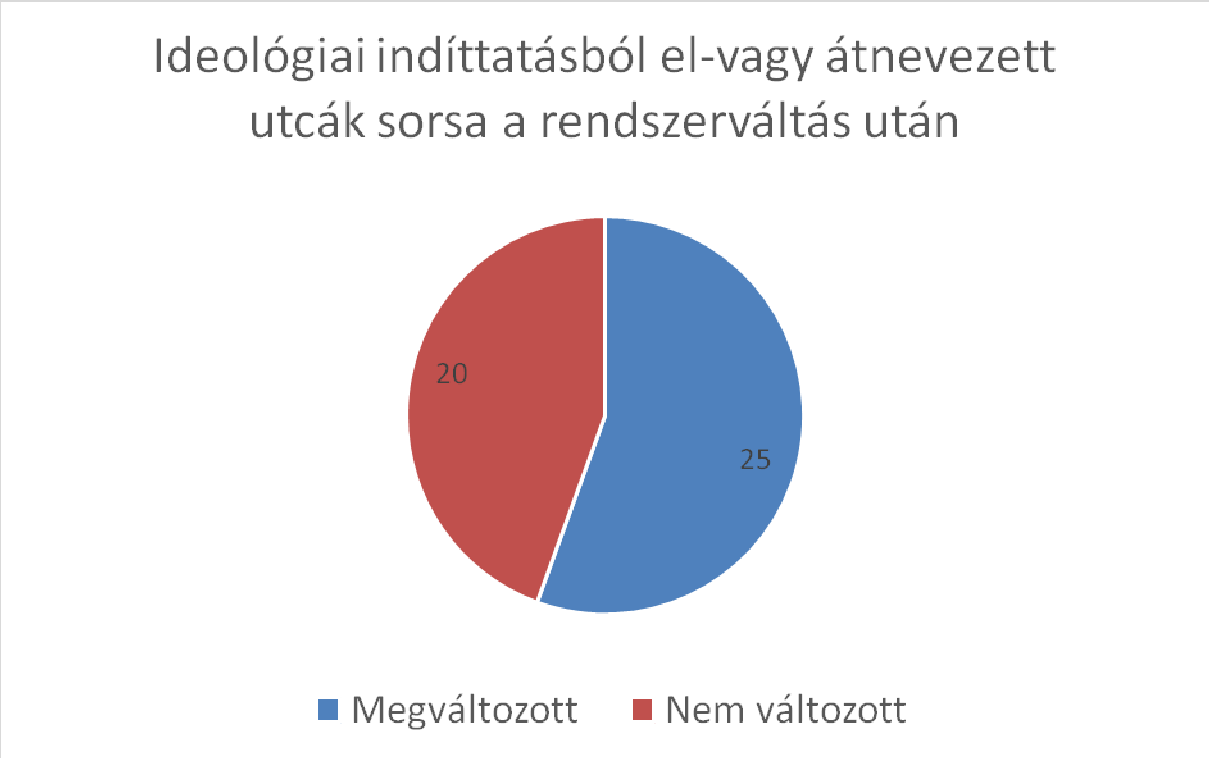

5. ábra: Az ideológiai indíttatásból el-vagy átnevezett utcák sorsa a rendszerváltozás után (összeállítva Beregszászi Balázs: Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai a rendszerváltás óta c. tanulmánya alapján)

Felhasznált források

- Mosonmagyaróvár megyei város közgyűlési jegyzőkönyvek 1945-1950. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Fióklevéltára XXII.601/1-XXII.601/6
- Mosonmagyaróvári Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei 1950-1963. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Fióklevéltára, XXIII.527/1-XXXIII.527/14
- Gyopár Ferenc: Mosonmagyaróvár utcatörténete (gépirat). Huszár Gál Könyvtár, Helyismereti gyűjtemény, lezárva: 1995.

[62] Természetesen a rendszerváltozást követő át- és visszanevezési hullámok sem mentek (mehettek) végbe hibák nélkül. Voltak olyan utcák, melyeket nem lehetett visszanevezni, mert a személy vagy a fogalom, akiről (vagy amiről) a nevüket kapták komoly mértékben részei a köztudatnak. Ezzel kapcsolatban ld.: Beregszászi Balázs: Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai a rendszerváltás óta. című tanulmányát.

Felhasznált irodalom

- Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Fordította: Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Budapest: Európa Kiadó, 1992. Eredeti mű: Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books, 1951.
- Beregszászi Balázs: „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai a rendszerváltás óta", In. Böröndi Lajos (szerkesztő): „*Város a Lajta partján*. *Mosonmagyaróvár*" Feketeerdő: BmegB Könyv- és Lapkiadó, 2008.
- Böröndi Lajos: „Várostörténeti kronológia", In uő, „*Város a Lajta partján. Mosonmagyaróvár*", Feketeerdő: BmegB Könyv- és Lapkiadó, 2008.
- Böröndi Lajos: „Mosontól Magyaróvár belvárosáig", In uő, „*Város a Lajta partján. Mosonmagyaróvár*", Feketeerdő: BmegB Könyv- és Lapkiadó, 2008.
- Robert Conquest: *Kegyetlen évszázad*. Fordította: Árokszállási Zoltán. Budapest: Kairosz Kiadó, 2003. Eredeti mű: Robert Conquest: *Reflections on a Ravaged Century*, New York, W. W. Norton & Company, 1999.
- Csicsai Ferenc – Papp Gyula (szerkesztők): *In Memoriam – Mosonmagyaróvár 1956. október 26*. Mosonmagyaróvár: Mosonmagyaróvár VMK – MDF helyi szervezete, 1990.
- Pótó János: „Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain." *Történelmi Szemle*, 2012. 1. szám, 161-173.
- Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában – Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek a fővárosban*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2012.

Huang Chen:

Az első világháború emlékezetpolitikája magyar és külföldi filmek fényében

Ezen történet nem vád, se nem vallomás, és a legkevésbé sem kaland. Mivel a halál nem kaland azok számára, akik szembenéznek vele, csupán azon férfiak generációjáról mesél, kik ugyan túlélték a gránátokat, a háború által mégis elpusztultak. (Erich Maria Remarque)

Az első világháború, avagy a korabeli nyelvhasználatban a Nagy Háború egy nagyon komoly, generációkon átívelő traumatikus mélynyomot hagyott az emberiség emlékezetében, nem csak politikai, hanem társadalmi szinteken is. A háború kollektív traumáját több kiváltó okra lehetne vissza vezetni, azonban a legfőbb oka a háború totálissá válása volt. Egyszerre, több ponton, tömegek vesztek a lövészárkok poklába 4 esetenként 5 év leforgása alatt. A XIX. században szárnya kapott ipari forradalom a háborút is „*forradalmasította*" abban az értelemben, hogy gépesítették és tömegessé vált.[1]

A Nagy Háború traumájának emlékezetét rengeteg módon adták tovább az utókornak, ilyen emlékezetnek számít a regények, filmek, múzeumi kiállítások, szobrok, emlékművek, valamint a zeneművek. Habár ezek az emlékezeti helyek más-más műfajt képviselnek, az üzenetük közös: a háború áldozatokkal jár. Ugyanakkor feltehetjük a merész kérdést, hogy ilyen esetben mi számít *áldozatnak*? Normál esetben az ember rögtön tudja a választ: a halottak, az özvegyek, az árvák, a hadirokkantak, hadifoglyok és még sorolhatnám. Azonban, ha jobban elgondolkozunk a kérdésen, hogy ténylegesen kik a XX. század egyik legbrutálisabb háborújának áldozatai, akkor kicsit megtorpanunk és innentől „*megállt a tudomány*". Kutatásom legfőbb kérdése tehát a Nagy Háború áldozatainak problematikája. Kik is ők? Mennyire traumatizálódtak? Köztünk élnek még? A 2014-ben megkezdődött centenáriumi megemlékezés aktuálissá tette e kérdés kísérletszerű fejtegetését. Beszámolóm kifejezetten a filmek első világháborús emlékezetét tárgyalja az 1930-as évektől a centenáriumi megemlékezés végéig.[2] Az első világháborút követően 10-15 éven belül már születtek művek, ilyen emlékezeti helynek számít Erich Maria Remarque (1898 – 1970) német író és háborús veterán, *Nyugaton a helyzet változatlan (1929)* című regénye, amelyet később 1930-

[1] Schmidt Mária: Új világ született 1918 – 1923. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. Budapest, 2019. 16.o

[2] Köztudott, hogy a Nagy Háború országonként eltérő időpontban ért véget, azonban jelen esetben a konfliktust az egyetemes első világháborút értjük.

ban a hatalmas siker hatására megfilmesítettek. A második világháborút követően azonban idővel mennyiségében és minőségében is megfogyatkoztak az első világháborús filmek (legfőképpen Magyarország esetében) majd egészen a 1990-es illetve 2000-es évekig a második világháborús filmek domináltak a hazai és leginkább a külföldi filmipart, ennek legfőbb oka valószínűleg a film „eladhatóságában" rejlett. Ugyanis a filmvásznon sokkal eladhatóbb egy akciódús, eseményekkel teli második világháborús történet, mint egy első világháborús állóháború a lövészárkokban.[3] Statisztikai számadatok szerint a Nagy Háborút követően az 1930-as években 15 külföldi, zömében kanadai, egyesült királyságbeli, illetve amerikai és ausztrál film készült. Ide sorolható például a közkedvelt és mára már a kultfilmek közé avanzsálódott *Nyugaton a helyzet változatlan* (1930). Ezzel párhuzamosan Magyarországon is készültek Nagy Háborús filmek, ebben az időszakban 14 magyar közreműködésű filmről tudunk. A II. világháborút követően, az 1950-es 1960-as években azonban feltűnően megváltoztak a filmipar fókuszai, ebben az időszakban 8 külföldi és csupán 3 magyar gyártású film került a filmszínházak képernyőire. 1970 és 1990 között pedig ez a tendencia a külföldi filmek esetén 16-ra gyarapodott, a magyar közreműködésű filmek gyártása viszont 5-re tehető. A Szovjetunió szétesésétől napjainkig a külföldi első világháborús témájú játékfilmek száma 22-re gyarapodott, míg magyar gyártású mindössze 3 film volt, amelyet érdemes számon tartani.[4]

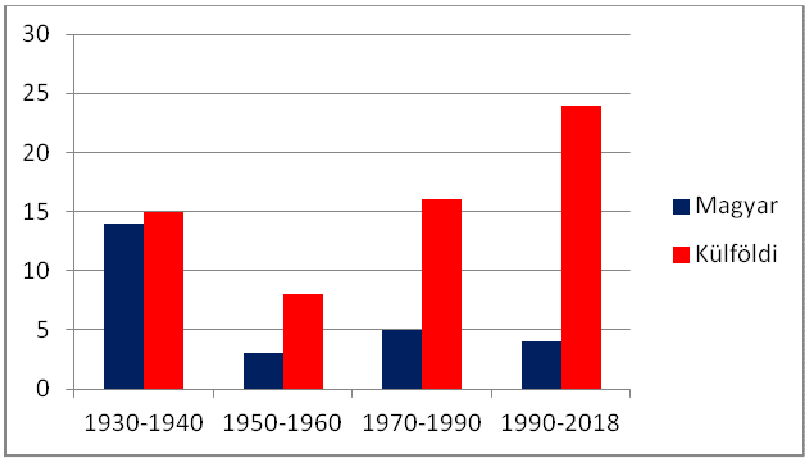

1.1 ábra Hazai és külföldi filmek statisztikai ábrája 1930-tól napjainkig

[3] Gueth Ádám: Az I. világháború filmen – A nagy háború háttérbe szorul? (https://www.filmtekercs.hu/magazin/az-i-vilaghaboru-filmen) Utolsó megtekintés ideje: 2020.06.01.

[4] 1914-1920 Első Világháborús Centenáriumi Emlékbizottság hivatalos honlapja (http://www.elsovilaghaboru.com/tortenete/films) Utolsó megtekintés ideje: 2020.06.03.

A statisztikai adatokat vizsgálva arra lettem figyelmes, hogy amíg a Nagy Háború után a magyar filmipar a külföldiekhez képest közel egyenlő mértékben „produkált”, addig a második világháború után ez a tendencia, jelentős mértékben megváltozott. Ennek oka a világháborút követő szovjet megszállás lehetett, mivel az új rendszerbe belekényszerített Magyarországon a Horthy-korszak és a korszakot megelőző témájú filmek forgatása szemben állt a megszálló hatalom ideológiai narratívájával. Ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy a második világháború sokkja „felülírta” az elsőét, másrészt semmilyen nemzeti hősiességről nem akartak beszélni 1945 után. Továbbá ebben az időszakban rengeteg híres magyar színész emigrációba kényszerült. Többek között emigrálni kényszerült Jávor Pál (1902 – 1959), Karády Katalin (1910 – 1990) vagy Darvas István (1925 – 2007) – aki 1956 után egy időre börtönbe került[5]–, illetve Vaszary Piroska (1901 – 1965) aki már 1944-ben emigrált.[6] Ennek fényében jelen előadásom javarészt külföldi filmeket fog tárgyalni, azonban nem fogom figyelmen kívül hagyni a magyar produkciókat sem.

MAGYAR FILMEK

Az Osztrák – Magyar Monarchia emlékezete

Redl ezredes (1985)

Mindenekelőtt le kell szögezni azt a tényt, hogy a magyar filmipar esetében nem beszélhetünk „homogén” filmekről. Amit itt „magyar filmek” néven megemlítek, az valójában magyar közreműködésű film, tekintve, hogy a soknemzetiségű Osztrák – Magyar Monarchia utolsó éveiről szól a fent említett háborús időszak. Hazai gyártású – avagy közreműködésű – filmek közül két fontos filmet érdemes megemlíteni: elsőként az 1985-ben bemutatott Redl ezredes című filmdrámát, mint első világháborús emlékezetpolitikai produkciót. A rendező Szabó István egy olyan történetet mesél el, ahol nem a fegyverek végtelen ropogásán és gránátok csonkításán van a hangsúly. A film Alfred Redl (1864 – 1913) katonatiszt életútját mutatja be, amelyben Redl árulása az első világháború előestéjét központi szerepet kap. Redl az Osztrák – Magyar Monarchia kémelhárításának tisztje, a történet szerint bizalmas információkkal látta el a cári Oroszországot a Monarchiával kapcsolatban, ezért hazaárulással vádolták.[7] Mivel

[5] Mester Ákos: Magánbeszélgetések Közügyben. (szerk. Moldován Tamás). Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat. Budapest, 1989. 43-55p.

[6] Székely György (szerk.): Magyar színházművészeti lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994. (http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/180.html) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.03.

[7] Drusza Tamás – Regényi Kund: „Adalékok Redl ezredes esetéhez, avagy a Monarchia leghíresebb árulójának máig ható tanulságai”, Nemzetbiztonsági Szemle MMXVIII sz. (2018): 36-45p

úgy tartotta a kollektív emlékezet, hogy Redl ezen információk kiadatása nagymértékben befolyásolta a Monarchia 1914-es hadműveleteit; mi több, a kezdeti kudarcok is neki köszönhetőek. Ezért Redlnek meg kellett védenie magát, azonban végül az öngyilkosságba menekült.[8] A háború elvesztése után Redl bűnbakká vált, az elkövetkezendő generációk „hazaárulóként" gondoltak rá. Későbbi kutatások azonban ezt a tényt megcáfolták. Dr. Szabó Szilárd történész, a Debreceni Egyetem oktatója szerint ez tévedés, mivel az oroszországi levéltári kutatások alapján Redl ugyan kiszolgáltatott bizalmas információkat a cári hatalomnak, de mint a Monarchia titkosszolgálatának feje ezt azért tette, hogy bizalmat keltsen a leendő ellenségben, s majd később kémhálózatot tudjon kiépíteni az Orosz Birodalmon belül.[9] A film általános, máig ható üzenete a „bűnös ártatlanság áldozatisága".[10]

Szürke senkik (2016)

Az időben nagyot ugorván – a centenárium időszakába érvén – újabb magyar filmet érdemes megemlíteni, amely Redl ezredes v. filmtől kicsit eltér, ám jóval közelebb hozza a kollektív emlékezetpolitikát a nézőhöz. Ez a film a 2016-ban bemutatott Szürke senkik címet viseli. Kovács István rendezésében elkészült első világháborús játékfilm a Nagy Háború késői szakaszában játszódik, a történet egy osztrák – magyar egység küldetését meséli el, akik az olasz fronton teljesítenek felderítői szolgálatot (ezzel egyébként szakít a hagyományos lövészárokharc narratívájával). Kovács István produkciójának címe már sokatmondó üzenetet hordoz, ugyanis a (csuka) szürke színárnyalat és a „senkik" megnevezés arra utal, hogy a film szereplői csak egyszerű, szimpla katonák, azaz „senkik" akik a háborút végigszenvedvén, csupán haza szeretnének menni. Továbbá szakít a hősiesség narratívájával. Ugyanakkor ez csak külsőség, mivel a film során megismert karakterek „senkik" ugyanakkor érző és lélegző emberi lények, akiket otthon, szerető feleség, gyermek, örök szerelem vár. Ennek fényében tehát a küldetésük célja adott: túlélni.[11]

A játékfilmben 5 katona nem mindennapi történetét ismerheti meg a néző, akik a Monarchia különböző nemzetiségeit képviselik, és akik között egy magyar őrmester a vezető. A küldetésük is ehhez szabott: az olasz fronton, a vonalak mögött egy kommunikációs

[8] Redl ezredes (rend.: Szabó István) Objektív Stúdió, Manfred Durniok Production für Film und Fernsehen, ORF, ZDF és a MOKÉP. Magyarország, Ausztria, NSZK, Jugoszlávia. 1985. 130. perc

[9] Kovács Dániel: Frontmozi: Redl ezredes (https://honvedelem.hu/hatter/frontmozi-redl-ezredes/) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.05.

[10] Drusza – Regényi: „Adalékok Redl ezredes esetéhez, avagy a Monarchia leghíresebb árulójának máig ható tanulságai", 43p

[11] Szürke senkik (rend.: Kovács István) FilmPositive. Magyarország, 2016. 37 – 39. perc

központot kell felderíteniük, amely tulajdonképpen egy postagalamb állomás.[12] A film során megmutatkozik az életkor különbség az egységen belül, amely arra utalhat, hogy a háború tömegessé válásával a fiatalabb generáció is ki tudta venni a részét a harcokban: *„Hány éves (a galamb)? Három... ha ember lenne, annyi éves lenne, mint én”* [13] Az életkor témája egy olyan jellegzetes s egyben visszatérő entitás lesz beszámolómban, amely meghatározza majd a további filmek „csapásirányát”. A kommunikációs központhoz elérvén Fodor őrmester, a csapat vezetője úgy dönt, hogy itt a nagyszerű alkalom, hogy felderítés helyett megtámadják az állást, ugyanis az utolsó pillanatig megmarad a hit, hogy még megnyerhetik a háborút. A csapat ifjonca Döme (Kovács S. József) az akció során szembesül a háború nyers borzalmával, miután megtapasztalja az emberölés traumáját, s egyben tudatosul benne, hogy a háborúban nincsenek hősök, sem gonosztevők, csak azok, akik túlélték és azok, akik nem.

Végül csak Döme éli túl, majd egy postagalamb meghozta a hírt, hogy vége a háborúnak, a Monarchia elvesztette. Ennek hatására főhősünk különösebb öröm vagy bánat nélkül, egy senkiként elsétál a helyszínről. A film utolsó 4 percében tökéletesen érzékelteti a nézővel azt a fajta ürességérzetet, amit a korabeli katona átélt, miután hatalmas vér-veszteségek árán teljesítette azt, amit megkövetelt a haza. A harcok, az áldozatok teljesen értelmetlenné, üressé váltak.[14]

KÜLFÖLDI FILMEK

A „külföldi filmek” címszó alatt azokat a filmprodukciót ismertetem, amelyeknek nincsen magyar vonatkozásuk, se rendezői, se színészi téren. Mint arra korábban kitértem, a Nagy Háborút követően a nyugati filmipart nem veszélyeztette külsős hatalmi (ideológiai, politikai) befolyás. Így viszonylag szabadabban tudott kibontakozni a konfliktus kollektív emlékezete.

A Nyugati front emlékezete

Nyugaton a helyzet változatlan (1930)

Erich Maria Remarque háborúellenes regényét egy évvel később, 1930-ban megfilmesítettek. A *Nyugaton a helyzet változatlan* című regénye, valamint a film is az író generációjának

[12] Bödők Gergely – Fóris Ákos: Áttörés a magyar háborús filmben? Történészszemmel az első világháborús Szürke senkikről. (https://www.clioinstitute.hu/single-post/2018/01/10/%C3%81tt%C3%B6r%C3%A9s-a-magyar-h%C3%A1bor%C3%BAs-filmben-T%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9szszemmel-a-Sz%C3%BCrke-senkikr%C5%91l) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.05.

[13] Szürke senkik. 2016 36. perc

[14] Szürke senkik. 2016 56 – 60. perc

háborús kiábrándulását prezentálja, kortársaival egyetemben semmi mást nem látott még a világból, mint az iskolát és a kegyetlen frontot. Erich Maria Remarque 1898-ban született, s mindössze 18 esztendős volt, amikor belecsöppent az első világháború sárral és vérrel átitatott poklába. 1917-ben megsebesült, így a frontra már nem tudott visszatérni, de a lövészárkokban töltött idő és a veszteségek traumája, valamint személyes élményei elegendő volt számára, hogy megírja minden idők egyik legjobb önéletrajzi ihletésű regényét az öldöklésről és az azt követő kilátástalanságról.[15] A nagysikerű regény megfilmesítése az első és talán az egyik legmaradandóbb audio-vizuális emlék az első világháborúról. Az író révén német szemszögből mutatja be a háborút, ekkor a németek még nem voltak „diabolizálva", mint ahogy azt a második világháború után a nyugati filmvilág megtette.

A film főhőse Paul Baumer (Lew Ayres 1908 – 1996) és egy csapat fiatal fiú, akiknek ez volt életük első háborús élménye. A háború tömegessé válásának újabb jellemzője, hogy az ifjú önkéntesek kiképzése rövid volt, alig kaptak harci, de legfőképpen pszichológiai kiképzést, továbbá a gyermekek felhasználhatósága a propaganda eszközével itt történt meg először. Alapvető ifjúkori tulajdonságot „használt ki" a háborús propaganda, hogy minél több embert tudjanak mozgósítani a frontra. Ilyen tulajdonságok voltak pl. a kalandozás vágya, a bizonyítási vágy, a harci kedv. „Minden generáció meg kell, hogy vívja a saját háborúját".

Szinte kötelessége, hogy harcoljon, ha a nemzet részévé akar válni. A kezdeti lelkesedést hamar felváltotta a technika új vívmányai által demonstrált embertelen borzalom. Eddig még nem látott méretű és intenzitású bombázás, sortűz és tömeges kézitusa mindennapossá vált. Ezek voltak leginkább az emlékezetben beékelődött tulajdonságai az „új" háborúnak. Olyannyira, hogy ha napjainkban feltesszük a kérdést, az első világháborúról milyen kulcsszavak juthatnak a laikus ember eszébe, nagy valószínűséggel ugyanazok, amik száz évvel ezelőtt is hangsúlyt kaptak: nagyobbnál nagyobb gránátok, lövészárok, tömeg, sortűz, járványok és még sorolhatnám. A fiatalokból álló egység az első harcok után hamar szembesül a halandósággal, kiszolgáltatottsággal, sebezhetőséggel. Ugyanakkor Paul nemzedéke megtapasztalja a háború „csendes arcát", ez az „arc" egyet jelent az állandó stresszel, a halálfélelemmel, amely hosszútávon mentális sérülést, őrületet válthat ki az amúgy egészséges elmében.[16] Ezt a jelenséget akkoriban nem, de később az orvostudomány PTSD-nek, avagy más néven poszttraumás stressz szindrómának (*Posttraumatic Stress Disorder*)

[15] Encyclopaedia Britannica: Erich Maria Remarque German Writer (https://www.britannica.com/biography/Erich-Maria-Remarque) Utolsó megtekintés ideje: 2020.06.07.

[16] Nyugaton a helyzet változatlan (rend.: Lewis Milestone) Universal Pictures. Amerikai Egyesült Államok, 1930. 37 – 40. perc

definiálta.[17] A film vége felé már fogalmuk sincs, hogy miért háborúznak, csak haza akarnak menni. A film egyik jelenetében, ahol Paul találkozik a sebesült franciával újabb üzenetet kíván közölni az utókor felé. Ebben a jelenetben ugyan Paul halálosan megsebesíti ellenségét, azonban a francia katona hosszas haláltusája alatt mellette marad és megitatja, majd a francia katona halálát követően megsiratja. Ezzel azt üzenve, hogy a Nagy Háború volt az utolsó olyan konfliktus, amelyben még jelen volt az empátia.

„[...] Bocsáss meg bajtárs! Mond a kedvemért, hogy megbocsájtasz! Ó nem... már meghaltál, neked már sokkal könnyebb, túl vagy rajta. Már nem kényszeríthetnek semmire. Ó Istenem miért tették ezt velünk? Hisz te meg én csak élni akartunk! Miért kell nekünk egymás ellen harcolnunk? Ha eldobnánk a flintát és az egyenruhát a pajtásom lehetnél [...] Bocsáss meg.”[18]

Azonban a tömeges brutalitás „kiölte” ezt a virtust, így végül csak egy professzionális gyilkoló gépezet lett az ember.[19] Az ifjúság számára mindennapos gondolattá válik a halál, a halandóság tudata és az őrület, így hazatéréskor már nem találták meg a helyüket. Paul hazajőve a hátországba azzal szembesül, hogy még mindig folytatják a fiatalokat buzdító propagandát, ebből a hazugságból kiábrándulván főhősünk szembesíti a fiatalokat a háború valódi arcával.[20] Remarque Paulon keresztüli üzenete egyértelmű: a háború, a harc, a katonáskodás már nem az a heroikus, arisztokrata foglalkozás, mint ami az előző évszázadban szokás volt. Az embertelen, tömeges brutalitás mindent megváltoztatott. A háborúban nincsenek jók vagy rosszak, nincsenek hősök. Csak áldozatok és túlélők. De vajon a túlélők is áldozatoknak számítanak-e?

A dicsőség ösvényei (1957)

A történet a háború 2. évében játszódik egy francia katona, Dax ezredes (Kirk Douglas 1916 – 2020) főszereplésével. Főhősünk egy szinte lehetetlen feladatot kap felettesétől, Mireau (George Macready 1899 – 1973) tábornoktól: foglaljanak el és tartsanak meg egy a köztudatban csak „hangyavárként” emlegetett német lövészárokrendszert. Azonban többszöri értelmetlen rohamozást követően Dax egysége meghátrálásra kényszerül, amely a vezérkarnak nem nyerte el a tetszését. A „megfutamodás” után a vezérkar felelősségre vonja

[17] Posttraumatic Stress Disorder (PTSD): https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/post-traumatic-stress-disorder/symptoms-causes/syc-20355967 Utolsó megtekintés ideje: 2020.06.07.

[18] Paul az elhunyt francia katonához beszél 82 – 83. perc

[19] Nyugaton a helyzet változatlan. 1930 76 – 84. perc

[20] Nyugaton a helyzet változatlan. 1930 115 – 119. perc

Dax csapatát a „gyávaságukért”, amely egyet jelentett a hadbírósággal.[21] Elrendelik, hogy az ezredes három századából egy-egy katonát jelöljön ki, hogy mintegy elrettentésként kivégezzék őket. Főhősünk a tisztikar igazságtalanságát látva a „kiválasztottakat” védelmébe vette és megpróbálta magára vállalni a vereség súlyát.

Innentől fogva egy nem hagyományos értelemben vett háborús dráma veszi kezdetét, amelyben alig lesznek fegyverropogások, gránát zuhatagok és vérrel teleitatott sártengerek. Egy lélektani tragédia melynek során végigkísérhetjük a halálraítéltek utolsó napját, és Dax egyre reménytelenebbnek tűnő, igazságért folytatott küzdelmét. Egy Dax és Mireau közti diskurzus során Mireau az emberekről csupán százalékosan beszél, figyelmen kívül hagyva az emberi élet értékét. A modern háború egyik alappillére jelenik meg ebben a jelenetben, ugyanis a háború tömeges brutalizációja és a túlzott hazafiasság tudata ütközik az élet értékeivel, a gépesítés a katonai virtus és a „katonai emberség” értékét inflálja.[22] Stanley Kubrick (1928 – 1999) filmje az értelmetlen veszteségek mellett a vezérkar arrogáns hozzáállását tükrözi, amely a háború során egy általánosnak mondható jelenség volt mind az antant és mind a központi hatalmak oldalán. A vezérkar tagjainak saját hírneve esetenként mindenféle embervesztéseget felülírt, vereség esetében a bűnbakkeresés volt a „bevett szokás”. *A dicsőség ösvényei* azt az üzenetet kívánja átadni a jövő generációjának, hogy a háborúban semmi sem fekete-fehér, nincsenek jók és rosszak és háborús helyzetben nem mindig győz az igazság bármennyire is kiállunk mellette.

Az árok (1999)

William Boyd rendező *Az árok* című filmje inkább egy lélektani dráma, akárcsak *A dicsőség ösvényei*. Időben nem ugrunk sokat, továbbra is 1916-ot írunk, azonban térben a németek, franciák és Monarchia országai után a britekről szól. A film a híres somme-i csatát megelőző 48 óra történéseit dolgozza fel egy csapat rendkívül fiatal katona szemszögéből. A katonák testi és lelki érzéseit, tapasztalatait mutatja be, méghozzá nem véletlenül. Ahogy azt a cím is sugallja, nagyobb hangsúlyt kap az első világháború ikonikus „építészeti jellegzetessége” a lövészárokrendszer. A folyamatos összezártság, a magánszféra hiánya egy csatát megelőző napokban általános teher volt a frontokon, a folyamatos bombázás és a kiszolgáltatottság tudata pszichikai terrorként az őrület szélére viszi az embert. Fiatal katonák esetében ez

[21] A dicsőség ösvényei (rend.: Stanley Kubrick) Bryna Productions. Amerikai Egyesült Államok 1957 34. perc
[22] A dicsőség ösvényei. 1957 11 – 13. perc

különösen tragikus, hiszen mentálisan a serdülőkor közepén még nem álltak teljes mértékben készen egy háborús sokkhoz. Ez azután azt eredményezte, hogy a Somme-ot- és Verdunt-követően rengeteg katona a háborút túlélvén a PTSD mellett az ún. Shellshock áldozatául esett.[23] Somme-i csata a háború egyik legértelmetlenebb ütközete volt, amelyben az átgondolatlan parancsok miatt rengeteg volt a halott. A filmben megjelenik a brit birodalmi legyőzhetetlenség tudata, a *„For God, King and the Country”*.[24] Ez a fajta gőg és arrogancia mind a francia, mind a brit katonai vezetés esetében hatalmas vérveszteséggel járt, s ez a háború értelmetlenségét fogja tükrözni az utókor számára. Hasonló élményekről írt J.R.R. Tolkien (1892 – 1973) aki maga is részt vett a Somme folyó melletti ütközetben. Világhírű munkájában a *Gyűrűk Urában* ki is tért erre, a holtláp jelenetben részletesen leírja az ütközet brutális valóját.

A Somme melletti csata közel 600.000 brit-francia és 440.000 fiatal német katona életét követelte. Daniel Craig főszereplésében, *Az árok* igyekezett közelebb hozni a nézőt ahhoz a testi és lelki borzalomba, amelyben a korszak megtévesztett generációja közel 4 éven keresztül szenvedett és nyomorodott meg egy életre.[25]

Akik már nem öregszenek meg (2018)

Peter Jackson filmje kakukktojásként elkülönülhetne kutatásom tematikus struktúrájában, hiszen a játékfilmek mellett egy dokumentumfilmről van szó. Azonban Mr. Jackson filmje – amely történészi alapossággal készült – ugyanazokat az üzeneteket közvetíti és emlékezeti helyeket sorakoztatja fel, mint a játékfilmek kategóriába sorolt „unokatestvérei”.

Peter Jackson produkciója az Imperial War Museum – First World War Centenary program keretében készült, s a nyugati fronton forgatott több mint 100 órányi képanyagot és 600 órányi hanganyagot használta fel. Az 1960-ban felvett audio anyagot a hazatérő katonák interjúiból állította össze. A technológia adta lehetőségekkel a képanyagot digitálisan színesí-tette, illetve utólag generált hanggal élethűbbé tette.[26] Peter Jackson szakmai zsenialitásával a film minden eddiginél közelebb tudta hozni korunk nézőjéhez a háborút, s Peter Jackson

[23] Imperial War Museum: Voices of the First World War (https://www.iwm.org.uk/history/voices-of-the-first-world-war-shell-shock) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.08.

[24] Az Árok (rend.: William Boyd) Arts Council of England. Egyesült Királyság, Franciaország. 1999 36 – 37. perc

[25] First Battle of the Somme: (https://www.britannica.com/event/First-Battle-of-the-Somme) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.08.

[26] Uránia Nemzeti Filmszínház: (https://urania-nf.hu/esemenyek/1641/2019/12/05/akik-mar-nem-oregszenek-meg) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.08.

üzenetét, miszerint nem a Nagy Háború tételes bemutatása a célja, hanem annak bemutatása, hogy a kivezényelt katonák mit éreztek és éltek át, és miként változtatta meg a háború egy egész generáció sorsát. A filmben veterán katonák mesélnek a háború kitörésének hangulatáról, a megtévesztő és egyben gyűlöletkeltő propagandáról, a sorozásról, arról, hogy mennyi fiatal fiú jelentkezett még gyerekként.[27] Egy veterán így mesélt a sorozásról: *„Egymás után lépett be mindenki, így én is bementem a sorozóirodába, ahol azt kérdezte a tiszt: „Hány éves?" Azt válaszoltam „17 uram". Erre azt mondta: „Akkor menjen ki, jöjjön vissza, de akkor már 18-at mondjon! Így hát kimentem, visszatérve 18-at mondtam."*[28] Ebből az esetből is látszik, hogy a háború tömegessé válása nem csak a számokban nyilvánult meg, hanem a toborzó tisztek szabályszegésében is. A nagyobb létszám elérése érdekében a fizikai alkalmasság felülírta az életkorra kirótt korhatárt, ennek fényében például az egyik veterán a sorozás napján mindössze 15 éves volt.[29]

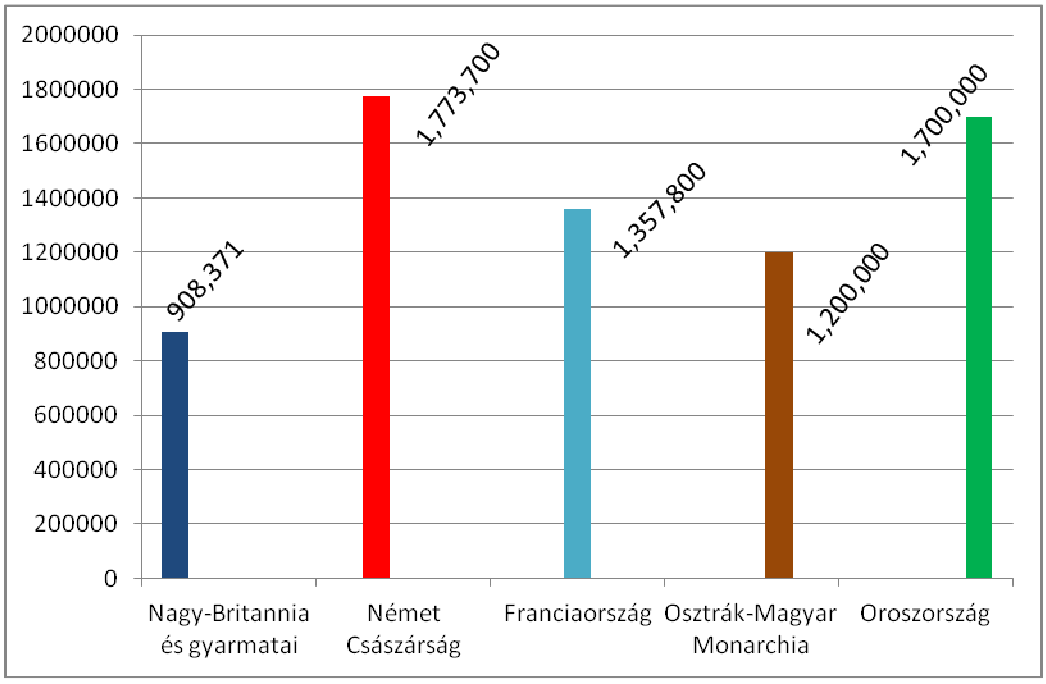

1.2 ábra *Az antant és a központi hatalmak becsült vérvesztesége a háború folyamán*[30]

[27] Akik már nem öregszenek meg (rend.: Pert Jackson) WingNut Films. Új-Zéland, Egyesült Királyság. 2018 8-9. perc

[28] Akik már nem öregszenek meg. 2018 10. perc

[29] Akik már nem öregszenek meg. 2018 11. perc

[30] John Graham Royde-Smith – Dennis E. Showalter: World War I 1914-1918. (https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.08.

A túlélők interjúi alapján a 20. század első tömeges konfliktusa megrázó volt, hazugságon alapult, „vért és verejtéket” hozott.

Fegyverszünet karácsonyra (2005)

„Mire a levelek lehullanak, katonáink hazatérnek!”

II. Vilmos német császár

Ezekkel a szavakkal indította útnak II. Vilmos (1859 – 1941) német császár saját katonáit 1914 nyarán, abban a reményben, hogy az előző évszázad tapasztalataiból kiindulván a háború gyors lefolyású lesz, ami aztán nem így történt. Az első világháború legmegindítóbb pillanatai közé tartozik az 1914-es karácsonyi fegyverszünet. A háború első évének végén a korszak katonáinál még jelen volt szeretet, az odaadás, a megértés és az együttérzés. Ennek a spontán megnyilvánulása volt 1914 karácsonya, amikor a lövészárkokból kisétálván az ellenséges egységek az ünnepi hangulat jegyében rövid időre fegyverszünetet kötöttek egymással.

Christian Carion 2005-ös rendezésű háborús filmje a *Fegyverszünet karácsonyra ennek a nem mindennapi eseménynek állít méltó emléket. Carion filmje fiktív eseményeket mutat be, ugyanakkor a film valós visszaemlékezésekből, levelekből és beszámolókból is merít.*[31] *A nyitó jelenet viszont mintha ennek az ellenkezőjét mutatná: fiatal kisgyerekek neveltetésben a hazaszeretet mellett az ellenség gyűlölete is megjelent. Ennek fényében nem meglepő, hogy a késő 19. századi generáció tűkön ülve várta Ferenc Ferdinánd (1863 – 1914) meggyilkolását követően az 1914-es nyár eseményeit.*[32] *Miután mindenki számára biztossá vált, hogy 1914 háborúja november végén sem akar csillapodni, az emberekben lankadt a háborúzás vágya és megkezdődött a berendezkedés a hosszú és hideg télre. Ez a fajta morális zuhanás mind a két fél számára általánossá vált, ami a későbbi háborús eseményeket illeti. Carion játékfilmjének különlegessége az, hogy az angol és francia katonák mellett megismerhetjük a német katonákat. A rendező szakít azzal a németeket 1945 után diabolizáló hagyománnyal, továbbá a filmben humoros módon, anyanyelvükön próbálják megértetni magukat a*

[31] Réfi Roszkó Dániel: Csendes éj a lövészárkokban – Fegyverszünet karácsonyra (http://ujkor.hu/content/csendes-ej-loveszarokban-fegyverszunet-karacsonyra) Utolsó megtekintés ideje 2020.06..08.

[32] Fegyverszünet karácsonyra (rend.: Christian Carion) UGC Fox Distribution, Sony Pictures Classics. Franciaország, Németország, Egyesült Királyság, Belgium, Románia. 2005. 1-5.perc

katonák. A filmben igazi főszereplőt nem találunk, vannak fontosabb szereplői a filmnek, Carion inkább a közösségi tudatot érzékelteti.

Paradox módon a folyamatos rohamok és bombázások, az egyhangú semmittevés váltotta ki a karácsonyi események láncolatát, ezzel Carion filmje a szeretet mellett a konfliktus értelmetlenségén alapuló háborúellenességet is üzeni a nézőnek. Az utolsó ismert veterán aki tanúja volt az 1914-es karácsonyi eseményeknek Alfred Anderson (1896 – 2005), aki 2005-ben hunyt el 109 évesen. A film az 1914-es karácsonyi események mellett Anderson és generációjáról méltóképpen emlékezik meg.

A háborúban elesett állatok emlékezete

Hadak útján (2011)

A háborús veteránok, a hadifoglyok, az árván maradt gyermekek mellett kollektív emlékezetünkben gyakran megfeledkezünk azokról a derék harcosokról, akik a világtörténelem háborúinak során mindig ott voltak az ember mellett. A Nagy Háború során a harcoló felek gyakran használták az állatokat, mint „erőforrást", gondoljunk csak a *Szürke senkikben* nagyon is hangsúlyos postagalambra. Michael Morpurgo bestseller regénye alapján, Steven Spielberg rendezte *Hadak útján*, ezeknek az elesett állatoknak állít méltó emléket.

A történet főszereplői Albert Narracot és Joey a lova, akiket a háború híre szétszakított. Joeyt a toborzó irodában eladták a brit lovasságnak, hogy erejével és kitartásával szolgálja a brit birodalmi érdekeket. Spielberg filmjében több jelenet is utal a háború értelmetlenségére. Ilyen jelenet például a brit lovasroham, melyben a brit birodalmi lovasság bizakodóan és félelmet nem ismerően meg akarta rohamozni a német állásokat, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a modernkori háborúban, már vajmi keveset ér egy-egy lovas támadás. A roham tragédiával végződik, miután Joey egysége nyílegyenesen belerohan egy német géppuska tűzfészekbe, majd a tűz hevében a teljes század odavész.[33] Ezek után az ellenség a túlélőket fogságba ejti. Ahogy korábban az *Árokban* is, így ebben a filmben is megjelenik a *háborús legyőzhetetlenség propagandájának* tömeggyilkos üzenete, amely révén fiatal katonák estek el különösebb katonai eredmény elérése nélkül. Ezt az üzenetet megerősíti

[33] Hadak útján (rend.: Steven Spielberg) DreamWorks SKG, Amblin Entertainment, Reliance Entertainment, The Kennedy/Marshall Company, Touchstone Pictures. Amerikai Egyesült Államok. 2011. 57-60.perc

a rohamot követő jelenet, melyben a védekező német tiszt a támadó britek átgondolatlansága miatt alapos fejmosást tart a túlélő tisztnek.

„Mit csinál? Azt hitte, hogy a helyőrséget, nyílt terepen, védtelenül hagyjuk? Nézzen oda! Kinek képzeli magát?!” [34]

A filmben egyszerre jelenik meg a múlt évszázad konfliktusa, s a jövő generációjának harca. Akik egy olyan célért haltak meg, ami elévült és hazugságokon alapult. A lovasroham ellenére nem ez a jelenet számít a film csúcspontjának. Joey, miután a huszárrohamot túlélte, német „hadifogságba” kerül, majd a fogság alatt ágyúvontató lóként tengeti háborús mindennapjait. Egy váratlan tüzérségi támadást követően, Joey megijed és a lövészárkon túli „senki földjére” téved, ahol belegabalyodik a felállított szögesdrótok tengerébe. Ekkor veszi kezdetét a film legmegindítóbb, és egyben leginkább sokatmondóbb jelenete. Sem az antant sem a központi hatalmak katonái nem hagyják, hogy elpusztuljon, s minden kockázatot vállalva, közösen sietnek az állat segítségére. Ez volt az a néhány perc a filmben, amelyben tényleg minden a helyén volt, a humor, a feszültség, az érzelmesség, a Spielbergre jellemző humanista szemlélet. Kivételesen mindenfajta bárgyúság nélkül kristályosodott ki a film egyébként állandóan sulykolt üzenete: A háború értelmetlen, nem a „mi” harcunk. Ebben a jelenetben Joey volt a béke és a bajtársi szeretet metaforikus megtestesülése.[35]

Az ANZAC és az eltűntek emlékezete

Akihez beszél a föld (2014)

Az állatok emlékezete mellett fontos megemlíteni az ANZAC emlékezetét. Kelet-Európában kevésbé ismert, azonban nyugaton nagy „népszerűségnek” örvend. Az ANZAC szó az Australian and New Zealand Army Corps (Ausztrál és Új-Zélandi Hadsereg) kezdőbetűinek összevonásával keletkezett. Az első világháború kitörésekor Ausztrália fiatal ország volt, tizenhárom éve nyerte el függetlenségét és alakult szövetségi állammá. Mai napig fontos emléknek tartja ezt a két nemzet. Gallipoli volt az első nagy hadművelet a két ország történetében.[36]

Russell Crowe rendezésével és főszereplésével az *Akihez beszél a föld* című háborús film az első világháború közel-keleti hadszínterére vezeti el a nézőt. Bő egy évig tartott a

[34] Hadak útján. 2011 60.perc

[35] Hadak útján. 2011 44-55.perc

[36] Encyclopaedia Britannica: ANZAC (https://www.britannica.com/topic/ANZAC) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.08.

Dardanellák ostroma Gallipolinál 1915-ben. Bár az antant elterelő hadműveletnek szánta a törökök megtámadását, az odavezényelt ausztrál és új-zélandi hadtestek teljesen felmorzsolódtak a központi hatalmak ellenállásán. A film története 4 évvel a Dardanellák ostroma után veszi kezdetét, Joshua Connor (Russell Crowe) 3 gyermeke (Arthur, Edward és Harry Connor) elesik a hadművelet során, majd a háború végét követően földi maradványaik nem kerültek elő s így nem vihették őket végső nyughelyükre. Ismét fiatal gyermekek estek a háború áldozatául, ami hatalmas lelki terhet jelentett Joshuának és feleségének. Connor felesége képtelen volt feldolgozni a veszteséget, először az őrületnek engedett teret, ugyanis abba az illúzióba menekült, hogy a fiai itthon vannak és az apjuk esti mesét olvas fel nekik. Majd végül teljesen megtörik és az öngyilkosságba hajszolja magát.[37] Connor ennek hatására az eltűnt fiai után ered, hogy hazahozhassa mindazt, ami még megmaradt belőlük. A háború ugyan megosztotta az embereket, ugyanakkor mégis volt a harcoló feleknek egy közös pontjuk: a halál és a holtak, mely az értelmetlen veszteségeket szimbolizálta. A filmbeli fogadós asszony először lekezelően viselkedik Joshuával, mivel ausztrál, az asszony fia azonban megkéri Joshuát, hogy keresse meg az apját. Az eredménytelen keresést követően a történet szereplői szembesülnek az értelmetlen halál és vérveszteség univerzális mivoltával. Nincsenek jók vagy rosszak, se győztesek, se vesztesek. Csupán azok, akik túlélték, és azok, akik nem. A gyermekek vesztesége hatalmas teher volt Joshuának, a film során gyakran látomásai támadtak, amely a veszteségekből fakadó őrület előjeleként is értelmezhető. A film másik fontos pillére a törökök „diabolizált" ellenségképének lerombolása. Ők is csak emberek, akik egy hamis háborúban haltak meg, és akik a háborút követően igyekeztek segíteni az eltűntek megkeresésében.

Végül Russel Crowe filmje keserédes happy enddel végződik, mivel eltűntnek hitt fiai közül a legfiatalabbról, Edwardról kiderült, hogy még életben van. A törökök segítségével megtalálja, majd még a görög szabadságharc kirobbanása előtt kimenekíti életben maradt gyermekét. A film végén az utolsó képkockák egyértelműsítik a teljes történet legfontosabb üzenetét: *„Az első világháborúban több mint 37 millió katona és civil vesztette életét vagy sebesült meg. Több mint 8 millióan eltűntek, akik feltehetően odavesztek. Ez a film az elveszettek és a névnélküliek emlékének ajánljuk, akik tovább élnek családjaik szívében és emlékezetében."*[38]

[37] Akihez beszél a föld (rend.: Russell Crowe) RatPac Entertainment, Seven Network Australia, Hopscotch Features, Fear of God Films. Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália. 2014 10-14.perc

[38] Akihez beszél a föld. 2014 105-106.perc

Konklúzió

Az előadásomban felsorakoztatott filmek individuálisan is kezelhetőek, ugyanakkor fellelhető egy közös pont e filmeknél: az emberek kiszolgáltatottsága, a háború értelmetlensége és a fiatal generáció traumatizálódása. Kutatásom elején feltettem azt a merész kérdést, hogy vajon kik voltak a Nagy Háború valódi áldozatai? Az első világháború pokla egy világot megváltoztató eseménysorozat volt, melyet követően egy új, az emberiség számára kezdetben ismeretlen világ született meg. Úgy vélem, hogy a Nagy Háború valódi áldozatai az 1914-es generáció mellett, korunk generációja is. Mivel ez a háború termelte ki azt az „elveszett generációt", akik meghatározták a 20. századi ideológiákat, bel- és külpolitikai berendezkedést, társadalmat és annak soron követő generációját, amely gyökeresen megváltoztatta az emberiség arculatát. Jelenleg is „szenvedjük" (habár már nem olyan közvetlenül és intenzíven) a világháború által megszületett új világrend nehézségeit. Így például a közel-keleti konfliktust, amelyet a Sykes-Picot egyezmény pecsételt meg 1916-ban.[39] Vagy a határon túli magyarság helyzetének változásait a Kárpát-medencében.

Beszámolóm záró gondolatában szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy 100 év telt el azóta, hogy Szarajevóban eldördült az a pisztoly, mely lángba borította a világot, 100 év telt el, hogy az első gépesített harci járművek megjelentek földön, vízen és a levegőben. 100 év telt el, hogy az emberiség megtapasztalta a tömeges brutalitást. 100 év telt, hogy különféle háborús sérelmeinket félretegyük és méltómódon megemlékezzünk hősi halottainkról: édesanyák fiairól, szerető feleségek férjeiről, árván maradt gyermekek szüleikről.

Felhasznált irodalom és forrásjegyzék

Irodalom

1. MESTER ÁKOS: Magánbeszélgetések Közügyben. (szerk. Moldován Tamás). Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat. Budapest, 1989.
2. SCHMIDT MÁRIA: Új világ született 1918 – 1923. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. Budapest, 2019.

[39] Tariq Tel: Sykes-Picot Agreement (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sykes-picot_agreement) Utolsó megtekintés ideje 2020.06.08.

Folyóirat

1. DRUSZA TAMÁS – REGÉNYI KUND: „Adalékok Redl ezredes esetéhez, avagy a Monarchia leghíresebb árulójának máig ható tanulságai”, Nemzetbiztonsági Szemle MMXVIII sz. (2018)

Internetes forrás

1. BÖDŐK GERGELY – FÓRIS ÁKOS: Áttörés a magyar háborús filmben? Történészszemmel az első világháborús Szürke senkikről. (https://www.clioinstitute.hu/single-post/2018/01/10/%C3%81tt%C3%B6r%C3%A9s-a-magyar-h%C3%A1bor%C3%BAs-filmben-T%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9szszemmel-a-Sz%C3%BCrke-senkikr%C5%91l)
2. ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA: ANZAC (https://www.britannica.com/topic/ANZAC)
3. ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA: BATTLE OF THE SOMME: (https://www.britannica.com/event/First-Battle-of-the-Somme)
4. ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA: Erich Maria Remarque German Writer (https://www.britannica.com/biography/Erich-Maria-Remarque)
5. GUETH ÁDÁM: Az I. világáhború filmen – A nagy háború háttérbe szorul? (https://www.filmtekercs.hu/magazin/az-i-vilaghaboru-filmen)
6. RÉFI ROSZKÓ DÁNIEL: Csendes éj a lövészárkokban – Fegyverszünet karácsonyra (http://ujkor.hu/content/csendes-ej-loveszarokban-fegyverszunet-karacsonyra)
7. TARIQ TEL: Sykes-Picot Agreement (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sykes-picot_agreement)
8. SZÉKELY GYÖRGY(szerk.): Magyar színházművészeti lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994. (http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/180.html)
9. IMPERIAL WAR MUSEUM: Voices of the First World War (https://www.iwm.org.uk/history/voices-of-the-first-world-war-shell-shock)
10. JOHN GRAHAM ROYDE-SMITH – DENNIS E. SHOWALTER: World War I 1914-1918. (https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing)
11. KOVÁCS DÁNIEL: Frontmozi: Redl ezredes (https://honvedelem.hu/hatter/frontmozi-redl-ezredes/)
12. HÁBORÚS FILMEK LISTÁJA: (http://www.elsovilaghaboru.com/tortenete/films)
13. POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD): https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/post-traumatic-stress-disorder/symptoms-causes/syc-20355967
14. URÁNIA NEMZETI FILMSZÍNHÁZ: (https://urania-nf.hu/esemenyek/1641/2019/12/05/akik-mar-nem-oregszenek-meg)

Kende Tamás:

Egy csoda konstruálása: Sztehlo Gábor és saját változó emlékezete az embermentés kezdetéről

Általában is közismert a történész társadalmi felelősségének kérdése a mítoszok, a történelem, és a mitikus történetekkel kapcsolatban. Különösen igaz ez a felelősség azokban az esetekben, amikor a holokauszt alatti embermentésekről, embermentőkről próbálunk értelmesen, és érdemben szólni.[40] Ha a téma hazai szakirodalmából indulunk ki, úgy tűnhet a holokauszt alatti embermentések története, és különösen Sztehlo Gábor tevékenysége alaposan feltárt, és közismert. Azzal kapcsolatban legfeljebb újabb adalékokkal egészíthetjük ki a régi adalékokat. Ugyanakkor Szita Szabolcs, a vezető magyar holokauszt-történész megfogalmazta: „[a] második világháború alatti embermentés magyarországi históriája – a mind teljesebben feltárt egyházi cselekedetek kivételével – csak részben ismert. (...) Az eddigi kutatási eredmények bizonyítják, hogy hazánkban az üldöztetéssel való szembenállás nemzetközi összehasonlításban is említésre méltó, emlékezetes tettekre volt képes. A menekülők, az üldözöttek egyéni vagy csoportos mentése olyan mozzanat, mely növelte a magyar nép, a nemzet becsületét."[41] A nemzetközi szakirodalomnak is szerves részévé vált Sztehlo tevékenysége a magyarországi zsidóüldözések idejéből, figurája az európai szentek galériájában is kiemelkedik.[42]

Mivel a nemzet becsülete nem lehet semmiféle értekezés tárgya, az arra vonatkozó ún. kutatásokat felesleges értelmezni. Azt viszont érdemes leszögezni, hogy Sztehlo, és általában a szervezett embermentés emlékezete alkalmasnak tűnhet valamely nemzet becsülete

[40] Levine, Paul: Raoul Wallenberg in Budapest. Myth, History and Holocaust. Vallentine Mitchell, London – Porltland, Or., 2010. 19-34. Sajnos, Levine könyve addig hiteles, amíg a történész társadalmi felelősségéről beszél a holokauszt alatti embermentések kapcsán. Konkrét esettanulmányában – Raoul Wallenberg budapesti cselekedetei kapcsán – megmaradt a hagyományos mitikus és kritikátlanul hagiografikus keretek között. Az embermentések lehetséges történeteiről legalábbis 2016 óta már szabad a Rettungswiderstand, az embermentés mint ellenállás hősies kontextusán kívül is beszélni. Schafstetter, Susanna: »Life in Illegality Cost an Extortionate Amount of Money.« Ordinary Germans and German Jews Hiding from Deportation. = Bajohr, Frank – Löw, Andrea (ed.): The Holocaust and European Societies. Social Processes and Social Dynamics. Palgrave Macmillan, London, 2016. 69-85.

[41] Szita Szabolcs: A humánum példái. A magyarországi embermentő akciók 1944-1945. évi történetéhez. Magyar Auschwitz Alapítvány, Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1998. 5.

[42] Rittner, Carol – Smith, Stephen D. – Steinfeldt, Irena (eds.): A holokauszt és a keresztény világ. (The Holocaust and the Christian World. Reflections on the Past, Challenges for the Future. 2005.) 2009. 260-261. A híres embermentők közül majdnem a legnagyobb terjedelemben számol be az idézett reprezentatív kötet a nagytiszteletű tetteiről. Vö. Lustiger, Arno: Rettungswiderstand. Über die Judenretter in Europa während der NS-Zeit. Wallstein Verlag, Göttingen, 2011. 341-342. Lustiger 1944 nyarára teszi a Sztehlo gyermekmenhelyek megnyitását.

megítélésének utólagos árnyalására. Erre ad meggyőző példát Jakab Attilának egy nem minden szenvedélytől mentes figyelemreméltó dolgozata, amely épp az egyházi embermentések emlékezete mögé igyekezett bevilágítani. Jakab tisztességesen szubverzív dolgozata[43] radikális kritikával világított rá a rendszerváltás előtt meginduló, majd az azt követő évtizedekben intézményesülő Sztehlo-kultusz *lehetséges* funkciójára. Végső következtetése szerint az embermentő lelkipásztorok egyházi kultusza valójában az egyház(ak) felelősségének utólagos elkendőzését szolgálja a magyarországi Holokausztban. Jakab a kultusz konkrét funkcióinak feltárása mellett arra is rávilágított, hogy a szóban forgó kultusznak valójában igen korlátozott a történeti forrásalapja: „A Jó Pásztor Bizottság, Éliás József, vagy Sztehlo Gábor (...) ismertnek vélt tevékenysége tulajdonképpen az erdőt eltakaró kevés, de nagyon terebélyes fa szerepét töltötte be, és tölti be mind a mai napig. A rájuk való állandó és folyamatos hivatkozás hosszan tartó időbelisége egy idő után lényegében szükségtelenné tette a forrásokhoz való visszamenetelt, és megteremtette annak kényelmes lehetőségét, hogy végeredményben soha ne is kelljen a múlttal valójában szembenézni."[44]

A jelen dolgozat alapját képező hosszabb szöveg[45] megpróbál visszamenni a forrásokhoz úgy, hogy a Jakab által joggal kritizált kultuszirodalom termékeit is forrásokként kezelem. Az embermentés, és itt most Sztehlo cselekedeteinek (kultusz-)irodalma – az ún. emlékezetpolitikai diskurzuson túlmenően – azért is izgalmas forrás, szövegkorpusz, mert abban gyakran fontos, történetileg hiteles megérzések, meglátások, és elszólások is megfogalmazódtak a hagiográfiára jellemző kitételek, és a metaforák fokozott halmozása mellett. Ezen túl azért is megkerülhetetlen az egyre csak terebélyesedő Sztehlo-kultusz keletkezésnek felvázolása, mert azt 1945-től kezdődően maga a kultusz tárgya kezdte el formálni, és annak legfontosabb forrása mindmáig az 1986-ban megjelent *Isten kezében* című, erősen megszerkesztett memoárja, amit – jóval terjedelmesebben, és a megjelent változatnál jóval erősebb (ön-)kritikával – épp negyedszázaddal korábban vetett papírra Sztehlo Gábor.

---

[43] Jakab Attila: A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége. Az elkendőzés művészete. = Židia pred a za Karpatmi priebehu stáročí. Ed. Kónya, Peter. Prešov, 2013. 407-424. Sajnos, a megjelenés óta a szerző felhagyott gondolata továbbfejtésével, az általa másokon jogosan számon kért kutatással holott az elkendőzés – akár épp az evangélikus felekezeti nyilvánosságban – már 1945-ben elkezdődött, tudomásunk szerint. Imígyen a Sztehlo-kultuszhoz, annak dekonstrukciójához egy lábjegyzettel sem járult hozzá. A változó „emlékezetpolitikai" idők számlájára könyveljük el ezt a hallgatást. vö. Andorka Rudolf: A Magyarországi Evangélikus Egyház és az evangélikusok helyzete és problémái 1941-től. Valóság, 1994. 5. 32-45. Andorka – belülről – jól érzékelte, hogy saját egyháza és annak vezetői „semmiképpen sem kifogástalanul viselkedett" a legkritikusabb időkben, amit csak igen kis részben volt képes utólag ellenpontozni Sztehlo tevékenységének emlékezete.

[44] Jakab Attila: A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége. 421.

[45] Kende Tamás: Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944-45-ben Sztehlo Gábor emlékezetében. Könyvkézirat. Megjelenés alatt.

- Sztehlo első emlékei saját embermentő tevékenységéről

Legelőször 1945 tavaszán kellett Sztehlonak számadást adnia embermentő tevékenységéről, akkor épp egyházi feletteseinek. Ebben a személyes emlékeket is tartalmazó jelentésben így fogalmazott elöljárói számára:

„Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket. A Jó Pásztor Bizottság vezetősége ma egy éve hallotta meg Jézus Krisztusnak ezt az üzenetét...[A] Jézus Krisztushoz való gyermekmentés erőteljesen ma egy esztendeje indult meg. (...) A munka rohamléptékben indult meg. Október 5-én már megnyílt az első, 40 gyermek számára szóló otthon. Alig pár nap telt el, és már a második villának berendezése és megnyitása okozott gondot. (...) Október végén már négy otthon állt 120 gyermeknek az ellátásával. (...) Isten azonban tovább épített, ő nem elégedett meg ennyi gyerekkel. November végére 400 gyermek és 150 gondozónő talált otthont a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló »Jó Pásztor« otthonokban."[46]

Ebben az 1945-ös rekonstrukcióban a protestáns egyházak, valamint az isteni gondviselés nagyobb hangsúlyt kapott a Nemzetközi Vöröskereszt valóságos tevékenységénél. Ez az 1944. december 10-én, Raffay püspöknek, egyházi elöljárójának írt jelentésének folytatása.[47] Ugyanakkor a jelentésnek a gyermekotthonok ellátásának, pénzügyi gazdálkodásának elszámolásáról szóló részében a Nemzetközi Vöröskereszt már meghatározó szerepet kapott. A gyermekmentő munka pénzgazdálkodásáról szóló, Sztehlotól származó adatok alapján világos képet kaphatott jelentésének 1945-ös olvasója a Vöröskereszt valódi súlyáról. Ezek szerint a gyermekmentő munkához rendelkezésre állt egy meg nem nevezett forrású „első adomány" 100.000 pengő

Ez az összeg egy 1947-es sajtóforrás szerint a Haggenmacher és Dreher családok adománya volt.[48]

Amihez jött a Jó Pásztor Bizottságtól további 30.000 pengő

Nem részletezett összegben a „gyerekek havi járuléka", amihez járult még „az adományok útján befolyt összeg" 751.000 pengő

A Nemzetközi Vöröskereszttől 160.000 pengő

A szociáldemokrata párttól 50.000 pengő

[46] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz. I/1. 15-20. fol. 1-2.

[47] Sztehlo Gábor jelentése Raffay püspöknek. EOL IX.B.03 I. d. 1. cs. 83. A forrásra Wintermantel Balázs hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm neki.

[48] Zsoldos Andor: Csoda a budai hegyek között. Haladás, 1947. július 3. 9. o. 1944. december 10-én kelt jelentésében „jószívű árja adakozókat" említett Sztehlo. EOL IX.B.03 I. d. 1. cs. 83.

Mindezekhez a – legalább egy esetben egymást átfedő – összegekhez jöttek még a gyermekotthonok fenntartásához nélkülözhetetlen nyersanyagok, élelmiszerek, mindenféle textilek, orvosságok, amiket Sztehloék rendelkezésére a Nemzetközi Vöröskereszt bocsátott rendelkezésre, négy hónap alatt mintegy 1.000.000 pengő (becsült) értékben."[49]

Az alapvetően a jelentésében Sztehlo által már 1945-ben az isteni gondviselésnek, és valamely isteni csodának tulajdonított sikeres embermentés konkrét forrásainak említésekor azért emberi közreműködésekről is tudósított: „Isten külföldi szíveket is megmozgatott csak azért, hogy a budapesti elhagyott gyermekek az Úr Jézushoz jussanak."[50]

A jópásztori jelentésben megemlített „a gyerekek havi járuléka" címen beszedett pénzekről nem tett említést Sztehlo a következő esztendőkben, egészen 1961-ig. 15 évvel később a havi járulék már egész másként lett felemlítve: „Az a kevés és kis összeg, ami pengőben összejött a gyermekektől és hozzátartozóktól, az első hetekben bizony gyorsan elfogyott."[51] Ez a később elhalványított tétel 1944. december 10-i jelentésében Sztehlonak még fontos szerepet játszott. A ma már pontosan nem rekonstruálható korabeli költségvetésre vonatkozó adatok alapján nyilvánvaló, hogy a Jó Pásztor Bizottság, valamint az isteni gondviselés *valódi* szerepe a gyermekmentés gyakorlati lebonyolításában eltörpült a Nemzetközi Vöröskereszthez képest. Mindezt persze épp Sztehlotól tudhatjuk, aki ugyan nem hallgatta el a Nemzetközi Vöröskereszt döntő szerepét a gyermekmentésben, de annak kezdeményezésében a szervezetet nem említette meg, szemben a protestáns egyházakkal, illetve az isteni gondviseléssel.

Egy 1948 májusában keletkezett önéletrajzában az embermentés történetét közvetlenül a német megszállással kezdte Sztehlo: „Akkor új megbízatást kaptam: összegyűjteni azokat a kallódó gyermekeket, kiknek szüleit vallásuk, vagy pártállásuk miatt elüldöztek." 1948-as önrekonstrukciójában kénytelen volt jelezni, hogy még az állítólag a rögtön a német megszállást követően megkezdett gyermek- és embermentő tevékenységében is volt valamiféle váltás 1944 augusztusában: „Amikor az egyház oltalma alatt ezt a munkát folytatni nem lehetett, 1944 augusztusában, mint szabadságolt lelkész, a Nemzetközi Vöröskereszt szolgálatába álltam. Az üldöztetés és az ostrom idején feladatom volt a lelkileg sérült, elhagyott és kallódó gyermekeknek családi otthont nyújtani."[52] Sztehlo az 1945-től is folyamatban lévő gyermek-

[49] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz. I/1. 15-20. fol. 3-4.

[50] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz. I/1. 15-20. fol. 4.

[51] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 40.

[52] 1948. május 18. Jelentés a Pax Magyar Szociális Alapítvány Gyermektelepeiről. EOL. Sztehlo Gábor iratai. I/1. 6.

nevelő, gyermekmentő alapítványi munkát és annak szervezeti keretét vetítette tudatosan vissza 1944 tavaszára.

Az isteni gondviselés, valamint a csoda a háborút követően, a Sztehlo aktív részvételével formálódó Sztehlo-kultusz fontos eleme lett. 1947 tavaszán hosszú riport jelent meg Sztehlo Gábor embermentő tevékenységéről, és a háború utáni nagy vállalkozásáról, a *Gaudiopolis*-ról. Ahogy az írás címe is jelezte, 1947-re megvalósult a „[c]soda a budai hegyekben". A riporter szerint Gaudiopolis mint gyermekotthon önmagában is csodának számított a háborút követő időkben Magyarországon, ám azt is hangoztatta, hogy egyéb, a háború végén is megesett csodák is kötődtek a cikk főszereplője nevéhez. Hosszan beszéltette is mindezt alátámasztandó főhősét.

„Az ostrom alatt, 1945. január 4-én (...) Budán, az első vonaltól alig ötszáz méterre egy rózsadombi villa pincéjébe húzódtam. Addig különböző budai házakban, néhány száz üldözöttet tudtam elrejteni a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt. Valljuk be most már: ezt a védelmet én agyaltam ki, nem volt annak semmi hivatalos alapja. Járt itt ugyan Pesten egy svájci úr, Friedrich Born, aki megbízottja volt a Nemzetközi Vöröskeresztnek, segített is, amennyire lehetett, de a vöröskeresztes védelem alapjában véve blöff volt, amellyel én fegyvereztem le akkor, rövid időre Endre Lászlót, Bakyt és Kemény Gábor külügyminisztert. Friedrich Born azt kérdezte tőlem még 1944 nyarán, amikor először járt itt és vele titkos tárgyalásokat folytattam: »Mit tesz az egyház a zsidó gyerekekért?« Erre a kérdésre volt felelet az én akcióm, amelynek első bázisa az a százezer pengő volt, amelyet a Haggenmacher és Dreher családoktól kaptam erre a célra. Üldözött gyerekek megmentésére. (...) A Jóistennek valami különös védelme óvott bennünket, mert naponta többször bejöttek a villákba a nyilasok és a Gestapo emberei, de valahogyan mindig elriasztottuk gonosz cselekedeteiktől ezeket a bestiális embereket azzal, hogy exterritoriális jogaink vannak."[53]

A *Haladás* cikkében – riportban – Sztehlo önmagát nevezte meg a nagyszabású embermentés kezdeményezőjeként, legfőbb szervezőjeként és lebonyolítójaként. A Nemzetközi Vöröskereszt szerepét akár saját családja – anyja Haggenmacher[54] lány volt – szerepéhez képest tudatosan kisebbítette.

---

[53] Zsoldos Andor: Csoda a budai hegyek között, Haladás, 1947. július 23.

[54] A Haggenmacherek 1944-ben éppúgy, mint 1947-ben Magyarország leggazdagabb ipari, pénzügyi vállalkozói voltak. A Haggenmacher család – melynek osztatlan családi vagyonához, a kiterjedt cégháló törzsvagyonához Sztehlo Gábornak születése pillanattatától jussa volt – érdekeltségébe a közismert Dreher-Haggenmacher sörgyárak mellett textilgyár, szállodalánc, és különböző bankok, pénzintézetek is tartoztak. A Gyáriparosok Országos Szövetségének elnökét is a Haggenmacher család adta 1945-ig. A családi (osztatlan) vagyonra l. BFL XIII. 28. 5. 6. Haggenmacher Henrik végrendelete 1917-ből és Beteilung der Erben Oskar Haggenmacher... 1950.; A Haggenmacher vállalkozói család felemelkedésére, és helyére a hazai modern kapitalista nagyiparban l. Halmos Károly: Haggenmacher Henrik és Károly. = Sebők Marcel (szerk.): Sokszínű

A sztehloi szemrehányás egyik alapját képező, a riport idején épp megszűnő vöröskeresztes támogatás mint motívum azokban az egykori cikkekben is előbukkan, amelyek Sztehlo korabeli gyermekmentő, gyermekotthont menedzselő vállalkozásáról tudósítottak, és egyben Sztehlo tevékenységét népszerűsítették annak külföldi finanszírozását előmozdítandó. Csodáról tudósítottak, de arról is, hogy a megvalósult csoda mögött szegénység volt.[55] Ez a sajtókampány szerves része volt a Sztehlo Gábor vezette Pax Gyermekotthon finanszírozására indított nemzetközi kampánynak, amelyben Tildy Zoltánné, a köztársasági elnök felesége is aktívan részt vett. Ahogy a Gaudiopolis mint lehetséges, az új, demokratikus Magyarországot, annak jóhiszeműségét felmutató hazai termék lehetett, addig maga az intézmény is fontos látványeleme lett a Magyarországon megforduló külföldi vendégek számára.[56] Azt volt hivatott megmutatni, hogy az 1945 után létrejött rendszer valójában az 1945 előtti világ jobbik énjével kontinuus, ez utóbbiak képviselői nemcsak az új ország építésének lehettek hasznos elemei, de az ország háborús, és a zsidóüldözés miatt megromlott imázsát is javíthatták. És nem mellesleg javíthatták az 1945 előtti keresztény pénzarisztokratáinak, és elsősorban a Haggenmacherek imázsát is. Mely családhoz Sztehlo Gábor is tartozott, születésétől fogva.

1947-re úgy tűnt, a gyermekmentés kezdeményezője Sztehlo lett, legfőbb finanszírozója pedig a Haggenmacher család.

---

kapitalizmus HVG Kiadó Rt., Bp., 2004. 74-83. ; Pekár Zsuzsa: Haggenmacherek Magyarországon. Turul, 1994. 3. 83-94. ; Halmos Károly: Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon. Szociológia, 1987. 3. sz. 433–440. Varga László: A pénz urai. História, 1981. 2. 17-19. A svájci, a szakirodalom által kihangsúlyozott módon protestáns eredetű nagyvállalkozói család 1944-es, majd azt követő vállalkozói stratégiájáról, az 1947-48-as vagyonlikvidálásról, a vagyon lehetséges külföldre (Svájcba, Belgiumba és Dél-Amerikába) mentéséről a szakirodalom nem tesz említést. Ez is a jövő egyik izgalmas kutatási témája lehet. A ma már felmérhetetlen méretű családi vagyonban hatalmas, budapesti, és vidéki ingatlanok is tartoztak. A családi vagyonleltár nem tartalmazta az egyes családtagok személyes vagyonait. A hálózati családi vállalkozás stratégiájának része volt a házasodás-nősülés is. A harmadik generációban már jellemző volt a nemesi-hivatalnoki (úri) magyar felső-középosztállyal való összefonódás. Ilyen házasságból származott maga Sztehlo Gábor is, akinek apja kúriai bíró volt. Ennek a házassági stratégiának lett következménye, hogy 1944-ben a tágabb családban két aktív altábornagy is volt, akik közül az egyik – Weissmahr Béla sógora, Hennyey Gusztáv – a Lakatos-kormány külügyminisztere is volt. A másik tábornok Hardy Kálmán, aki Hardy-Dreher Béla testvére volt. Hardy Kálmán: Az Adriától Amerikáig. Kairosz – HMHIM, 2008. 633. A Haggenmacherek a II. világháború előtt önálló vagyonokkal, és eltérő tevékenységi körrel rendelkeztek. Az ingatlanvagyon felhalmozását folytatták: „Az Oszkár ágnak erdőbirtoka volt, az ifjabb Henrik ágnak az Istenszeme felett, a Mátyás király út 42. szám alatt volt szép kertje és nyaralója. A Róbert ágon pedig sógorom vadászterületet keresett, férjem (Haggenmacher Sándor – KT) pedig mezőgazdasági ingatlant. OSZK Kt. 426. fond. 1. doboz. Rendezetlen. Pekár Zsuzsa: Pusztuló történelem: a zugligeti Istenszeme-villa emlékanyaga. Kézirat. 4.

[55] ld.: Izsáky Margit: A senki gyerekei megint élni tanulnak. I-II. Délamerikai Magyarság, 1946. június 11, június 13. A kétrészes cikksorozat, miközben bemutatja Sztehlo Gaudiopolis-beli tevékenységét, hangsúlyozottan jelzi az olvasóinak, hogy az intézmény legfőbb finanszírozója, a Nemzetközi Vöröskereszt épp elhagyni készült az adott terepet. vö. Örömváros. Kanadai Magyar Munkás, 1947. augusztus 14. A riport már az új, és folyamatosan továbbépülő gyermekvárosról tudósította olvasót, akik között voltak a Sztehlonak adakozók is.

[56] Máté Klára: Idegenek Pesten. Politika, 1947. 16. július 19. Az idézett cikk is végső soron a lehetséges külföldi, nyugati pénztámogatásokról szólt.

Sztehlo személyes kampányt folytatott a gyermekotthon támogatásáért, egyfajta korabeli PR fundraising keretében. Ebben ismét összeért a magyar külföldi országimázs-újraépítési kísérlete Sztehlo tevékenységével. Sztehlot használta a korabeli magyar állam, míg Sztehlo használta a magyar államot, és a legnagyobb pártokban vezető helyeken ülő személyes pártfogóit. A Gaudiopolisként is ismert Pax Gyermekotthon lányotthonát egy adott pillanatban nem véletlenül határozta el a kisgazdapárti köztársasági elnök felesége tiszteletére, Tildy Zoltánné Gyermekotthonnak átnevezni a nagytiszteletű Sztehlo Gábor.[57]

A kisgazdapárti *Kis Újság* újságírója 1947 nyarán járt a Sztehlo vezette gyermek-otthonban. A svájci vöröskeresztes delegátusról ugyan említést tett ez a cikk, ugyanakkor – érthetően – Sztehlonak az ostrom alatti személyes, csodálatos gyermekmentő, majd a felszabadulást követő gyermekotthon-teremtő tevékenységére fókuszált. „Működésünket (...) 1944 augusztusában kezdtük meg, amikor a politikai okok miatt üldözött szülők gyermekeit gyűjtöttük össze és helyeztük el. Működésünkről azonban hamarosan tudomást szereztek a nyilas vezetők, s internálással fenyegettek, ha azonnal nem hagyjuk abba. Ekkor a Nemzetközi Vöröskereszthez fordultunk segítségért. Ezt meg is kaptuk, anyagi támogatást is adtak, s 1944 novemberéig 26 otthont rendeztünk be. Helyiséget bőven kaptunk, mert a budai villatulajdonosok készséggel ajánlották fel lakásukat, csakhogy az épület üresen ne maradjon. Ekkor már 1300-ra emelkedett az elhelyezett gyermekek száma." Az interjút azzal zárta Sztehlo, hogy „a szeretet csodatevő". [58]

Két év alatt az 1944-45 őszén-telén több száz mentett gyermek száma már 1300-ra emelkedett Sztehlo emlékezetében. Ez a szám majd idővel még tovább fog nőni, míg eléri a máig konszenzusos 1500 gyerek és 500 felnőtt által képzett kerek kétezres számot. A *Kis Újság* cikke, és az abban szereplő Sztehlo-i narratíva szerint a gyermekmentést Sztehloék önmaguk kezdeményezték, és kezdték el 1944 augusztusában. Mint látni fogjuk, ebben is megcsalta a nagytiszteletűt a rövidtávú emlékezete. A Nemzetközi Vöröskereszthez már csak a tevékenység beindítását követően, a nyilas veszély miatt fordultak segítségért. Míg a *Haladás* cikkében még csak a rokoni Haggenmacherek szerepe lett kiemelve, addig a *Kis Újság*-ban már a meg nem nevezett „budai villatulajdonosok" kerültek a fókuszba. Mindkét hangsúly mögött egyfajta sajátos politikai PR-akcióját is sejthetjük Sztehlonak, amelynek keretében a saját társadalmi osztályának (és benne családtagjainak) 1947-ben megrendülő

[57] EOL. Sztehlo Gábor hagyaték. 2. doboz I/1. Rendezetlen. Sztehlo Gábor által 1949. május 18-án írt jelentés a Pax Magyar Szociális Alapítvány Gyermektelepéről. A szövegben eredetileg Tildy Zoltánné volt a névadója az intézménynek, ám Tildyné nevét már az irat leadása előtt áthúzta Sztehlo, és Pax Leányvárosról írt. Tildy 1948 augusztusában szűnt meg köztársasági elnöknek lenni.

[58] Balla Sándor: A fiúk városában. Kis Újság, 1947. június 3.

helyzetén próbált szimbolikusan segíteni. Az általa évtizedekig hirdetett „menteni a menthetőt” elv jegyében.

Az 1945-öt követő koalíciós években alakuló Sztehlo-kultusz számos újságcikket eredményezett. Volt rá példa, hogy a korszak legnépszerűbb képes hetilapján voltak Sztehlo és gyermekei a címlapsztori.[59] Ezekre a cikkekre egyszerre volt szüksége a Gaudiopolist fenntartani akaró Sztehlo Gábornak, valamint az újságok szerkesztőinek-szerzőinek, és olvasóinak, ahogy az 1945 utáni magyar államnak is. 1945 és 1950 között Sztehlo Gábor jelentős vállalkozást vezetett, egyfelől folytatva 1944-ben elkezdett gyermekmentő misszióját, másfelől a „menteni a menthetőt” jegyében az új körülmények között, az új állam sokféle vezetőjével (kisgazdákkal, szociáldemokratákkal, kommunistákkal) kooperálva-kollaborálva igyekezett saját társadalmi osztályán *is* segíteni. Éppen úgy, ahogy tette ezt 1944-ben is. Ez utóbbi segítség konkrét budai ingatlanok, és a bennük megmaradt ingóságok lehetséges átmentése mellett szólt arról is, ahogy a nagytiszteletű az 1944-45-ös gyermekmentés emlékével próbálta saját társadalmi osztályát, annak egyes tagjait, köztük családtagjait is a maga által is megalkotni szándékozott emlékezetben menteni. Erre az emlékezeti mentési kísérletre 1947-re sokan rászorultak. Főleg azoknak a budai ház- és villatulajdonosoknak volt erre a szimbolikus segítségre szükségük, akiknek társadalmi, gazdasági helyzete ekkorra megrendülni látszott Magyarországon. Ennek a segítségnek a kísérletét láthatjuk tükröződni Sztehlo Gábor 1945-1947 között formálódó személyes emlékezetében is. Ebben az emlékezetben a gyermekmentés kezdeményezője, megszervezője, és legfőbb lebonyolítója maga Sztehlo Gábor volt. Első és legfőbb segítőiként családjának, és társadalmi osztályának tagjait nevezte meg: a Haggenmachereket, és bizonyos nem konkretizált budai villatulajdonosokat. Azokat, akik közül többen már 1945-ben bajba kerültek az új rendszerben, míg másokat épp az 1947-ben kiszélesedő rendszerváltás további veszedelmekkel fenyegetett egzisztenciálisan, és társadalmi státuszukat illetően.

Sztehlo és az embermentés, a háború utáni gyermeknevelés metaforikus emlékműveként készült a Magyar Kommunista Párt filmgyárában, annak finanszírozásában az 1947-es, világhírű Radványi Géza film, a *Valahol Európában*.[60] Az nemcsak a filmforgatás idején volt közismert, hogy a kommunista filmgyár első nagyjátékfilmjében a statisztákat is Sztehlo adta a Gaudiopolisból.[61] Erre még négy évtizeddel később is emlékeztetett Beneschofsky Ilona, amikor Fabinyi Tibor 1985-ben elhangzott szavait idézte: „... nemcsak a gyermekmentőnek

[59] Képes Újság, 1945. december 5.

[60] https://filmarchiv.hu/hu/aktualis/cikk-archivum/aki-a-valahol-europaban-hoset-ihlette-sztehlo-gabor

[61] EOL Sztehlo Gábor hagyaték. 2. doboz. I/3. 145.

szeretnénk most emléket állítani, hanem a most még csak kevesek által felfedezett nagy magyar pedagógus egyéniségnek is... Megelőzte korát. Mert az egykor megfélemlített árva és elhagyott gyermekek – a Valahol Európában film statisztái, valahol Budán demokráciát, belső munkakedvet, az alkotó szabadság örömét tanulták meg tőle."[62] Úgy tűnhetett 1947-ben, hogy Sztehlo metaforikus figurája, és 1945 utáni gyermekotthona, a Gaudiopolis igenis felhasználható az új, még demokratikus Magyarországon kommunista emlékezetpolitikában éppúgy, mint külföldi-belföldi magyar állami PR propagandában.[63] A Valahol Európában című film a demokratikus Magyarország külföldön legismertebb, legsikeresebb kulturális-művészeti produktumaként próbálta javítani az új Magyarország nemzetközi presztízsét. Ez a filmgyártó (kommunista) vállalat kifejezett szándéka is volt, ami meg is fogalmazódott már a játékfilm forgatásáról beszámoló MAFIRT – a Magyar Kommunista Párt filmgyára által készített – filmhíradó tudósításban.[64]

1949-re Sztehlo osztálya örökre eltűnni látszott. Az 1944-45-ös gyermekmentés emlékezetében radikális fordulatot hozott az a kényszerű hallgatás, ami 1950-et követően egy jó évtizedig övezte Sztehlo embermentő tevékenységét. Arra a magyarországi államszocialista sztálinista diktatúra újonnan előálló eredetmítoszában már egyszerűen nem volt szükség. 1949-et követően nem volt kétséges, hogy sem az evangélikus lelkészre, sem annak társadalmi osztályára nincs szüksége az új intézményes, sztálinista emlékezetpolitikának.

1950-ben mind a közéletben, mind az egyházában a perifériára szorult Sztehlo Gábor. Egy 1950 augusztusi belügyes ügynökjelentés Sztehloról közölt emlékfoszlányokat a gyermekmentő-gyermeknevelő múltjára vonatkozóan: „Elmondta, hogy a Budakeszi úton Pax néven 1945 után elhagyott gyermekekkel otthont szervezett." Sztehlot idézte az ügynök: „Nagyon jó dolgom volt! A pénz az amerikaiaktól és a svájciaktól csak úgy dőlt, míg 1947-ben fel nem oszlatták az egészet."[65] A Sztehlo iránt nyilvánvalóan nem jóindulatú ügynök jelentése – miközben ténybeli tévedéseket is tartalmaz – olyan időszakban adja vissza elferdítve a nagytiszteletű szavait, amikor az kényszerűen hallgatott. Így kellő kritikával érdemes a fenti közlést felidézni. Ahogy a rá következőt is, ami azt tudatta, hogy „Sztehlo

---

[62] Banaschofsky Ilona: A gyermekmentő. Új Élet, 1985. április 1.

[63] Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség. A magyar játékfilm története 1945-1953. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992. 41-47. „A néző is mindenekelőtt a hányatott sorsú gyerekek történetére koncentrál, akiket a jövő érdekében és a jelennel szemben próbál megmenteni a Somlay Artúr által megszemélyesített, világból kivonuló öreg karmester, a humanista értékek megőrzésének élő jelképe." i.m. 44.; Nemes Károly: Sodrásban. A magyar film 25 éve – 1945-1970. Gondolat, 1972. 36-40. Nádasy László: Radványi-portré. MAFILM, Budapest, 1983. 59-74.

[64] https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6563

[65] ÁBTL 3.1.5.-O-9390/2 64.

Gábor a »Jó Pásztor« vezetője volt. A »Jó Pásztor Bizottságot« svéd pénzen alapították 1943-ban a zsidó gyermekek megsegítése céljából. Sztehlo a Saxlehner családdal van rokonságban. A »Jó Pásztor« feloszlatása után (név) mellé került kisegítő lelkésznek a váci egyházközségbe."[66] A Saxlehner az valójában dr. Haxlehner-t takarja, a svéd az svájci, és 1943 valójában 1944. De hát az informátorok sem tudhattak mindent. A veszedelmes családi kapcsolatokat tompította az ügynök azon kitétele Sztehlóról – amit egy világi egyházi vezetőtől idézett – miszerint „megbízható baloldali ember".[67]

Az 1950-es félreállíttatása, a Gaudiopolis államosítása a korabeli belügyes jelentések szerint Sztehlo Gábort váratlanul érték. Még a legutolsó pillanatokban is – legalábbis a belügyes információk szerint – nagy tervei voltak: „Sztehlo Gáborral svájci és amerikai pénzen terveztek kifejleszteni 2000 személy befogadására azt az intézetet és iskolát, melynek jelenleg ő az igazgatója. Az intézet alapításához szükséges összeget még Tildy Zoltánné gyűjtötte amerikai útja során, jelenleg is van Amerikában összegyűjtött pénzük, s ha az Úr úgy akarja s bekövetkeznek a jobb napok, gyönyörű gyermekotthont fognak itt létesíteni általános iskolával és gimnáziummal."[68] A jelentés nem felejtette el megjegyezni, hogy Sztehlot „baloldali beállítottságúnak mondják".[69]

Sztehlot az emlékiratai megírására, élete legnagyobb kalandjának megörökítésére a belügyes iratokból is meggyőző el nem ismertség érzésén túl az is ösztönözte, hogy 1960-ra nagyon egyedül maradt. Gyermekei Svájcban, és Amerikában éltek 1956 óta, felesége szintén Svájcba disszidált. Fiát és feleségét gyakran „jelentette" a svájci magyar emigrációval foglalkozó belügyes iratanyag.[70] Az egyházában a perifériára szorult, magányos lelkész másfél évtizeddel az eseményeket követően nekilátott 1944-45-ös cselekedeteiről számot vetni. Az 1960-1961-es ön-rekonstrukcióban már nem önmagát tette meg a csodatevőnek, a csodálatos cselekedetek kezdeményezőjének, és lebonyolítójának. Mivel ekkorra már sem a „jobb napok" eljövetelében, sem az Úr csodájában nem nagyon bízott, így a terjedelmes visszaemlékezésben már nemcsak egykori önmagával, de saját – a háborút közvetlenül követően még az események központjába helyezett – családjával, és saját végleg elmúltnak látott társadalmi osztályával kapcsolatban is kritikusan fogalmazott. 1960-ra az utolsó Haggenmacherek is – egy kivétellel – végleg elhagyták Magyarországot, Sztehlonak a saját

[66] ÁBTL 3.1.5.-O-9390/2 123.
[67] ÁBTL 3.1.5.-O-9390/2 164.
[68] ÁBTL 3.1.5.-O-9390/2 168.
[69] ÁBTL 3.1.5.-O-9390/2 204.
[70] ÁBTL O-8-095/1

emlékezetével már nem nagyon kellett se családja, se egykori társadalmi osztálya státuszát, megmaradt értékeit védeni. Ez a körülmény Sztehlo ítélkezését megkönnyítette.

- Egy csöndes számvetés keletkezése

Hogy 1960 táján Sztehlo Gábor nekifogott 1944-45-ös emlékeinek a megírásához, abban az őt akkorra épp egy évtizede körülvevő csend sokat segített. Volt ideje, és lesüllyedt egyházi státuszánál fogva lehetősége is arra, hogy korabeli segítői, és egykori mentett gyermekei segítségével adalékokat, emlékezetfoszlányokat gyűjtsön ahhoz a terjedelmes kézirathoz, amelynek második alcíme az *Emlékek a magyarországi zsidó mentésről 1944-ben* lett. Megírásához fontos indítékot szolgáltathat néhány egykori, dokumentált körülmény. Ezek közül – a belügyes jelentésekből tudható módon – kiemelkedik Sztehlo vissza-visszatérő elégedetlensége amiatt, hogy 1944-es cselekedeteit sem az egyháza, sem az állam, sem a korabeli közvélemény nem ismerte el. És az őt körülvevő csöndből azt is gondolhatta a nagytiszteletű, hogy a másfél-egy évtizeddel korábban még újságokban, mozikban is hirdetett egykori cselekedeteit már nem is ismerik, arra nem is emlékeznek. Erről az egyházában dolgozó ügynök is jelentést tett.[71] Hogy egyháza nem ismerte el Sztehlo működését, azt Dr. Káldy Zoltán püspöknek az 1965. május 10-én Sztehloról kiállított működési bizonyítványa is mutatja.[72]

A számvetésnek készült, *Emlékek a magyarországi zsidó mentésről 1944-ben* címet viselő kézirat Sztehlo meghatározása szerint az 1944 márciusától 1945 márciusáig terjedő esztendőről szóló utólagos feljegyzéseket tartalmazza. A kézirat mellé csatolt levelezésekből, egyéb dokumentumokból is kitűnik, hogy néhány egykori segítőjével, valamint az általa *is* mentett ekkorra felnőtté vált egykori „gyermekei" közül némelyekkel intenzív kapcsolatban állt. Egy Sztehlonak megküldött személyes visszaemlékezésből tudhatjuk, hogy ebben a körben 1960-ra közismert volt, hogy Sztehlo Gábor könyvet készül írni az 1944 és 1945 márciusa között eltelt háromszázhatvanöt napról. Intenzív kommunikáció előzte meg Sztehlo „készülő könyvének" megírását. Az egykori beosztottjából 1949 után egyházi elöljárójává lett lelkésztárssal, Koren Emillel közös szolgálatuk során évekig foglalkozhattak a sorsdöntő esztendő rekonstruálásával. Amikor emlékiratait írta Sztehlo, még nem sejthette, hogy az őt a lapok cikkeiről eltüntető rendszer egyik vezető reprezentatív írója már írja – amúgy irodalmilag igen alacsony színvonalú – kétkötetes, elemeiben önéletrajzi nagyregényét, amelynek

[71] ÁBTL 32.400 – 2 179. Papp István fedőnevű egykori budavári lelkész, esperes jelentése.

[72] EOL Sztehlo Gábor hagyaték. 3. doboz. Korn Emil Sztehlo Gábor gyűjteménye. Rendezetlen.

második kötetében többször felbukkan Sztehlo alakja, és amelyben a Lovas utcai gyermekotthon, és személyesen a nagytiszteletű is fontos szerepet kapott.[73] Ez a körülmény is jelzi, hogy a Sztehlo 1944-45-ös embermentése körüli bő évtizedes hallgatás az 1960-as évek elejére okafogyottá vált.

Ha Sztehlo Gábor visszaemlékezéseit olvassuk, különös tekintettel a nyolcvanas évek közepére – a megjelentetésével – hazatért *Isten kezében* című könyvével összevetjük, elmondható, hogy a hosszú csönd jót tett a nagytiszteletű emlékeinek. A szóban forgó kézirat lett majd a későbbi könyv alapja, ám annál jóval több információt, és helyenként adatokat is tartalmaz, nem szólva az események, az egyes szereplők konkrét és általános megítélésének radikalitásáról. Ezt a radikalitást a könyvből gondos kezek kiszerkesztették, de legalábbis erősen visszafogták, minden bizonnyal azért *is*, hogy Sztehlo Gábor nagy kalandjának emlékezete végre hazaérkezhessen.

Az 1960-61-es emlékiratok, és az abból készült *Isten kezében* nem tartalmazzák Sztehlo 1944 előtti életének a későbbi „fejlődésregénybe" belekerülő részletes személyes, és családtörténeti adalékait. Ezeket majd az egykori segítői, és a kultuszának ápolóivá lett társai és „gyermekei" írták meg, igaz, az emlékiratok motívumai mentén. Ebben a szövegben Sztehlo már nem csak saját emlékművét építette, amiből kifolyólag számos önkritikus elem mellett egy következetesen végigvitt retrospektív kritikai szemlélet jellemzi az emlékiratokat. Ugyanazzal a kritikai szemlélettel viszonyul másfél évtized távlatából saját, 1945 után még erősen védett osztályához, családtagjaihoz, amelyikkel saját egyháza, valamint a református egyház 1944-es tevékenységét jellemezte. Ugyanakkor épp a történetben főszerepet játszó családja miatt ez a szöveg is súlyos elhallgatásoktól, időbeli csúsztatásoktól terhelt. Ennek ellenére roppant izgalmas és forrásértékű olvasmány.

Már rögtön a visszaemlékezés elején, amit a Jó Pásztor Misszió 1944. március 19. utáni aktiválásával kezd, jelezte Sztehlo a magyarországi egyházakban általános antiszemita beszédmódot, ami a zsidómisszióban tevékenykedő protestánsoktól sem volt idegen. És ugyanott, a memoár legelején emlegette fel Sztehlo, ahogy Mérleg utca 5. alatti irodájában „egy von Born nevű svájci" később mennyire leszidja őt a késlekedéséért, a tehetetlenségéért. Már a memoár legelején felidézi ezt a későbbi jelenetet, amelyben von Born felhánytorgatta Sztehlonak az ő személyes felelősségét a koncentrációs táborokba hurcolt, vagy a Budapesten a deportálásukra váró zsidók sorsáért. Sztehlo beismeri, hogy ez a kellemetlen beszélgetés világosította fel őt arról, hogy a 24. órában járnak, hogy minden további (sic!) késlekedés

[73] Kovai Lőrinc: Varázsfény. I-II. Bp., Szépirodalmi, 1963.

valójában milyen tragédiát is jelent.[74] A radikálisabb önkritika az 1945-1947 között általa is formált emlékezetét a gyermekmentésnek új megvilágításba helyezte. Ebben a narratívában már nem ő a kezdeményező, és saját egyházi intézményének a szerepe is elhomályosul Friedrich von Born, és a Nemzetközi Vöröskereszt tevékenysége mögött. Jószerivel a teljes magyarországi embermentést külföldiek által kezdeményezettként látta, és láttatta a nagytiszteletű. Így írt erről:

„A magam szervezési munkájában elmerülve észre sem vettem akkor, hogy hány külföldi szerv, diplomáciai testület, de egyes emberek is hogyan vetették bele magukat a veszélyeztetett zsidókért való küzdelembe. Csak később, mikor már nagyon el voltam magam is foglalva a Nemzetközi Vöröskeresztnél, hallottam és kerültem magam is érintkezésbe az egyes nagyszerű emberekkel és azok munkájával."[75] A fentiek fényében nem meglepő, hogy „[a]z egyház csődbe jutott zsidómentési aktio-járól" írt Sztehlo[76]. Ez a csőd nemcsak az egyházaké volt a visszaemlékezés szerint, hanem tágabb, a korabeli gazdasági és politikai elit vezetői között is megtalálható rokonsága[77] mellett a sajátja is, az 1961-62-es visszaemlékezés szerint. 1944 augusztusának közepén tudatosodott Sztehloban, hogy mit is jelentett az általa vezetett misszió tétlensége, hogy amíg ő Pest, Buda, majd Sárbogárd között kereste lelke és a bombázásoktól féltett családja fizikai békéjét, addig a mentendő zsidók nagy részét már koncentrációs táborokba deportálták. A svájci von Born erőszakos noszogatásának, valamint az általa a gyermekmentés rendelkezésére bocsátott pénzügyi és egyéb adományok tették lehetővé Sztehlo számára, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt létrehozza a gyermekotthonoknak azt a hálózatát, „amit még júliusban gondoltam megcsinálni".[78]

Ellentétben az ő cselekedeteiből kultuszt építőkkel, Sztehlo az 1960-62-es magányában látta, hogy 1944-es tettei nem valamiféle egyenesvonalú jellemfejlődés, neveltetés, Bildungsroman aktuális kiteljesedései voltak, még ha ezekre az önfejlődési fordulópontokra önmaga utalt is. Őszintén feltárta, hogy nemhogy nem ő volt az embermentés kezdeményezője, de annak fontosságáról *is* von Born világosította őt fel 1944 késő nyarán. Mely pontnál jeleznünk kell, hogy a nagytiszteletű még véletlenül sem Friedrich von Borntól hallott először Auschwitz szörnyűségeiről, a magyarországi zsidók deportálásának valódi tétjéről. Ezt ugyanakkor Sztehlo még utólag is igyekezett homályban tartani. Azt írja „naplójában", hogy a gázkamrákról, a népirtásról már korábban is hallott, méghozzá a Jó Pásztor Bizottságban

[74] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 8.
[75] Ibid. 26.
[76] Ibid. 31.
[77] Ibid. 25.
[78] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2.. 40.

tevékenykedő lelkésztársaitól, ám azt nem akarta elhinni. Hogy lelkésztársai tudtak Auschwitzról, azt az ún. Auschwitz-jegyzőkönyv sorsából is tudhatjuk. A református lelkész Éliás József, Sztehlo Gábor munkatársa aktívan részt vett az Auschwitz jegyzőkönyv lefordíttatásában, és terjesztésében. Nyilvánvaló, hogy munka-, és lelkésztársával, Sztehlo Gáborral is megosztotta ezt a szörnyű tudást, ám azt Sztehlo 1944 május végén, nyár elején még nem akarta elfogadni. Ezért is volt egykori „jó pásztori" szolgálata alapvetően passzív, és végső soron teljesen eredménytelen ekkoriban. „Naplójában" ez Auschwitz-tudás elutasítást azzal racionalizálta utólag Sztehlo, hogy rémhírnek, propagandának tartotta a szörnyű igazságot, olyannak, ami a háború éveiben nem volt egyedülálló. Önmaga egykori téves igazságát megerősítendő, 1962-ben Katyn-ra, és a magyar antropológus, Orsós professzor katyni jelentésére utalt. Ez az önmentegető gesztus nem volt a legelegánsabb Sztehlo részéről. A tudás 1944 kora nyári elutasítását, illetve tragikusan megkésett elfogadását ilyenképp a nagytiszteletű a szovjetekre kente. Érdemes hosszabban idéznünk Sztehlo visszaemlékezéseit, mert ezzel kapcsolatban is meglepő dolgokra derül fény az *Isten kezében* címmel megszerkesztett kivonatos Sztehlo-szöveggyűjtemény olvasói számára.

Első látogatásáról a Jó Pásztor Bizottságba úgy írt Sztehlo, hogy azt megelőzően jelezte, hogy egyrészt fogalma sem volt feladatáról, és magáról a bizottságról, másrészt pedig egy életképpel jelezte a saját egyházában is rutinszerűen meglévő antiszemitizmust. Mint írta, izgatott várakozással, de egyben valamiféle gyanakvással nézett az ismeretlen új feladata elé:

„Volt bennem valami tartózkodó gyanakvás is, amit nagyon szégyelltem később." Az általa egyfajta szegényházként leírt Jó Pásztor Bizottság többszobás, nagy irodájában feltűnt neki a munkaszolgálatosok számára gyűjtött csomagok, takarók, bakancsok látványa. „Egy kicsit zavartan lépek be a szokatlan környezet hatása alatt, és három férfit látok velem szemben, kik barátságosan mosolyognak, szinte, hogy zavaromból kisegítsenek. Az egyik hangosan és örömmel lép felém, kb. velem egykorú, Éliás József, a vezető lelkész. A másik kettő jóval idősebb. Az egyik közülük fekete hajú, hibás szemű és ezért szemüveget viselő? Kádár Imre, akkor is, később is igen nagy szerepet játszó személy a református egyházban. A másik egy kissé hajlott hátú, igen kedves, megnyerő arcú, meleg tekintetű, hangjában, csöndes beszédmodorában szeretetet sugárzó és hirdető idősebb férfi: Hajós Emil. Mind a három ember életét tette kockára sors- és embertársaiért."[79] Az enyhe különbségtétellel maga és lelkésztestvérei között azt a különbséget is magyarázta utólag Sztehlo, amivel misszíójuk valódi céljához közelítettek akkoriban, és amilyen eltérő intenzitással igyekeztek misszíójuk-

[79] EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 10-11.

nak megfelelni 1944 májusában, júniusában és júliusában. Első találkozásuk felidézésekor jelezte Sztehlo a saját hely- és útkeresését is az új missziójában, és jelezte azt, hogy ő miként képzelte helyét, és miként képzelte kollégái helyét a lehetséges misszióban. Ezek a lehetséges különböző szerepek Sztehlo szóhasználatából derülnek ki az első látogatást felidéző sorai közül:

„«Mik a terveid?« – volt Éliás kérdése az általános tájékoztatás után, melyből világosan állt előttem a Jó Pásztor munkája.

»Terveim?« – feleltem. – »Igen sok és csak egy, így is mondhatom, otthont teremteni ezeknek a gyermekeknek, akiknek a megmentéséről szó van. A különböző egyházi otthonok már zsúfolásig teli vannak, minden érdeklődésem hiábavaló volt. Nem tudunk felvenni, nem tudunk felvenni, mindig csak ez a válasz. Új otthonra van szükségünk, új helyre, talán csak provizorikus helyre, de szükség van. Hogyan lehet ezt, hogyan tudtok (sic!) segíteni, ez a kérdés. Az idő sürget.«

»Miben kellene a segítség, konkretizáljuk.« – szólt közbe Kádár Imre. – Lakást, házat, villát szerezzünk? – Tudod, hogy minden zárolt és tudod, hogy milyen zsúfoltság van ezen a téren.«

»Sőt, pénzzel sem lehet semmit sem elérni« – szólt csendes lassú beszéddel Hajós.

»Nemcsak hogy büntetik az ügyvédek lefizetését, vagy lelépés fizetését, hanem annyi pénzt, amennyi ilyen akcióhoz kellene, honnét is szereznénk.«

»Pedig éppen erre gondoltam, hogy éppen itt tudok segíteni.« – szóltam. »Talán találtok (sic!) olyan embert, ki támogatónk, hívünk, ki villáját felajánlaná erre a célra, vagy arra is gondoltam, hogy azok a szülők, akik a gyermekeiket el szeretnék helyezni, azok tudnának egy bizonyos összeget letenni és abból aztán tudnánk váltani nagy óvatossággal egy házat.«„[80] Sztehlo tizenhat évvel később keletkezett, párbeszédes rekonstrukciójából kiderült, hogy ő maga úgy vélte elképzelhetőnek 1944 tavaszának végén a budapesti gyermekmentést, hogy miközben zsidónak minősült lelkésztársai potenciális (menedék-) házat, villát hajtanak fel a saját (értsd: a törvényektől, rendeletektől sújtott) sorstársaik köréből, addig mentendő gyermekek szülei állnák az ügylet költségeit.

Itt Sztehlo nem említette, hogy a Jó Pásztor Bizottság számára sorsdöntő személy, az ő szavaival a „munkaszolgálatosok fő-fővezére”, Hennyey Gusztáv altábornagy nemcsak a tágabb rokonságához tartozik, de egyéb rokonságát sem említette meg mint lehetséges összeköttetést.

[80] Sztehlo „napló” EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 11.

Ennek az első, a Jó Pásztor Bizottság irodájában megesett beszélgetésnek a felidézését követően írta le Sztehlo annak az első, kudarccal végződő próbálkozásának a történetét, ami nagyon elnagyolt részletekben még a Bozóky Éva által átírt hivatalos Sztehlo-alapú szövegbe, az *Isten kezében*-be is bekerült. Ez a történet arról szól, hogy – Sztehlo szavaival – „két naiv pap" miként próbált sikertelenül, ügyvédek segítségével, pénzért gyermekmenhelynek használható villát, házat szerezni akkor, amikor az auschwitzi transzportok pontosan, alaposan szervezetten tömegével vitték a vidéki magyar zsidóságot a pusztulásba.[81] Fontos volt ez a kudarccal végződött történet Sztehlonak, ezért is szentelt neki – a Bozóky-féle szövegváltozatból ki nem derülő módon – hosszú oldalakat. Ahogy az sem derül ki Bozóky Éva szövegvariánsából, hogy a „két naiv pap által" megkeresett ügyvédek révén elvesztett 4.000 pengőnyi induló tőkét maga Sztehlo szedte ki egy hozzá segítségért forduló, hatvan év körüli üldözöttből, aki az ő tizenhét éves lányát szerette volna rábízni a nagytiszteletűre.[82] Bozóky Évánál ez a motívum kimaradt a Sztehlo re-konstrukcióból, ellentétben a „nyilas ügyvédek" által elsikkasztott 4.000 pengővel. Figyelemre méltó, hogy annak ellenére fordultak Sztehloék a nyilas (zug-) ügyvédhez, hogy családjában számos ügyvéd volt. De hát, mint láthattuk, az 1944. június közepétől, július közepéig terjedő időpontban a leggazdagabbak közé tartozó családtagjai nélkül, az üldözöttek önmentésére, és saját anyagi forrásaira alapozva vélte megoldhatónak missziója kiteljesítését, amit maximum harminc, zsidónak minősített keresztyén gyermeknek egy budai ingatlanban történő „provizorikus" elhelyezésében látott. A „nyilas" zugügyvédekkel kapcsolatos kalandja azért is fontos, mert a különösen az eseményeket, azok időpontját 1944 októberéig gyakran összemosó, elkenő „naplójának" ez a része pontosabb támpontokat ad számunkra az egykori események időpontjának rekonstruálásához. „Az ügyvédekkel való tárgyalás majd egy hónapot vett igénybe, időpontilag körülbelül június 15-től július 10-ig tartott..."[83]

A tizenhat évvel későbbi rekonstrukciót pontosítja, és helyenként kifejezetten árnyalja a felszabadulást követően, 1946. február 26-án felvett hat oldalas jegyzőkönyv a gyermekmentésről. Magát a Sztehloval készített jegyzőkönyvet a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) vette fel. A jegyzőkönyvet az egykori üldözöttek képviselői vették fel, akiknek az egykori eseményekre vonatkozó információik, és tudásuk az adatközlők őszinteségét, személyes hitelességét is pozitívan befolyásolta. Ezért is érdemes felidézzük Sztehlo Gábor 1946 februári ön-rekonstrukcióját:

[81] Sztehlo „napló" EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 14-23.

[82] Sztehlo „napló" EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 13.

[83] Ibid.

„1944 májusában küldött ki Raffay Sándor püspök a »Jó Pásztor« bizottságához, hogy a munkaszolgálatos és zsidó származású keresztyén szülők gyermekeinek megmentésével foglalkozzam. Arról volt szó, hogy otthonokat, árvaházakat létesítsünk, ahová ezeket a gyermekeket elhelyezzük. Természetesen akkor már szó volt deportálásról, ennek nyomán felmerült a kérdés itt Budapesten is, hogy mi lesz a gyermekekkel. Megpróbáltam egy villát szerezni Budán, ahol tervünk szerint 30-40 gyermekkel húzódhatnánk meg, azonban ez nem sikerült. Mindenütt részben fővárosi, részben állami engedélyt kértek. Ekkor azután magunk fordultunk a miniszterelnökséghez beadvánnyal; végül Baky elé került a dolog, kihallgatáson voltunk Éliás József úrral. Ez alakommal megmondották nekünk, hogy ne foglalkozzunk ezzel a kérdéssel, mert internálnak. Ez július közepén volt. Miután sem az államtól, sem az egyháztól támogatást nem nyertünk, teljesen a magunk szakállára kerestünk egy házat a Széchenyi hegy alján. Találtunk is egyet, amikor azonban a háztulajdonos megtudta, hogy milyen célra kell a ház, azonnal elállott az egésztől, az ügynök természetesen az előleget nem adta vissza. Mikor láttuk, hogy így nem megy a dolog, augusztus közepén keresett meg a Nemzetközi Vöröskereszt akkori delegátusa, Born Frigyes úr, akivel már előzőleg, május végén találkozásunk volt. Akkor Svájcból hazaérkezve azt a kérdést tette fel mint egyházi embernek, hogy mit csinál és mit végez az egyház Magyarországon a zsidók érdekében. Akkor említést tettem neki erről a tervről és erre emlékezve keresett meg augusztus 15-én, hogy segítségünkre kíván lenni és az ő védnöksége alatt próbáljunk ilyen gyermekotthont létesíteni. Védő táblákat adott két olyan házra, amelyeknek tulajdonosa ingyen ajánlották fel házukat gyermekotthonok céljára. Az egyik Bércz utca 16. sz., a másik pedig a már két éve létesített noszvaji (Eger mellett) protestáns árvaotthon volt.”[84]

Sztehlo – a háborút közvetlenül követően keletkezett ön-rekonstrukciói közül a leghitelesebbiken – egykori visszaemlékezése több ponton is pontosítja a másfél évtizeddel később keletkezett nagy visszaemlékezést. Ebből is kitűnik, hogy július 15-ig igazából semmi sem történt az embermentés frontján, pontosabban ott, ahol ő szolgált. Az azt követő elkeseredett – de a deportálások leállítása miatt némileg megváltozott aktuális tétű – kísérletének leírásából hiányzik a zugügyvédek motívuma – közvetítők lettek ekkor –, ám annál fontosabb adalékot közölt Sztehlo: Budán még pénzért sem lehetett olyan háztulajdonost találni 1944 nyarán, aki házát zsidómentésre adta volna bérbe keresztyén papoknak. Az első ház a Bérc utcai Haggenmacher-villa lett. A kereslet-kínálatnak a front közeledtével

[84] http://www.degob.hu/index.php?showjk=3644

végbement radikális megváltozása Sztehlo 1946 eleji, a DEGOB-nak tett vallomásából sem maradhatott ki:

„Rövidesen szűknek bizonyult az otthon és új otthon után kellett néznünk, amelyben már segítségünkre volt a Nemzetközi Vöröskereszt időközben felállított szervezete, ahol részben a nyilasoktól, részben a németektől való félelmükben egymás után sorra ajánlották fel villájukat a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá. A delegátussal egyetértésben akkor ezeket a villákat a gyermekotthonok részére vettük igénybe. Október végén, a nyilas puccs közepén már hat ilyen berendezett gyermekotthonunk volt. Október végére megszerveződött a Nemzetközi Vöröskeresztnek a gyermekakciója, amelyet »B szekció« néven ismertek a Vöröskeresztben. (...) A B szekció munkájának segítségéhez az első adományt, 100.000 pengőt a Haggenmacher gyár adta, a többit egyelőre a Nemzetközi Vöröskereszt előlegezte. Felállított egy gazdasági irodát, amely élelmiszer beszerzésével foglalkozott és amelynek Budán voltak a raktárai. Nemsokára, november hó közepén, ez a gazdasági iroda 18 otthonról gondoskodott, a tej, liszt, cukor, burgonya, zsír, szén, fa stb. fuvarozását ez intézte. Azoknak a gyermekeknek hozzátartozói, akik tudtak fizetni, 300 pengőt fizettek azért, hogy gyermekeiket elhelyezzük. A védelem mindenütt a Nemzetközi Vöröskeresztnek plakettjével és egy névsorral, amelyet a delegátus írt alá, volt tulajdonképpen biztosítva. Ezeket a névsorral ellátott védleveleket a nyilas éra alatt be kellett terjesztenem a külügyminisztériumba, mert a Nemzetközi Vöröskereszt csak a külügyminiszterrel tárgyalt és a külügyminiszter elismerte ezeket a házakat, mint védett házakat. Természetesen ez a helyzet nem maradhatott titokban, miután lassan már november hó végén 26 ilyen gyermekotthon működött budai villákban."[85]

Nyilvánvaló, hogy 1946 elején Sztehlo úgy állította be a budai (nagy-) polgárok mentalitásában bekövetkezett radikális változást, mint a németektől és a nyilasoktól való félelem eredőjét. Meghatározóbbnak tűnik mára a szovjetektől, a kommunistáktól való korabeli félelem szerepe mindebben. Fontos elem, hogy itt is hangsúlyozta a Haggenmacherek döntő szerepét az ő embermentő tevékenységében. A DEGOB előtt tett vallomásából pontosabb, és fontosabb képet kaphatunk az egykori önerőről, amit a mentetteknek kellett a mentéshez biztosítaniuk.

A kudarccal végződött első budai házkeresés időpontjában Sztehlo még nem érezte, hogy személyes felelősséggel, áldozatvállalással tartozhat missziójának. Július 15-én fel is hagyott azzal, és elvonult vidékre – mint fogalmazott – a tehetetlenségéből is fakadó lelki sebeit

[85] Ibid.

gyógyítandó. Mielőtt elvonult volna vidékre, július 15-én még meglátogatta Hennyey Gusztáv altábornagyot, aki a Honvédelmi Minisztériumban a (zsidó) munkaszolgálatosokat felügyelte:

„Látogatás „a munkaszolgálatosok fő-fővezérénél a Palace-hotelben, a Rákóczi úton. Ez a tábornok a sógoromnak volt az unokatestvére, így magyar sógorságban, illetőleg rokonságban voltunk. Többször találkoztam már vele családi összejöveteleken, és mindig mint egy nagyon kedves, nagyon intelligens embert ismertem, ki igen jól tájékozott volt, és minden szélsőséges elemmel élesen szemben helyezkedett, és akit éppen ezért távolítottak el minden fontosabb helyről és bízták rá ezt a munkát, mert nagyon sokaknak kellemetlen volt éles kritikája. Később azonban, hogy jobban kézben tudják tartani, a Lakatos-kormányban kapott valami helyet. Felmentem hozzá, hogy tudna-e nekem segíteni a zsidó gyermekek számára keresendő villa ügyében. Igen barátságosan fogadott, de segíteni nem tudott. A munkaszolgálatosok ügyét is kivették már a kezéből. (...) Óva intett, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzam. – Mindenütt bezáródnak az ajtók."[86]

Július 15-i elutazásával beismert embermentő kudarcára többször is visszatért Sztehlo Gábor a visszaemlékezéseiben. Önkritikusan látta, és láttatta egykori önmagát. Ezt az önkritikát is kiszerkesztették az *Isten kezében* címmel kiadott szövegből. A vonatkozó részben bukkant fel egy újabb Haggenmacher, igaz neve említése nélkül. Ő az a Haggenmacher Tamás, akit két másik fiatalabb Haggenmacherrel közösen nem igazolt a Dreher-Haggenmacher Rt. Igazoló Bizottsága, nyilas-, és nácibarát politikai gesztusaik, viselkedésük miatt. Az mindenképp izgalmas, hogy a Haggenmacher család történetét és történeteit megíró Pekár Zsuzsa – miközben minden családtag sorsát pontosan és gondosan továbbkövetve dokumentálta, Haggenmacher Tamást és testvéreit eltüntette 1944 októberében a családtörténetből. Pedig szerepe a Nemzetközi Vöröskereszt és a család közti kapcsolatokban – ezt épp Haggenmcher Sándorné, Pekár Zsuzsától is tudható módon – megkerülhetetlen volt. Felettébb érdekes, hogy Haggenmacher Tamás megnevezésétől Sztehlo Gábor is ódzkodott az Eichmann-pert követően, amikor papírra vetette emlékeit. Haggenmacher Tamást a család mindkét krónikása, a jelek szerint a feledés homályába igyekeztek bújtatni utólag, annak ellenére, hogy szerepe a család 1944-es önmentéseiben is meghatározó volt. Hasonlóan Kurt Becherhez.

„Ebben az időben, július végén, és augusztus elején állított fel a Schweiz-i ~~vöröskereszt~~ követség (így az eredetiben – KT) az egyik unokaöcsém vezetésével, ki a Budapesti Hungária szállónak résztulajdonosa és vezetője volt, a Vértesben, Csákváron egy menekült telepet, ahol többségében Schweiz-i állampolgárok, de aztán egyéb veszélyeztetett

[86] Sztehlo „napló" EOL Sztehlo Gábor hagyaték. 2. doboz I/3. 2. 26.

személyek is elhelyezést is és menedéket kaptak. 1944. december második felében indult az utolsó vonat Bécs felé, melyen ezeknek a maradéka és egypár zsidógyermek utazott ki, Benes Lujza testvérünk vezetésével, ki addig nálam a Nemzetközi Vöröskereszt egyik gyermekotthonának a vezetője volt. Hány ilyen helyet lehetett volna akkor megszervezni, ha magam is tisztán láttam volna a helyzetet. Egy pár hónappal később maga a Nemzetközi Vöröskereszt delegátusa is Vas megyében, nem messze Szombathelytől, Ikerváron szervezett meg egy ilyen menedékhelyet. Ezt azonban csak decemberben tudtam meg...”[87]

Sztehlo narratívájából is kitűnik, hogy a Haggenmacherek által *is* kezdeményezett menhely-hálózat épp abban az időben kezdett formát önteni, amikor a nagytiszteletű átmenetileg odahagyva misszióját, lelki sebeit gyógyította Sárszentmiklóson.

Az is kiderül visszaemlékezéseiből, hogy ő rögtön megpróbált valamiféle spontán embermentést kezdeményezni a hír hallatán. Emlékeztetőül: az embermentéssel 1944 júliusában sikertelenül próbálkozó Sztehlo Gábor ugyan hivatalosan csak egy jószerivel ismeretlen hivatású protestáns misszió képviselője, és evangélikus lelkész ekkoriban, de ugyanakkor a leggazdagabb magyar iparmágnás család tagja is, olyan, akinek hihetetlen vagyonhoz van születésétől fogva jussa, és akinek a tágabb rokonságában például zsidó ügyekben illetékes tábornok is volt ekkoriban.[88] Sztehlonak – visszaemlékezései szerint – mégis egy üldözött zsidó házaspártól, Éliás Józseféken keresztül kapott pénzzel kellett – és ez nagyon fontos: 44 júliusában kétszer is sikertelenül – próbálkoznia azzal, hogy legalább egy menedékhelyet *béreljen* Budán, zsidó, pontosabban: zsidónak minősített gyermekek védelmére. Tehát: az embermentő, a magyar gazdasági és politikai elit legfőbb köreibe alaposan beágyazott Sztehlo Gábornak nem sikerült megmentenie egyetlen egy lelket sem 1944 nyarán, miután értesült Auschwitzról. Higgyük el visszaemlékezéseinek, hogy ezzel próbálkozott. Mivel épp von Borntól tudta, hogy akkori embermentési próbálkozásai kudarcának az utolsó auschwitzi transzportok idején mi is volt a valódi oka, a nagytiszteletű Sárszentmiklósra vonult, hogy saját kudarcától megsérült lelkét gyógyítsa. Ez a motívum az *Isten kezében* címmel áramvonalasított szövegverzióban is előfordul. Ám az eredeti memoárban Sztehlo a vidékre való távozásának egy másik okát is megadta, jelesül a

[87] Sztehlo „napló” EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 31. Kurt Becher megkerülhetetlen szerepére az említett bécsi-svájci vonat esetében ld.: Pinchas Freudiger Izraelben tett rendőrségi vallomását. Bericht des Herrn Pinchas Freudiger (Fortsetzung). = Die zwei VetrebeterAdolf Eichmans in Ungarn 1944. Dokumenten-sammlung. Zusammengestellt von T. Friedmann, Director of the Documentation in Israel. Haifa, 1997. 5. pall. 63-65.

[88] Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I-II. MIOK, Budapest, 1962. II. 204. Hennyey Gusztáv ún. munkaügyi csoportja irodái a Palace Szállodában voltak.

szőnyegbombázásoktól való félelmét is.[89] Erre az utazásra, ami akkor a kudarc beismerésével, és embermentési próbálkozásainak feladásával volt azonos, 1944. július 15-én került sor.

A visszaemlékezéseiben ezt követően Sztehlo által homályba vont két hónap következett, hogy ősz elejére a nyári kudarchoz képest egy teljesen megváltozott családi és társasági viszonyt rekonstruáljon. Ebben az új viszonyrendszerben már nem kellett Sztehlonak házat bérelnie. Az új helyzetben az addig neki hátat fordítók nemhogy ingyen ajánlották fel saját drága budai ingatlanjaikat, de további anyagi áldozatokra is késznek mutatkoztak. Mint emlékirataiban írta, 1944. augusztus 1-én vagy 2-án indult vissza Budapestre Sárbogárdról vonattal Sztehlo. Két hét múlva találta őt meg telefonon Friedrich von Born, és nemsokára már a Nemzetközi Vöröskereszt delegátusának Tulipán utcai irodájában beszélgettek. A szép budai villában – ahogy Sztehlo nevezte – már Born titkárnőjeként találkozik rokonával, Haggenmacher Erzsébettel.

A hiányzó, július 15. és augusztus 1. közötti időben zajlottak azok a tárgyalások, események, amelyeket pontosan mi sem ismerünk, és amiktől Sztehlo Gábor ekkoriban több mint száz kilométernyire tartózkodott, telefon-összeköttetés nélkül. Ezekről az eseményekről nem tudhatott akkoriban, és visszaemlékezéseiben épp ezt a két hetet jelölte meg, amikor az isteni csoda megtörtént, az ő és társai, valamint a későbbi gyermekmenhelyek lakóinak a sorsa isten kezébe került. Ebben az időpontban létesült – Sztehlo emlékezete szerint is – a Haggenmacher Tamás által kezdeményezett csákvári menhely svájci állampolgároknak a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt. És ekkor kereste fel – Munkácsi Ernő tanúsága szerint – Haggenmacher Henrik a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi vezetőjét, Friedrich von Bornt azzal, hogy „a magyarokat" is segítse hasonlóképp, mint a zsidókat.[90] Erről akkoriban Sztehlo nem tudott, és visszaemlékezéseiben is inkább az isteni gondviselésnek tulajdonította azt, hogy a totális kudarcot, és egy kéthetes vidéki elvonulását követően – valamint egy általa *sem* pontosított, értelmetlennek tűnő budapesti keresgélést követően készen kapta az embermentés modelljét. Ebben a modellben egyfelől Friedrich von Born, másfelől Haggenmacher

[89] EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2.. 25-29. A munkaszolgálatosokat felügyelő tábornokot a Palace Hotelben látogatta meg Sztehlo, mielőtt vidékre vonult volna: „Ez a tábornok a sógoromnak volt az unokatestvére, így magyar sógorságban, illetőleg rokonságban voltunk." ibid. 25. Ez a tábornok az említett Hennyey Gusztáv volt, aki Sztehlo sógorának, Weissmahr Bélának volt unokatestvére. Hennyey 1943 őszétől felelt a Honvédelmi Minisztériumban a munkaszolgálatosokért. Braham, Randolph. L. A magyar holokauszt. I-II. (ford. Zala Tamás et al.) Gondolat, Budapest, 1988. I. 274-275.; Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." II. 489-491. és 549-551.

[90] Munkácsi Ernő: How It Happened. Documenting the Tragedy of Hungarian Jews. (ford. Balikó Lengyel Péter). McGill University Press, Montreal, 2018. 247. Az alaposan jegyzetelt angol kiadása Munkácsi visszaemlékezéseinek homályban hagyja Haggenmacher Henrik személyét. Ibid. 58. lábjegyzet. Mi bátran nevezzük meg a szöveget gondozó szerkesztők helyett a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnökét, Born régi, dúsgazdag üzletfelét.

Ottó, valamint Haggenmacher Tamás húga, Haggenmacher Erzsébet tűnt először Sztehlo szemébe. A visszaemlékezései szerint a Sárszentmiklóson tartózkodó nagytiszteletűt augusztus 1-én, vagy másnap, 2-án érte utol – emlékei szerint a püspökségéről – az az üzenet, hogy sürgősen térjen vissza Budapestre, ahol őt a svájci vöröskeresztes keresi, keresteti. Valamilyen, Sztehlo által nem ismertetett oknál fogva, ezt követően csak két hét múlva tudtak egymásra találni Bornnal, annak Tulipán utcai irodájában. Az irodában egy fiatal lány volt Born titkárnője, akire ügyet sem vetett beléptekor a nagytiszteletű:

„«Csakhogy itt van!« szólt nevetve. »Nem ismerik egymást?« kérdi egyikről a másikra tekintve ott az előszobában. A kislány valamit dadog, én pedig értelmetlenül nézek rá, mire Born mondja nevetve: »Haggenmacher Erzsébet. Azt hiszem, rokon.«„ Sztehlo Gábor anyja nagybátyjának hatodik gyermeke volt Haggenmacher Erzsébet, Haggenmacher Tamás húga. „Egy pár általános érdeklődés után Born mindjárt a tárgyra tért: a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt menedékhelyek felállítása. Vállalom-e ennek szervezését és vezetését. Alig mondtam ki az igenlő választ, mikor csengettek és két újabb látogató érkezett: Vajkai Rózsi, a Nemzetközi Gyermekmentő Szövetség (Save the Children Found) magyarországi delegátusa és egy másik férfi, az illegális Joint vezetője (Komor).”[91] Ezen a megbeszélésen értesült arról Sztehlo, hogy már lett is a vágyott gyermekmenhelynek villa, mégpedig Haggenmacher Ottó modern, elegáns Bérc utcai villája a Gellérthegyen. „Akkor nekem már nincs más feladatom, mondom, mint a gyermekek szüleivel tárgyalni. Vagy a rokonok útján értesíteni őket, hogy mindegyik gyerek hozzon magával ágyat, ágyneműt, és megfelelő ruhát. Ellátásukhoz pedig bizonyos pénzösszeget. De mennyi legyen ez a pénzösszeg, teszem fel a kérdést, és mi legyen azokkal a gyermekekkel éppen, akiknek nincsenek szüleik? Vagy csak a nagyszülők, esetleg rokonok élnek, de semmi pénzük már nincs, mert a legutolsó tartalékjukat is felélték már a csillagos házakban? – Born véleménye: a felvételnek nem lehet akadálya sem a pénz, sem a felszerelés hiánya. Arról mi gondoskodunk közösen, amíg van pénzünk, volt a kategorikus és világos válasz. Így már szabadabb volt a kezem az egész aktio megindításához. A tárgyalásokat egyenlőre a Kálvin téri lakásomon fogom folytatni. (...) Az első »B« sektio otthon szervezése tehát megindulhatott.”[92]

A Bérc utcai (Haggenmacher Ottó villa) gyermekotthon megindulásától számítható a Sztehlohoz kötött embermentés, a gyermekmentés történetének kezdete. Ennek pontos idő-pontját is elhomályosítja a nagytiszteletű memoárja. Nem is adja meg azt. Egyfelől valamikor augusztus második felére teszi az arról szóló megállapodást, – mármint azt a megbeszélést,

[91] Sztehlo „napló” EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 35. Az említett Komor valójában Komoly Ottó.

[92] Sztehlo „napló” EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 35.

amin ő, Haggenmacher Erzsébet, Born, Vajkai és Komoly vettek részt –, másfelől magát a Bérc utcai gyermekotthont 1944. október 5-én avatták fel. Itt még Sztehlo memoárjának legtüzetesebb újraolvasásai sem segítenek bennünket a sikeres embermentés fordulatának időbeli meghatározásában. Az minden esetre fokozhatja Sztehlo olvasóiban a forráskritikai igényt, hogy Komoly Ottó igen részletes, minden egyes találkozásáról, tárgyalásáról beszámoló naplójában 1944. augusztus 21. és 1944. szeptember 16. között Sztehlo Gábor neve egyetlen egy alkalommal nem szerepel.[93] Annak ellenére, hogy Komoly ebben a sűrű szűk egy hónapban rendszeresen találkozott, és tárgyalt a Jó Pásztor Bizottsággal, Éliás Józseffel, és jóval sűrűbben például Bereczky Alberttel, Mester Miklóssal vagy épp Friedrich von Bornnal. Bornnal és Éliással ebben a négy hétben hét-hét alkalommal tárgyalt Komoly. Naplóbejegyzése szerint szeptember 5-én, és szeptember 7-én a gyermekmentés – amiben Komoly Sztehlo Gábort ekkor még nem szerepeltette – valójában 500 zsidó, és zsidónak minősült gyerek tangeri kiutaztatásának lehetőségét jelentette.[94] A napló szerkesztői szerint majd ebből az akcióból nőtt ki az a gyermekmentés, aminek már Sztehlo is fontos szereplője lett. Ami az 1983-ban kiadott Sztehlo szövegváltozatot illeti, a Komoly-napló kiadói szerint annak „adatai több helyütt megbízhatatlanok, gyakran teljesen inkorrektek...”[95] Ami a Sztehlo-féle szervezett gyermekmenhely és gyermekmentő akció eredetét, és pontos kezdetét illeti, maga az eredeti úgy nevezett Sztehlo-féle „napló” is homályban hagyta szándékosan az akció eredetét és annak pontos kezdetét. A Komoly-napló részletét kiadók egyike, Mester Miklós az 1960-as évek végén megírta visszaemlékezéseit. Ezek legfontosabb tárgya a szerző 1944-es, a Sztójay-, majd a Lakatos-kormányban betöltött kultuszminisztériumi államtitkárságának az időszaka, és ezen belül a zsidómentesítések, és az ellenállás története volt. Mester Miklós már államtitkársága előtt, mint kormánypárti képviselő, 1944. március 21-től együttműködött Komoly Ottóval, akivel még október 14-én is megbeszélést folytatott. A

[93] Mester Miklós – Majsai Tamás – Schmidt Mária: Komoly Ottó naplója. = Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Minerva, Budapest, 1990. 126-221. Komoly naplójára ld.: Molnár Judit: „Vajon megtelnek-e följegyzéseimmel e könyv lapjai?” Komoly Ottó naplója (1944). = Karsai László – Molnár Judit (szerk.): Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. MAZSIHISZ, Budapest, 2002. 473-490. A tanulmány 2002-ben ígérte az 1944-es Komoly Ottó napló teljes szövegének sajtó alá rendezését. i.m. 476. Épp fél évszázada ismertette először Komoly Ottó naplóját Vágó Béla a Yad Vashem Studies-ban. Akkor azt írta, hogy annak kiadása elsődleges feladata a holokauszttal foglalkozó intézeteknek. Vágó a holokauszttal kapcsolatos magyar kéziratos forrásokról általában beszélve megjegyezte, hogy számos napló és visszaemlékezés nyilvánosságra hozását részben politikai, részben személyes okok tették (az 1970-es Izraelben) lehetetlenné. Vago, Bela: Budapest Jewry in the Summer of 1944.: Otto Komoly’s Diaries. Yad Vashem Studies, 8. (1970) 81-105. 82. Nyilvánvaló, hogy 2020-ban Magyarországon az egykori (izraeli) politikai és személyes szempontok már nem játszhatnak akadályozó szerepet Komoly naplóinak kiadásában.

[94] Mester Miklós – Majsai Tamás – Schmidt Mária: Komoly Ottó naplója. 181-188.

[95] Mester Miklós – Majsai Tamás – Schmidt Mária: Komoly Ottó naplója. 121.

visszaemlékezéseiben gyakran felbukkannak Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda főnöke, maga Horthy kormányzó és fia, Miklós, Bereczky Albert, Péter János, Tildy Zoltán, Kasztner Rezső, Stern Samu, és néhány illegális – t.k. kommunista – politikus is. Bár emlékezett arra is, hogy ő is eljárt Ambrózyn keresztül Horthynál Sztehlo rokona, Frigyessy József mentessége ügyében[96], az általa katasztrofális esztendő személyes, és történészi felidézésekor egyszer sem tett említést Sztehlo Gáborról. Fontos tudnunk ennek a beszédes hiánynak az értelmezéséhez, hogy Mester Komoly Ottóval intenzíven 1944. május második felétől, de különösen június második felétől működött együtt 1944. október 14-ig.[97] Mester nem a zsidómentésben, hanem a zsidómentesítésben tevékenykedett ebben az időszakban, majd 1944. október 15-én illegalitásba vonult, amiből az első két hónapot vidéken, a Pilisben töltött.[98] A budai vár, a kultuszminisztérium, Bereczky Albert parókiája mellett sok helyen megfordult államtitkársága idején, amikor – júliustól kezdve – elsősorban a hivatalból hozzátartozó zsidó művészek-tudósok kormányzói mentesítésével foglalkozott, Sztehlo Gábor ebben az időben nem került Mester Miklós szerteágazó figyelmébe. Igaz, Mester mint aktív politikus és képviselő, és mint székelyföldi parasztivadék nem volt bejáratos Sztehlo és a Haggenmacherek köreibe. De Éliás Józsefre sem emlékezett Mester Miklós, annak ellenére, hogy csak szociálpolitikai elkötelezettségével volt hasonlatos református öntudata.

Mint láthattuk, Sztehlo beszélt öt hónapos sikertelen küzdelméről. Ha ezt az öt hónapot a német megszállás időpontjától számítjuk, úgy az augusztus közepi időpontot tételezhetjük fel, míg ha a májusi Jó Pásztor Bizottságban megkezdett – és valóban sokáig eredménytelen – missziójától számítjuk a Sztehlo által említett öt hónapot, úgy októbert kell a fordulat időpontjaként értelmezzük. Az áttörésként, a sikeres embermentő missziója kezdeteként, és nem utolsósorban az isteni gondviselés megmutatkozásaként értelmezett fordulat leírása mögött többször is feltűnt (másod-) nagybátyjának, Haggenmacher Ottónak az alakja, ahogy felbukkant (másod-)unokatestvére, Haggenmacher Tamás, és Haggenmacher Erzsébet is. Haggenmacher Tamás a neve említése nélkül. Őt valamilyen oknál fogva a családtörténet vagy kitakarja, vagy később teljesen eltűnteti a családi fejlődésregényből.[99] Ha

[96] Mester Miklós: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából. Tarsoly, Budapest, 2012. 41.

[97] Mester Miklós: Arcképek két tragikus kor árnyékában. 203-207.

[98] Mester Miklós: Arcképek két tragikus kor árnyékában. 149.

[99] Így tesz Pekár Zsuzsa számos ön-rekonstrukciós és családtörténeti kézirata mellett a legújabb műkedvelő családtörténet összefoglaló is, amelyik Svájcból rekonstruálja iskolás tisztességgel a Haggenmacherek történetét. Ebben a rekonstrukciós kísérletben kiemelt helyen találjuk Sztehlo Gábort, és Haggenmacher Ottót, de Haggenmacher Tamás abba nem kerülhetett bele. Schleiffer, Jeanne: Die Haggtenmacher. Eine Winterhurer Familie in Ungarn. Maturaarbeit. Literargymnasium Rämibühl etc. Az iskolai és iskolás dolgozat

figyelmesen olvassuk Sztehlo (eredeti) visszaemlékezéseit, úgy láthatjuk, hogy – hasonlóan a koranyári, kudarccal végződő próbálkozásaihoz – a nagytiszteletű a Bornnal folytatott, augusztus közepére datált megbeszélésén is alapvetően az önmentésben látta az embermentést megoldhatónak, és itt még az ő elképzelései távol álltak a minden tekintet és feltétel nélküli önzetlenségtől. Saját bevallása szerint is, a nála jobban tájékozott Born képviselte ebben a kérdésben a megengedőbb, ha tetszik: a rászorulókkal szemben empatikusabb álláspontot. Sztehlo nem érzékelte, hogy a sikeres embermentéshez az üldözöttek, a közvetlenül veszélyeztetettek, valamint az őket segítők, a befogadók kölcsönös rászorultsága kellett. Ezt követően írt Sztehlo azokról a természetes nehézségekről, lehetséges hétköznapi konfliktusokról, amelyek az embermentés során a kényszerűen egy fedél alatt élő üldözöttek, és az őket befogadók között kialakulhattak.[100]

Sztehlo nem érzékelte akkor, és utólag is csak homályosan érzékeltette, de 1944. július közepén kudarccal zárult embermentési kísérlete, és 1944. augusztus közepe között valami alapvetően megváltozott az ő világában.

Még egyszer: 1944 júliusában még pénzzel sem tudott menedékhelyet találni Budán Sztehlo Gábor üldözött zsidók számára. Augusztus közepére saját társadalmi osztálya attitűdje megváltozott az embermentéshez, és nemsokára a teljes elutasítástól a már-már erőszakos rátukmálásig jutott el a nagytiszteletű saját közvetlen környezete. És – legalábbis szigorúan a nyilas hatalomátvételig – a Nemzetközi Vöröskereszt új irodája a budapesti társasági élet, a felső ezer tagjainak találkahelyévé vált. [101] Sztehlo lesújtó leírása a vöröskeresztnél megjelenő önző úri társaságról valójában saját családtagjairól, és családja társadalmi osztályáról szólt. A titkárnőként bejelentett pénz-arisztokrata hölgyek közt volt nem csak Haggenmacher Erzsébet, ahogy a „segítők" közt is számos rokona, ismerőse megfordult Sztehlonak. Másfél évtizeddel később is átsüt utólagos megvetése a nagytiszteletűnek saját osztályának 1944 őszi teljesítménye kapcsán. Ha valami kulcsfontossággal bír az embermentés lehetséges története kapcsán, az a Sztehlo által éles kritikával jelzett úri osztály viselkedése, annak megváltozása. Sztehlo Gábor úgy vélte – és ebben sincs alapunk kételkedni másfél évtizeddel későbbi számvetésében –, hogy saját, 1944 nyári embermentési kudarca saját osztályának, és családjának volt tűnő sikere. És azzal is pontosan tisztában volt, hogy saját, 1944 őszén kibontakozott embermentési sikere egyben saját osztályának végső történelmi csődjének volt az eredője.

tisztességesen mondja fel az elérhető irodalom, valamint a családtörténeti szájhagyomány alapján a leckét egy szorgos, roppant gazdag család életéről, életmódjáról és cselekedeteiről a változó korokban.

[100] Sztehlo „napló" EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 37-45.

[101] Sztehlo „napló" EOL. Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2.. 44.

Erre persze akár az *Isten kezében* olvasói is rájöhettek, ahol nyári embermentési kudarcait követően Sztehlo megemlítette egy rokonát:

„Az utolsó augusztusi napokban családi összejövetelen voltam testvéreimnél. Ott volt sógorom, Weissmahr Béla unokatestvére is, H. G. altábornagy, az akkori új Lakatos-féle kormány egyik minisztere... Megpróbáltam nővéremet és sógoromat rábeszélni, hogy villájukban adjanak menedéket néhány gyermeknek, s egyezzenek bele, hogy ott is berendezzük a Nemzetközi Vöröskereszt otthonát, úgy mint Haggenmacher Ottóéknál. Ők akkor még nem akartak életmódjukon változtatni, novemberben azonban náluk is létrejött egy menedék."[102] Egyértelmű, hogy az egyenesvonalúra egyszerűsített szövegváltozat sem tudta elkendőzni azt a körülményt, amit az eredeti Sztehlo-memoár alaposabban elénk tárt, miszerint az 1945-ös, és az azt követő ön-rekonstrukcióiban még átmenteni kívánt családtagjai, és társadalmi osztálya 1944 őszéig nem tartotta szükségesnek az embermentésben való részvételt. Az életmódváltás nehézsége az *eredeti* Sztehlo memoárból erősebben fogalmazódott meg: „Az utolsó augusztusi napok egyik vasárnapján, családi összejövetelen voltam testvéreimnél. Ott volt Weissmahr Bélának, sógoromnak (meghalt 1960 decemberében) az unokatestvére is, H. G. (Hennyey Gusztáv – KT) altábornagy, ki az akkori újsütetű Lakatos kormánynak valamelyik minisztere is volt. Még júliusban jártam nála mint a munkaszolgálatosok legfőbb parancsnokánál. Amint már akkor megírtam, nem tudott segítségemre lenni. Meglehetősen leverten és rezignáltan beszélt a helyzetről, amit egyáltalán közölhetett. A németek Wesenmaier (sic!) úr uralkodott teljesen. Horthynak egy összecsapását említette Wesenmeierrel (sic!), ahol ő is, és Lakatos, ki szintén magasrangú katonatiszt volt, részt vettek. A helyzetet magyar szempontból teljesen reménytelennek és a háborút esztelennek tartotta. A zsidóüldözésnek megakadályozása nem állt hatalmukban, mert Baky államtitkár és Endre László, aki már alispán volt és Budapest korlátlan ura, tartották a kezükben ezt a kérdést. A németekkel együtt. Nővéremmel és sógorommal beszélgetni próbáltam arról, hogy nem akarnának a villájuk egy részében egypár gyermeket elhelyezni, és nem tartanák-e jónak, hogy náluk is egy olyan Nemzetközi Vöröskereszt menhelyet rendezzünk be, mint Haggenmacher Ottóéknál. Ők akkor még nem akartak az életükön változtatni. Később azonban, november hónapban náluk is alakult még egy menedékhely. A helyzet, az egész élet nagyon kuszált és bizonytalan volt. Mi kis emberek pedig nem voltunk irányítói annak, hanem sodródtunk egyik napról a másikra. Megint csak azt kellett látnom, hogy túl sokáig éltünk társadalmi várfalak mögött, és nem értettük, el sem képzeltük, hogy ez másként is lehetne.

[102] Sztehlo Gábor: Isten kezében. III. Kiadás, Budapest, 1994. 56.

Gondolataink és elképzeléseink sem voltak, hogyan is alakulhatna ez. Ki gondolt forradalomra. Vagy ha gondoltak is, vagy gondoltunk is, mintegy föltétlenül elkerülni kényszerülő rossz álomra gondoltunk. Én magam a pillanatnyilag vállalt problémák és az egyes emberek kérdéseinek az aprólékosságában soha nem is gondoltam semmire, és nagyobb átfogó terv (-re – KT) és elgondolás (-ra – KT) és annak végrehajtására szintén képtelen voltam. Így jött el szeptember első napja."[103]

Sztehlo itt is fontos dolgokat érzékeltetett, miközben a konkrét eseményeket, és azok időpontját helyenként homályban hagyta. Ezekkel együtt is roppant hiteles ez a szövegrésze is, különösen a saját, és tágabb családjának, osztályának homályos aktuális félelmeit, valamint helyzetértékelésüket illetően. Bár elképzelésük sem volt a teendőket illetően, de valami általános félelem jellemezte őket a háborús vereséget, és egy homályosan felsejlő, forradalmi rendszerváltást illetően. Egyértelműnek tűnik a fentiekből, hogy még a román átállást, 1944. augusztus 23-át követően is azonosították magukat az aktuális politikai, társadalmi rendszerrel. Inaktivitásukat erősítette, a lehetséges cselekvés irányát illető elképzeléseik kikristályosodását pedig hátráltatta az a Sztehlo által beismert fontos körülmény, hogy még ekkor is „társadalmi várfalaik mögött" éltek, és ezeket a társadalmi várfalakat vágyták valahogy megóvni. Mint rendesen, az ezen korabeli félelmeket visszatükröző őszinte sorokat is kiszerkesztették az *Isten kezében*-ből. Mert a csodákkal teli egyenesvonalú történetbe nem voltak beilleszthetőek.

Az 1961-62-es rekonstrukcióban a svájci már a gyermekmentés kezdeményezője, és legfőbb lebonyolítója, akinek az irodája jelentette az egész operáció pénzügyi, és logisztikai központját. „Itt az irodában (mármint a Nemzetközi Vöröskereszt Fillér utca 51. alatti irodájában. KT.) tárgyaltunk azokkal a lakás vagy villatulajdonosokkal, akik mentesíteni akarták az ingatlanokat."[104] Ebből a sztehloi elszólásból is tudható, hogy az embermentés csak járulékos eszköze volt egy másik célnak, ami a tulajdonosi osztály képviselőit szolgálta. Az 1944. október 20-i mentességi listán a svájci védettséget megkapó ingatlanok többsége a Haggenmacher-Dreher családoké volt, és egy kivétellel nem szolgálták üldözött zsidók mentését.

Friedrich von Born két ismert, 1944 végén, majd a felszabadulást követően már Svájcban keletkezett, Genfbe küldött német nyelvű jelentésében tisztességgel jelezte Sztehlo, és a Sztehlo által némileg elfeledett, és elhomályosított református Éliás József, valamint a

[103] Sztehlo „napló" EOL Sztehlo Gábor iratai. 2. doboz I/3. 2. 37.
[104] Born Bericht. HKDE DA. 61.

Komoly Ottó vezette maroknyi budapesti cionista fontos szerepét az ember-, és gyermekmentésben.[105]

Az 1961-62-es emlék(re-)konstrukcióban Sztehlo már nem önmagát, és nem saját családját, társadalmi osztályát állította be az események mozgatójaként. Ebben a kritikájában, és önkritikájában őszintén radikálisabb számvetésben egyértelműen az 1945-1947 között általa is háttérbe szorított Friedrich von Born figurája játszotta a nagy kaland kezdeményezőjének, és folyamatos vezetőjének szerepét, aki ekkorra már a nagy embermentő vállalkozás legfőbb finanszírozója is lett. De ebben az átértékelésben feltehetőleg szerepet játszott saját családtagjai, és osztálya 1944-45-ös bizonyítványának átértékelése is.

A *Háromszázhatvanöt nap vagy az 1944 márciusától 1945 márciusáig terjedő esztendőről szóló feljegyzések – Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben,* 1961-62-ben papírra vetett visszaemlékezésében Sztehlo Gábor nemcsak rehabilitálta Friedrich von Bornt, de saját tágabb rokonsága mellett társadalmi osztályát, és egyházát is kritikusan láttatta. Az 1961-62-es szöveg alapján 1983-ban könyvformájában megjelent *Isten kezében* némileg tompított az eredeti szöveg radikális kritikai szemléletén, ám a szerkesztő – Bozóky Éva – nem tett hozzá sokat az eredetihez. Igaz, abból sokat kurtított a szerkesztés során.

[105] Bár Bornnak a második, 1945-ben megjelent jelentését a magyar holokauszt-kutatás csak az elmúlt években fedezte fel, azt – igaz erősen megrövidítve, de az eredeti német szöveg ismeretében tisztességesen – ismertette Lévai Jenő egy 1947-es cikksorozatának részeként. Lévai Jenő: A vöröskereszt titkos jelentése. Képes Figyelő, 1947. 11. március 15. Lévai ebben a rövid kivonatban nem említette meg Sztehlo Gábor szerepét, amit az eredeti „Bericht" nem hallgatott el.

Kővágó Emese:

„Megértettük, hogy mit is jelent megemlékezni szeretteinkről”
- az 1944-es vajdasági tömegmészárlások megemlékezési gyakorlatai Tito halála után 40 évvel[1]

Az 1990-as évek „emlékezet-boomja”[2] elérte a köztes-európai közösségeket is, amely alól nem képeznek kivételt a vajdasági etnikai csoportok, így a magyarok sem. Paradox módon, a nemzetállam-építést sürgetendő, a Milošević vezette szerbiai politikai hatalom megengedően viszonyult ahhoz, hogy a helyi magyar kisebbség alulról építkezve, etnopolitikai vállalkozókkal megtámogatva, fokozatosan és a lokális interetnikus kapcsolatokra is ügyelve, jelképesen megnyithassa saját emlékezetének tereit. Ennek fókuszába az akkori Jugoszláv állam területén a korai titoi adminisztráció időszakában elkövetett, 1944-1945-ös vajdasági tömegmészárlások[3] kerültek, mégpedig elsősorban a magyarság vonatkozásában; a deportált vagy kivégzett kisebbségi csoporttagok, a németek, a zsidók vagy a horvátok leszármazottjai csak később kapcsolódtak be az emlékezet alakításába. A tömegmészárlások emlékezetének kanonizálódását mutatja, hogy 2009-ben életre hívtak egy szerb-magyar akadémiai bizottságot 1944-1945 tudományos leírására; egyes megemlékezési gyakorlatok megszilárdultak; emlékhelyek és emlékművek keletkeztek Bácska-szerte; és a kiemeltek közül néhánynál még a köztársasági elnökök is főt hajtottak. Ezek az aktusok a múltfeltáráson keresztül a szerb-magyar megbékélést és együttélést kívánták előkészíteni.[4]

Ebből a leírásból az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a vajdasági magyarság az elmúlt 30 év során sikerrel ismertette el szenvedéstörténetét és alakította ki emlékezőközösségeit, és a jelenben „választott traumájaként”[5] tekint 1944 eseményeire. A tömegmészárlások

[1] Köszönettel tartozom a témavezetőmnek, Kovács Évának a javaslataiért.

[2] Andreas Huyssen, „Jelenlévő múltak. Média, politika, amnézia”, in Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete, szerk. Szász Anna Lujza és Zombory Máté (Budapest: MTA, 2014), 41.

[3] A tömegmészárlások fogalma itt magában hordozza mindazokat a további jogfosztási módozatokat is, amelyek 1944-1945 során lezajlottak (deportálás, táborba kényszerítés, kollektív bűnösség alapú jogfosztás, kínzások, utólagosan meghozott ítéletekhez kapcsolódó csoportos kivégzések, ítélet nélküli kivégzések). Lásd: Papp Árpád, szerk., Igaz történetek mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944-1948) II. kötet. (Zenta: VMMI, 2016).

[4] Glatz Ferenc, „Múltfeltárás, megbékélés, világverseny-képesség” in Magyarok és Szerbek 1918-2012 – Együttélés, múltfeltárás, megbékélés, szerk. Glatz Ferenc (Budapest: MTA, 2013), 19.

[5] Lásd Vamik Volkan, „Transgenerational transmissions and chosen traumas: an aspect of large group identity”, Group Analysis 34, (March 2001): 5-6.

emlékezetének a hozzátartozók, a politikai aktorok, Michael Pollak[6] kifejezésével az „emlékezeti vállalkozók" általi alakítása sikeres emlékezetpolitikai folyamatra utal. A Vajdaságban, azon belül a Bácskában végzett emlékezetkutatásom során arra voltam kíváncsi, hogy igazolható-e ez társadalomtudományos vizsgálatok által is. Valóban egy „sikeres" emlékezetpolitikai folyamatnak vagyunk szemtanúi? Egyáltalán mi lehet az „emlékezetpolitika sikerességének", illetve az „emlékezetpolitika *társadalmi* sikerességének" a kritériuma? Feltételezésem szerint sokrétű kérdéssel van itt dolgunk.

Annak érdekében, hogy az 1944-es tömegmészárlások emlékezetét szociológiai szempontból is értelmezni lehessen – azon belül 1944 emlékezetkutatásától az elméleti jellegű válaszkísérlet felé haladván –, olyan eseteket mutatok be, amelyek rávilágítanak a helyi lakosság egyes csoportjainak 1944 emlékezetéhez való viszonyára *is*. Ezt követően a megismert álláspontokat az 1944 emlékezetét alakító aktorok szándékai mellé illesztem, azt remélvén, hogy így kirajzolódhat e két „csoport" viszonyulásának esetleges (nem) illeszkedése (ami egyben kérdés is, hogy egyenlő-e az emlékezetpolitikai sikertelenséggel). E mögött az a közhelyszerű feltételezés húzódik, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet az „emlékezetpolitikai siker" és az „emlékezetpolitika társadalmi sikere" közé, azaz, önmagában egy történelmi esemény (párt)politikai aktorok szintjén kitapintható (aktuális) elfogadottsága nem jelenti automatikusan az emlékezetkonstrukció szélesebb körű társadalmi támogatottságát (és fordítva), aminek a hátterében számos tényező húzódhat meg. Ezek a tényezők viszont társadalomkutatásra érdemesek, hiszen megismerésükkel feltárható, hogy egy-egy emlékezetpolitikai törekvés segítheti-e a vágyott nyugvópont megtalálását az érintett szereplők körében vagy fokozza a csoportközi feszültségeket – netán épp kreál vele egy újat.

Jan Assmann és Maurice Halbwachs nyomán célom annak megértése, hogy a helyiek egyes csoportjai miképp viszonyulnak 1944 emlékéhez, és hogy ez okoz-e interferenciákat. Szeretném megérteni, hogy milyen társadalmi erők és tényezők formálják 1944 emlékezetének jelenbeli reprezentációit, illetve alakítják a múltfeldolgozás – mint a megbékélés eszközének a – kereteit Szerbia elsősorban magyar közösségeiben. Érdekel, hogy kik (és kik nem), mire és kire, miért és hogyan emlékeznek, azaz, miképp építik fel kollektív emlékeiket a helyi közszereplők, a hozzátartozók vagy a túlélők a hosszú tabusítási folyamatot követően, és milyen erők hatására teszik ezt. Úgy vélem, hogy egyes lakossági csoportok válaszait feltárva sokkal komplexebb viszonyrendszer rajzolódik ki 1944 emlékezete vonatkozásában, mint ahogyan azt talán elsőre gondoltuk. Jelen írásomban megnézem, hogy milyen

[6] Michael Pollak, Une identité blessée. Etudes de sociologie et d'histoire, (Paris: Métailié, 1993), 30.

viszonyulásokat ismerünk, majd megvizsgálom, hogy ezek hogyan illeszkednek a kommunikált emlékezetpolitikai szándékokhoz. Először egy 2002-es survey, majd egy 2016-os pilot kutatás eredményeit vázolom, végül pedig a 2017-2019 között lezajló megemlékezési szertartásokról származó ismereteimet. E viszonyrendszerben veszem fontolóra az emlékezetpolitika (társadalmi) sikerességének a kérdését.

Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülemelkedésre

Vladimir Ilić szerbiai szociológus azonos című, 2002-es tanulmánya során 1500 vajdasági magyar, „őslakos" szerb és a második világháborút követően betelepült szerb fő lekérdezésével arra volt kíváncsi, hogy a vajdasági lakosság tagjai „mit tudnak, milyen minták alapján interpretálják, és miképpen szembesülnek azokkal a bűntettekkel, amelyeket a magyarok követtek el a zsidók és a szerbek ellen a Bácskában 1942-ben, a szerbek a németek és a magyarok ellen 1944-ben, valamint a horvát lakosok ellen 1991 és 1993 között a Szerémségben és Délnyugat-Bácskában, továbbá a Vajdaságban élő albánok szisztematikus üldözésével 1999-ben".[7] Úgy véli, hogy a délszláv államokban széles körben hiányzik annak az érzete, hogy a különböző fegyveres konfliktusok során bűnöket is követtek el az egyes sajátcsoportok tagjai, és ez igaz Vajdaságra is. Kutatásával ez utóbbinak kívánt utánajárni. A tanulmány kritikai észrevételeinek felsorakoztatására itt nincs mód, de azt mindenképp érdemes szem előtt tartanunk, hogy a publikáció közel 20 éves, és az akkori adatfelvétel és értelmezés óta olyan események zajlottak le, amelyek hatást *gyakorolhattak* a kollektív emlékezet formálódására is. Ilyen lehet például a két ország államfőjének a – szimbolikus értékű – közös koszorúzása Csúrogon, vagy a megemlékezési szertartások elszaporodása Vajdaság szerte. Ezzel együtt ugyanakkor a kutatás eredményeinek a felhasználása indokolt, hiszen egyrészről rámutatnak a helyi viszonyulások komplexitására, másrészről pedig ezek etnikai alapú eltéréseire is. E viszonyulások pedig – a balkáni válság szakirodalmának tükrében[8] – igen stabilnak mutatkoznak, illetve könnyen mobilizálhatóak.

Ilić kíváncsi volt többek között arra, hogy a korábbi interetnikus krízisek helyszínein élő magyarok és (őslakos és betelepült) szerbek mit tudnak és gondolnak a kommunisták által elkövetett bűntényekről; arról, hogy mely nemzetiségek szenvedtek a legtöbbet a II. világháború során Vajdaságban és hogyan; továbbá, hogy mely nép szenvedett a legtöbbet a

[7] Vladimir Ilić, „Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre", Regio: Kisebbség, politika, társadalom 3. (2002): 48.

[8] Lásd például Ger Duijzings, „Remembering Srebrenica – Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia", in The New Bosnian Mosaic. Identities, memories and moral claims in a post-war society, ed. X. Bougarel, E. Helms and G. Duijzings (Aldershot: Ashplant, 2007), 142.

kommunisták uralkodása idején Vajdaságban és hogyan; valamint hogy *mit tudnak azokról a bűntettekről, amelyeket a II. világháború után követtek el Vajdaságban a nemzeti kisebbségek ellen* [kiemelés tőlem – *K.E.*]. A publikációból nem sok módszertani elemet ismerhetünk meg, de azt igen, hogy a kifejtős kérdéseknek köszönhetően szerteágazó válaszokat kaptak a kutatók. Bár így vélhetően nehezebb volt mintázatokat találniuk, ám általuk a viszonyok komplexitására is rámutattak – ami a jelen dolgozat számára is értékes. A témánk okán a bennünket leginkább érintő legutolsó kérdés válaszai előtt röviden kitérek a többi válasz kapcsán leírt csoportközi különbségekre,[9] majd a magyarság számunkra kiemelten is fontos válaszaira.

A kommunisták által elkövetett bűntettekről a szerbek 35%-a állította, hogy „nem voltak", és ugyanennyi szerint a kommunisták egymás között számoltak le. A nem kommunista politikai ellenfelekkel való leszámolásról 9%-uk hallott, és a kisebbségek ellen elkövetett bűnökről 3%-uk. Ezzel szemben a magyar válaszadók 18%-a hallott az utóbbiról, ám 40%-uk szintén nem hallott kommunista bűnökről. A Vajdaságban a II. világháború alatt legtöbbet szenvedő népként a szerb válaszadók a leggyakrabban a sajátcsoportot jelölték meg, mintegy 77 százalékban, míg a zsidókat, a németeket és a magyarokat 3, illetve alig 2-2 százalékban. Ugyanígy a legnagyobb áldozati csoportként tekintettek magukra a szerbek abban a kérdésben is, hogy Vajdaságban mely nép tagjai szenvedtek a legtöbbet a kommunisták uralma alatt: 40 százalékuk vélte ezt, míg további 12 százalékuk úgy gondolta, hogy mindenki egyformán szenvedett. Ez az utóbbi arány a magyarság körében igencsak eltérő, hiszen csak 7%-uk tekintett a sajátcsoportra a kommunizmus alatt legtöbbet szenvedő népként. Ez „azt mutatja, hogy [a magyarok] közvetlenül is elismerik a különféle nemzetiségek tagjai iránti kommunista viszony szimmetrikusságát",[10] véli Ilić. Ezzel együtt az a nézet is elterjedt a körükben, hogy a II. világháború alatt a magyarság szenvedett a legtöbbet, de a kutató részleteket nem közölt.

Jelzésértékű, hogy a szerb válaszadók 58%-a szerint nem voltak olyan bűntettek, amelyeket a II. világháború *után* követtek el a Vajdaságban a nemzeti kisebbségek ellen, 20%-uk „nem tudom"-mal válaszolt, és 20%-uk rendelkezett releváns ismerettel. Arra a kérdésre, hogy milyen példákat ismernek a II. világháború után a magyarok ellen elkövetett bűnökre, a magyar válaszadók 38%-a a II. világháború *végén* elkövetett bűnöket említette meg, 20% állította, hogy ilyenről nem tud, és 5%-uk nem akart beszélni a témáról. Ezzel

[9] Ilić szerint van különbség az őshonos és betelepített szerbek válaszaiban, de erre itt nincs módunk kitérni. Ilić, „Vajdaság", 56-7.

[10] Uo. 63.

együtt, Ilić szerint, a magyarok általában jól ismerték a konkrét bűntetteket, időpontok és helyszínek megjelölésével. Hogy ezekért a bűnökért ki a felelős, a magyarok leggyakrabban a kommunista hatalmat jelölték meg (25%), utána a fasisztákat és kollaboránsaikat (18%), egyéb tényezőket (12%), a szerbeket (3%) – és 26%-uk „nem tudta". Ilić megítélésében „ezek a válaszok kétségtelenül konformistának tűnnek. A kommunista hatalom megnevezése történelmileg elfogadható, a fasisztákra és a velük együttműködőkre való hivatkozás azonban nem eléggé meggyőző. A »nem tudom«-mal válaszolók nagysága is irreálisnak tűnik, a szerbek ilyen minimális mértékű megnevezése pedig arra utal, hogy *nem akarják kiélezni a viszonyt* [kiemelés tőlem – *K.E.*] a legnépesebb vajdasági etnikai csoporttal."[11]

Azt illetően, hogy milyen módon nehezítették meg a 2000-es évek elején a vajdaságiak életét a magyarság ellen elkövetett bűntettek, a magyarok abszolút többsége szerint egyáltalán nem, és csak 13%-uk jelzett valamilyen zavart.[12] A szerb válaszadók véleménye itt jelentős eltérést mutat, és úgy tűnik, hogy körükben „intenzívebb az emlékezés" az ilyen jellegű tartalmakra, ahogyan Ilić fogalmaz: az ellenük elkövetett II. világháborús bűntettek 38%-uk szerint félelmet és bizalmatlanságot keltenek, 22%-uk szerint bosszúvágyat szítanak, és csak 16%-uk vélekedik úgy, hogy nem terhelik a mai életet. A kutató gondolkodott a különbséget alakító lehetséges tényezőkről, de nem tért ki a titoi emlékezetpolitika lehetséges hatásaira. Pedig a magyarság fent bemutatott konfliktuskerülő és óvatosan kommunikáló attitűdjének kialakulásában – a tömegmészárlások közvetlen emlékezetén túl – olyan tényezők is *szerepet játszhattak*, mint például az 1944-es események tabusítása az 1942-es Razzia emlékezetének folyamatos ápolása mellett, vagy a (fasiszta) magyarság bűnösként való kezelésére a hivatalos titoi narratívában. Ennek okán nem zárható ki, hogy a magyarság körében is intenzív az emlékezet, ami épp a konfliktuskerülésben, az óvatos kommunikációban és a leírt „felejtési szándékban" érhető tetten.[13]

Ezt az óvatos beszédet Ilić is megragadta: a kommunisták által elkövetett bűntettek kifejtésénél árnyalt képet kapott a kutató a magyarok körében, ugyanis ők több eseményrészletet osztottak meg a kérdezőkkel, mint amennyit a kvantitatív formák jeleztek. Szembetűnő „*a hallgatás fala* [kiemelés tőlem – *K.E.*], és hogy az csak az e témáról szóló különféle kérdések által bontható ki. A nyílt kérdésre adott válaszok világosan rámutatnak arra, hogy a

[11] Uo. 60.

[12] A kifejtős kérdések válaszai igen eltérőek és széles spektrumon mozogtak, a „gyakran emlegetik"-től „az emberek nem beszélhetnek erről"-ön át az „ez már elfelejtődött"-ig, vagy a „megterhelik az etnikumok közti viszonyt" választól a „nincs hatásuk"-ig.

[13] Az az érv, hogy a helyi magyarság számára a későbbi titoi politika időszaka számos előnyt is hozott és így hajlandóbbak voltak „felejteni" azért nem felelhet meg itt, mivel ezek a vélt előnyök a szerbeket is érintették, tehát nem eredményezhetett eltérést.

»vérbosszúról« való tudás élénkebb, mint azt a kvantitatív formák adatai mutatják", írta Ilić.[14] Az 1944-es események – valamilyen – emlékezete tehát megragadható volt a magyarság körében, de erről a tudásról vagy akár sejtelemről visszafogottan számoltak be. Nyíltabban beszéltek ugyanakkor a sajátcsoport bűneiről: 68%-uk hozott példát a II. világháború alatt a szerbek ellen elkövetett bűntettekről. Ilić szerint ez a viszonyulás, a felelősség felvállalása, a „sokkal tartózkodóbb és kevésbé elferdített [...] reális látásmód" jó táptalaj és minta lehet a „múlttól egyre kevésbé megterhelt viszony kiépítésére" a térségben.[15] Ilić figyelmeztetett azonban, hogy „a megkérdezett magyarok jelentős számának őszintétlensége önmagában véve is jó mutatója annak, hogy veszélyeztetve érzik magukat. [...] A megkérdezett magyarok sok tekintetben a veszélyeztetett csoport pszichológiájáról tanúskodnak".[16] Megítélésem szerint a válaszok egyben rámutattak a '44-es események feldolgozatlanságára is, az ehhez szükséges eszközök (akkori) hiányára, amelyet csak továbbterhelt a Balkáni válság krízise. A bemutatott kutatást követő másfél évtized után arra voltam kíváncsi, hogy ebből a viszonyulásból mi ragadható meg a vajdasági magyar fiatalok körében.

A fiatalok tétova emlékezete: „Miért titkoljuk mi ezt ennyire?"[17]

A fent bemutatott viszonyulásnak igyekeztem részben utánajárni 2016-ban. Az érdekelt, hogy 1944 kulturális emlékezetének terjeszkedése leszivárgott-e a lakosság szintjére is, és elérte-e a fiatalokat is: ők ismerik-e, magukénak érzik-e 1944 emlékezetét, jelentéseit és reprezentációit. Érdekelt, hogy az emlékezet beépült-e a vajdasági magyarság kulturális emlékezetébe, elérvén a fiatalokat is: része-e az oktatási tananyagnak, épül-e rá ceremoniális kommunikáció, kapcsolódtak-e hozzá rítusok, és ha igen, ezek elérik-e a fiatalokat. Beszélhetünk-e a norai „emlékezetközösségről", amelynek tagjai a fiatalok is?[18] A fiatalokat érintő kérdésekkel egy *pilot kutatás* során nyílt lehetőségem foglalkozni, és egy leegyszerűsített, számos nyílt kérdést tartalmazó kérdőívvel igyekeztem megragadni a fiatalok viszonyát.

Az eredmények nem reprezentatívak és a minta alapján általánosítani nem tudunk. Ebben a keretben azt tudtuk meg, hogy a helyi magyarok 15-19 éves (gimnazista) korosztályának 36 településről származó 110 csoporttagja milyen jelentéseket kapcsolt 1944-hez és

[14] Ilić, „Vajdaság", 62.

[15] Uo. 64. és 63.

[16] Uo. 67. és 68.

[17] A kutatás részletesebben: Kővágó Emese, „»Miért titkoljuk mi ezt ennyire?« – Az 1944-1945-ös tömegmészárlások emlékezete a vajdasági fiatalok körében", in A 15 éves PEME XVII. PhD – Konferenciájának előadásai, szerk. Dr. Koncz István – Szova Ilona (Budapest: PEME 2018), 241-2.

[18] Pierre Nora, „Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája", Aetas 3 (1999): 142.

hogyan viszonyultak hozzá. Az adatfelvételkor rákérdeztem az etnikai csoporttagságra, az esemény alapismeretére és a kapcsolódó fogalmi használatra, a diákok lakhelyén illetve a helyszínen található emlékművekhez való kapcsolatra, a vajdasági magyarság 1944-es eseményről való emlékezetének megítélésére, és az ott élő népcsoportok közötti konfliktusok tapasztalatára. A 70%-os válaszadási hajlandóság ellenére a lekérdezést követő (filmezési lehetőséghez kapcsolódó) beszélgetésbe már csak igen kevesen kapcsolódtak be, ami bár képes volt a kapott eredményeket elmélyíteni, de jelezte a téma népszerűtlenségét is.

Az általam feltételezett bizonytalanság már az alapismeretek kérdésblokknál elkezdett kirajzolódni: 73%-uk jelezte, hogy már hallott a tömegmészárlásról, 27% viszont nem. Ismereteik forrásaként elsősorban (46%) az iskolát és az előadásokat jelölték meg, 31%-uk jelezte, hogy a családban hallott róla, és 28%-uk nem válaszolt. Az is kiderült, hogy ismereteikre a média és a kulturális rendezvények alig hatottak. Az esemény rövid leírására felkérő („Mit hallottál róla?”) nyílt kérdésnél fokozódott a bizonytalanság: 50%-ra emelkedett a nem válaszolók aránya. Ez a 23%-os különbség jelzi, hogy bár többen is megjelölték, hogy „valamit” hallottak róla, de ezt nem tudták tartalommal feltölteni. A leírt pár szavas válaszok tartalma is *jelentős* szórást mutatott; csupán 3 fő számolt be történelmi hűséggel az eseményekről. Érdekelt az is, hogy miképp nevezik meg az 1944-es eseményeket: a megadott kategóriák közül 34,5%-uk preferálta a népirtás, 13,6% az atrocitás, és 11%-uk a vérbosszú fogalmát; 28% nem válaszolt. Korábban ugye 55 fő (50%) nem válaszolt arra, hogy „mit hallott” róla, de az esemény megnevezésénél a választ nem adók aránya 31-re csökkent, tehát azok is kategorizáltak – elsősorban népirtásként –, akik korábban nem írtak róla semmit (24 fő). A népirtás fogalma szinte a „levegőben van”: könnyedén alkalmazható, ismeretek nélkül is, szinonimaként használják a fogalmakat. A tanulók bizonytalanok a környezetükben található emlékhelyeket illetően is, és csak alacsony százalékban látogatják azokat. Arra a nyílt kérdésre, hogy Vajdaság szerte hol találhatók további emlékhelyek, 80%-uk nem válaszolt. Az emlékezők körének beazonosításakor 30%-ban a hozzátartozókat jelölték meg, de a válaszadók közel felének erről sem volt ismerete. Arról, hogy milyen módokon emlékeznek még meg a vajdaságiak, 71%-uknak nem volt válasza.

Összességében, bár a megkérdezett fiatalok többsége „hallott” 1944-ről, az alapismereteik, ahogyan az emlékhelyeket illető tudásuk is jellemzően bizonytalan, és a tömegmészárlás emlékezetéhez való viszonyuk általánosan *gyenge*. Kirajzolódott ugyan egy szűkebb kör, akiknek a tagjai nyitottnak mutatkoztak az emlékezet terébe lépésre, de ehhez nem kapnak segítséget. Az oktatás kulcsfontosságú az emlékezet kulturálissá tételében, ám a Bácskában nem tud élni az erejével, hiszen az emlékezet a helyi magyar emlékezetpolitikai

törekvések[19] ellenére sem épül be a tantervbe, és nem épülnek rá olyan múltfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a megbékélésnek adnának esélyt.

Megbékélni persze csak akkor kell, ha vannak feszültségek és élők a sebek. Talán a fiatalok nem érzékelnek interetnikus feszültséget, és ezért nem foglalkoztatja őket például 1944 emlékezete? És túl rég történt ez már számukra? A bemutatott adatok másról beszélnek. Láttuk, hogy a többségük tud „valamiről", amiről körülöttük „valamiért" nem beszélnek nyíltan. „Miért titkoljuk mi ezt ennyire?" – tette fel egyikük a kérdést. Ezt a feltevést erősíti, hogy *a válaszadóim 74 százaléka érzékelt konfliktust az ott élő népcsoportok között*. A múltfeldolgozási gyakorlatokhoz azonban, mint a megbékélés egyes eszközeihez az ő köreikben nem lehet hozzáférni, így a megbékélés és a békés együttélés folyamatának sikeressége is kérdéses lehet. A helyzetet nehezíti, hogy vélhetően nem csak az 1944-es események kibeszéletlensége okozhat nyugtalanságot bennük, hanem a közelmúlt (szintén kibeszéletlen) békétlenségei is, ám ez további vizsgálatokat igényel. Itt annyit láttunk, hogy körükben adott az interetnikus feszültségek tapasztalata, ugyanakkor csak alacsony fokban rendelhetők hozzá olyan múltfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a feszültségnek a mérséklését sikeresen szolgálhatnák. Ha a kapott eredményeket az Ilić-féle eredmények mellé helyezzük, akkor azt látjuk, hogy bár az emlékezet tere megnyílt a Vajdaságban és konferenciák, könyvek, megemlékezések és emlékművek formájában teret is hódított magának a két kutatás közötti időszakban, helyi magyar fiatalság körébe nem szivárgott le – és a hallgatás fala, ha meg is repedt, de fennmaradt. De mi a helyzet a szüleikkel? Őket el tudják érni ezek az emlékezetpolitikai törekvések?

Emlékezet a határon – az 1944-es vajdasági tömegmészárlások megemlékezési szertartásai[20]

A felnőtt lakosság mai viszonyulásához hasznos és izgalmas lenne megismételni Ilić kutatását. Mindazonáltal más módon is ráközelíthetünk e viszony egyes elemeire. Ilyen például a megemlékezési szertartások megfigyelése Paul Connerton nyomán.[21] Következésképp az 1944-es tömegmészárlások kollektív emlékezetét alakító rítusok karaktereinek az antropológiai vizsgálatát tűztem ki célul, és a résztvevő megfigyelés módszertanával kívántam eljutni a

[19] Az emlékezeti vállalkozók pl. „tematikus nappal" igyekeznek a helyi magyar pedagógusokat felkészíteni és bátorítani a téma tantermi feldolgozására. Lásd: MNT, „Tanulmányi napot tartottak Szabadkán", Magyar Nemzeti Tanács hivatalos honlapja, 2019. 04. 06., http://www.mnt.org.rs/tanulmanyi-napot-tartottak-szabadkan

[20] A megfigyelés eredményeinek a részletes ismertetésére egy külön tanulmányban teszek kísérletet.

[21] Paul Connerton, „Megemlékezési szertartások", in Politikai antropológia, szerk. Zentai Violetta (Budapest: Osiris kiadó, 1997), 66.

szertartásokat formáló társadalmi erők és a helyiek viszonyulásának a megismeréséhez. Úgy gondoltam, hogy a rituális megemlékezési gyakorlatok elterjedése ellenére egy mozaikszerű, kiforratlan, a mában is még formálódó 1944-es kollektív emlékezetet találunk a hosszú tabusítás, a történelmi tények részismerete, az emlékezet egyelőre bizonytalan intézményesülése, valamint a (sokáig a családi emlékezeti térbe szoruló) kommunikatív emlékezet gyenge foka okán. Ugyanakkor azt is feltételeztem a szertartások elterjedése miatt, hogy a lakosság szélesebb köre is bekapcsolódott már a ceremóniákba. Feltevéseim tesztelésére 2017-2019 között öt eltérő bácskai helyszínen, Csúrogon, Szabadkán, Zentán, Martonoson és Bajmokon vettem fel adatokat. A megfigyelt elemek részletes ismertetésére itt nincs mód, csak az eredmények rövid bemutatására és értelmezésére.

Az előzetes várakozásaimnak ellentmondva, a megemlékezési szertartások alakítóinak sikerült az elmúlt évtizedek során egy mára már egységes megemlékezési keretet létrehozniuk, a hosszú (el)hallgat(tat)ási időszak ellenére is. Bár a helyben lezajló tömegmészárlások (és azok utóéletének a) tapasztalatai, a lakosság jelenlegi összetételének és az etnikai viszonyoknak köszönhetően kirajzolódnak lokális eltérések, mégis számos hasonlóságot találunk Bácska-szerte. Igaz ez akkor is, ha a ceremónián kommunikált, kategorizáló megnevezések (nem csak az esemény, de a sajátcsoport tekintetében is), a kapcsolódó jelentések, a tudáskészlet és az értékek *relatíve* fragmentáltak és beszélőként és helyszínenként eltérőek.

Homogén például a megemlékezések formája, a koreográfiája, az időpontja, a periferikus elhelyezkedése és a kulcsszereplők köre. Ez utóbbi tekintetében azt találtam, hogy a helyi etnopolitikai és/vagy emlékezeti „vállalkozók” (körükben narratívaalakító hozzátartozókkal) a médiával karöltve nem csak 1944 kulturális emlékezetének a formálásában és intézményesülésében töltöttek be jelentős szerepet, hanem a jelenben is jellemzően ők a megemlékezési szertartások kulcsszereplői, a helyi egyházi képviselőkkel vállvetve. Ezzel összhangban, a rítus homogén nemzeti-szakrális jellegű keretezése is Bácska-szerte leírható – és épp ezen a nemzeti jellegen keresztül tudtak egybekapcsolódni az egyéni vagy családi emlékezetek. Egységes képet látunk a megemlékezés fő célja és üzenetei tekintetében is, amelyekben az interetnikus megbékélést, valamint az „ártatlan” áldozatokról való megemlékezési kötelezettséget fogalmazták meg követendő imperatívuszként már a ‘90-es évek elején is. Ha meg is jelent egy-egy olyan követelés, amely kevésbé illeszkedik az egységesen kommunikált tartalmak közé (például az újratemetések), akkor azt úgy fogalmazta meg a beszélő, hogy az üzenet a megbékélést szolgálhassa. A ceremóniákon 1944 kulcsszereplőinek a reprezentációi is homogének: az áldozatok egységesen „ártatlanok”, hősök/mártírok, míg az elkövetők homályban maradnak. Nem neveznek meg senkit, sem egyéni, sem csoportos

szinten. Ha esetleg valakikre esetleg mégis rámutatnak, akkor ők *semlegesen* „Tito partizánjai", vagy a „berendezkedő hatalom" (kegyetlen) emberei. Ezt a jól megragadható konszenzust Zentán és Martonoson, a két, kizárólag magyarok részvételével zajló megemlékezésen „ingatták meg", amikor utaltak az elkövetők etnikai hovatartozására, de ellensúlyozták is ezt más-más módon, a békességre törekedvén.

A bosszúmentes megbékélési és megemlékezési szándék, a semlegességre való törekvés vagy az óvatos kommunikáció változatlan a megemlékezések korai időszaka óta – és felidézi előttünk az Ilić-féle kutatás eredményeit is. Úgy tűnik, a szertartáson kommunikáltaknak továbbra is (vélt vagy valós) tétje van a magyarság körében. Ezzel összhangban a megjelenített kulturális elemek határa is egységesen kitapintható: bár a „nemzeti" jegy uralja a rítust, a helyiek csakis egy olyan mentális határon belül jelenítik meg ezeket a nemzeti-etnikai jegyeket a megemlékezési gyakorlatok során, amelyet a helyi többségi etnikai „Másikkal" együtt alakítottak ki hosszú együttélésük során. Ennek a *relatíve* nyugalmas (néha túlidealizált) együttélésnek voltak drasztikus kilengései, például 1849-ben, 1942-ben, 1944-ben, mély sebeket hagyván a helyiek és leszármazottjaik lelkében. A magyarság tudatosan-tudattalanul is úgy igyekszik megélni kultúráját és csoportidentitását a jelenben, hogy ezt az interetnikus mentális határt ne lépje át – így a megemlékezési szertartásait is ennek a jegyében alakítja. Ennek legbeszédesebb példája az a reakció, amelyet egy magyarországi kormány-képviselő beszédje váltott ki. A képviselő az „új Másik", „a migráns" ellen ágált egy '44-es ceremónián, amire egy helyi katolikus pap – annak okán, hogy „mi", a helyiek, megtanultuk, mit jelent „a másiknak" lenni – érezhető spontaneitással így reagált:

> *„Maradjon meg bennünk az érzés, a szörnyű dolog, hogy minden ártatlan áldozatot védeni kell, nem csak azokat, akik a miéink. Minden áldozat mellett ki kell állni. Ezzel megértettük, hogy mit is jelent megemlékezni szeretteinkről, hogy egyben védelmezzük a másik embert is, akármilyen nemzethez vagy valláshoz is tartozik. Az ártatlanok mellett mindig kiállni."* (Bajmok, 2017)

Bár 1944 emlékezete döntően a „nemzeti" szűrőn keresztül formálja a múltat és fűzi egybe az egyéni-családi traumaemlékezeteket, a nemzeti-etnikai elemek megjelenítése csakis a leírt mentális határon belül képzelhető el. További értékes eredménye a kutatásnak, hogy – a régiónkban kevésbé sem jellemző módon – a szervezkedő magyarság a legtöbb helyszínen *maga mellé fogadta más etnikai csoportok (minden 1944-es ártatlan áldozatra is) megemlékezni kész képviselőit* is: a zsidókat, horvátokat, németeket – és a (kis létszámban és

Csúrog kivételével szinte csak hivatalból megjelenő) szerbeket is. Ebbe *az inkluzív emlékezeti térbe* az említett etnikai kisebbségek képviselői be is lépnek, így az áldozati csoportok között nem tapasztalható ún. „áldozati versengés" a bácskai megemlékezések során.[22] Az Ilić-féle kutatás tükrében azonban el kell gondolkodnunk azon, hogy a szerbség távolmaradásának a hátterében nem épp az a megítélés jelenik-e meg, hogy az ő világháborús veszteségeik „súlyosabbak", és e veszteségeket (többek között) épp a '44-es megemlékezők etnikai csoportjának a felmenői, azaz a magyarok okozták – ráadásul az elkövetők között nem látják saját csoporttagjaikat? Ennek igazolásáig annyit tudhatunk, hogy bár a szerbek számára nem volt vonzó a részvétel a ceremónián, *a vajdasági magyarság inkluzív jellegű megemlékezési szertartásokat szervez az 1944-es tömegmészárlások vonatkozásában, amelyekkel saját áldozataikat elismertetni és – kimondatlanul – szenvedésnarratívájukat az 1942-es Razzia mellé „felzárkóztatni" igyekeznek.*

Ez persze nem zárja ki, hogy a helyi magyarság körében is létezhetnek jelei az áldozati versengésnek vagy a sajátcsoport favorizálásának, de azok itt nem ragadhatóak meg. Helyette inkluzív módon szervezik megemlékezési szertartásaikat – ez ugyanakkor *nem vonzó saját csoporttagjaik számára sem, hiszen a helyi magyarság nem vesz részt a szertartásokon.* A felkínált gyakorlat vagy „kevés" számukra, vagy már „eltúlzott". A fiatalok (kevés kivétellel) jellemzően egységesen ugyanígy távol maradnak. Ha „1944" a csoport „választott traumája", ez a megemlékezési szertartásokban nem nyer igazolást, és ugyanígy az emlékezetközösség is igen szűk körű, és idősebb korosztályú. Ez ugyanakkor nem zárja ki, hogy ne lenne (elvi) támogatottsága és az egyének szintjére is lecsorgó hatása az emlékezetpolitikai igyekezetnek, vagy, hogy 1944 ne lehetne „választott trauma" – csak ezek kifejezéseit máshol kell keresnünk. Ugyanígy, mind a saját-, mind a „másik" csoport távolmaradása további vizsgálódásokat igényel, egyéni és csoportos szinten egyaránt.

Sikeres emlékezetpolitika? – a bemutatott eredmények értelmezési kísérlete

2020. május 4., Tito halálának 40. évfordulója csendesen zajlott. A „Virágházba" eljáró hithű megemlékezők szerint ennek csak a COVID-19 járvány volt az oka, általában több ezren szoktak megjelenni.[23] A helyi magyarság szélesebb körű megemlékezésének nincs nyoma, ahogyan kapcsolódó újságcikkeket is csak elvétve találunk. Egyikük szerzője rákérdez, némi

[22] Masi Noor et al., „Amikor a szenvedés szenvedést szül: az áldozati versengés pszichológiája erőszakos csoportközi konfliktusokban", in A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája, szerk. Fülöp Éva – Kővágó Pál, (Budapest: Oriold és Társai, 2018). 74-5.

[23] Bozsik Daniel, „Belgrádban megkoszorúzták a 40 éve meghalt Tito síremlékét", euronews. 2020.05.04, https://hu.euronews.com/2020/05/04/belgradban-megkoszoruztak-a-40-eve-meghalt-tito-siremleket

szemrehányással, hogy vajon a magyarság körében miért nem történt meg a titoi időszak felülvizsgálata.[24] Rámutat Tito munkásságának az ismert árnyaira (a magyarság kapcsán 1944-re és annak feldolgozatlanságára is), amely szerinte indokolttá tehetné a reflexiót. Itt nem feladatom a cikk kritikai olvasata, csupán annyiban érdekes, hogy felhívja a figyelmünket arra, hogy a titoi éra nyílt megvitatásának *elvileg* adott a tere, néhányakban az igénye is, a múltfeldolgozás azonban mégsem lendül be, amire a szerző titoi örökségként tekint, némi türelmetlenséggel. Osztom azok véleményét, akik a múltfeldolgozó gyakorlatokra a jótékony emlékezet eszközeiként tekintenek, ami viszont megfontolt következetességet, reflexivitást, és a lakosság alapviszonyulásainak az ismeretét igényli – és türelmet.

A tudomány az ismereteknek lehet az eszköze. Ha figyelmünket felszínesen csak az etno- és emlékezetpolitikai szereplők hatalmi érdekeik feltárására irányítjuk, akkor könnyen szem elől veszíthetjük mind *a jelentésformálók és a jelentések karaktereit*,[25] mind pedig azokat a *komplex lokális viszonyrendszereket*, jelentés- és határalkotási folyamatokat, befogadást és kirekesztést katalizáló gyakorlatokat, és az ide kapcsolódó érzelmeket, amelyek a befogadói oldalon megjelennek. Ezek mélyebb ismerete nélkül nem beszélhetünk egy-egy emlékezetpolitikai tevékenység sikerességéről sem. Jelen írásomban kitértem mindkét „oldalra", de a szűk keretek okán a teljesség igénye nélkül tettem ezt, így a sikerességről sem tehetek határozott állítást. A bemutatott vizsgálatoknak köszönhetően arról viszont talán igen, hogy hol tart most ez a folyamat, amennyiben az emlékezetpolitikai végső céljának a nyugvópont elérését tekintjük 1944 tekintetében.

1944 magyar áldozatainak hozzátartozói a '90-es évek elején nekiláttak a tömegmészárlások történetének elismertetéséhez és *a mindentől* megfosztott áldozatok társadalomba történő visszahelyezéséhez. A helyi etnopolitikai vállalkozókkal támogatva, békés szándékaikat következetesen kommunikálták az elmúlt 30 év alatt, s így elérték a történtek és az ártatlan áldozatok állami szinten történő elismertetését, a kollektív bűnösség eltörlését, a kollektív emlékezet „szabadságának" a megszerzését, ehhez kapcsolódóan emlékhelyek és ceremóniák felépítését és a megbékélés előmozdítását. Ezt tekintve az emlékezetpolitikai tevékenységek „sikeresnek" mondhatók. Hallatszanak azonban kritikusabb hangok is: ők lépéseket tesznek az újratemetések irányába és követelik Szerbia vezetése részéről a

[24] Majláth Ronald, „Ki volt Tito valójában?" Autonómia, 2020.05.04, https://hu.autonomija.info/majlath-ronald-ki-volt-tito-valojaban/

[25] Lásd pozíciók, rejtett és nyílt szándékok, öncélúság, kisajátítás/befogadás/kizárás arányai, mások szenvedéséhez való viszonyulások, relativizálás, szolidaritás, történelemhűség, áldozati a/szimmetria, uniformizálás/individualizálás, konzisztencia stb.

bocsánatkérést és az intézményesülés támogatását (például a tananyagba való beépülésével – 1942 mellé). A folyamatok tehát nem zárultak le a részsikerek ellenére sem.

De beszélhetünk-e 1944 emlékezetpolitikájának társadalmi sikerességéről is? A felvázolt kutatási eredmények tükrében azt látjuk, hogy bár lokálisan igyekeznek élővé tenni 1944 kulturális emlékezetét, erőfeszítéseik társadalmi sikeressége mégis megkérdőjelezhető, hiszen csak visszafogottan vesz fel különféle alakzatokat (lásd előadások, művészeti alkotások, stb.), és nem vonzza be a többséget. A hosszú tabusítás miatt 1944 kommunikatív emlékezete gyenge maradt, míg azok a gyakorlatok, amelyek képesek lennének megszilárdítani 1944 kulturális emlékezetét (lásd pl. tanagyag), széles körben hiányoznak. Ugyanígy hiányoznak mindazok a múltfeldolgozó gyakorlatok is, amelyek a megtapasztalt sérülések, ebből fakadó félelmek vagy épp traumák feldolgozására lennének alkalmasak – és itt nem állhatunk meg 1944 történéseinél, hanem figyelembe kell vennünk a Balkáni háború sebeit is.

Ám mindezek ellenére nem állíthatjuk egyértelműen azt sem, hogy 1944 emlékezetpolitikája társadalmi szinten sikertelen lett volna. Egyrészről, a helyiek alulról építkezve, a helyi viszonyokra ügyelve, békülékeny hangon létrehoztak egy olyan lokális mentális keretet és gyakorlatot, amivel kézzel fogható változásokat értek el úgy, hogy közben alternatívát kínáltak a nehezen megközelíthető kérdések korábbi kezelései mellé. Ugyanígy az, hogy a helyiek nem vettek aktívan részt a szertartásokban, még nem jelenti, hogy a szertartások nem kínálnak az egyes csoporttagoknak számára valamilyen szintű megnyugvást. Ennek a megerősítése és aránya további vizsgálatokat igényel, mint ahogy az is, hogy milyen feszültségeket gerjesztenek a magyarokban a jelenlegi gyakorlatok, ha gerjesztenek, illetve hogy mindez például hogyan illeszkedik a titoi éra nosztalgiájához, a helyi magyarság politikai és társadalmi törésvonalaihoz, az etnikai önazonosság kérdéseihez – vagy épp a szerbség véleményéhez.

A kialakított szertartásokat nem illeti erős és széles körű kritika sem a magyarság, sem a szerbség részéről, így arra következtethetünk, hogy a kialakított szertartások nem generálnak nyílt interetnikus feszültségeket, ami biztató. De tudjuk, hogy számos gyakorlat csak hosszabb távon képes elérni az interetnikus nyugvópontot, és 1944 emlékezete sem tart még itt. Úgy tűnik, hogy e nyugvópont irányába a különféle, helyi kontextuson alapuló, alaposan végiggondolt múltfeldolgozó gyakorlatok széles repertoárjával (és azok folyamatos újragondolásával) a vajdasági magyarok emlékezetpolitikai vállalkozói még „adósak”, a fiatalok felé mindenképp. A kollektív pszichés kondíciók pontosabb megértése pedig segítheti e gyakorlatok kialakítását, egyben a hordozott-átadott sérülések kollektív – és türelmes – feldolgozását is, minden csoport tekintetében.

Bibliográfia:

Connerton, Paul. „Megemlékezési szertartások.” In *Politikai antropológia,* szerkesztette Zentai Violetta, 64-82. Budapest: Osiris kiadó, 1997.

Bozsik, Daniel. „Belgrádban megkoszorúzták a 40 éve meghalt Tito síremlékét.” *euronews,* 2020.05.04. https://hu.euronews.com/2020/05/04/belgradban-megkoszoruztak-a-40-eve-meghalt-tito-siremleket

Duijzings, Ger. „Remembering Srebrenica – Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia.” In *The New Bosnian Mosaic. Identities, memories and moral claims in a post-war society,* edited by Xavier Bougarel, Elissa Helms and Ger Duijzings, 141-66. Aldershot: Ashplant, 2007.

Glatz, Ferenc. „Múltfeltárás, megbékélés, világverseny-képesség.” In *Magyarok és Szerbek 1918-2012 – Együttélés, múltfeltárás, megbékélés,* szerkesztette Glatz Ferenc, 17-20. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és Történettudományi Intézet, 2013.

Kővágó, Emese. „»Miért titkoljuk mi ezt ennyire? « – Az 1944-1945-ös tömegmészárlások emlékezete a vajdasági fiatalok körében.” In *A 15 éves PEME XVII. PhD – Konferenciájának előadásai,* szerkesztette Koncz István és Szova Ilona, 234-249. Budapest: PEME, 2018.

Ilić, Vladimir. „Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre.” *Regio: Kisebbség, politika, társadalom 3*. (2002): 46-74.

Huyssen, Andreas. „Jelenlévő múltak. Média, politika, amnézia.” In *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*, szerkesztette Szász Anna Lujza és Zombory Máté, 34-51. Budapest: MTA, 2014.

Majláth, Ronald. „Ki volt Tito valójában?” *Autonómia*, 2020.05.04. https://hu.autonomija.info/majlath-ronald-ki-volt-tito-valojaban/

Magyar Nemzeti Tanács. „Tanulmányi napot tartottak Szabadkán.” *Magyar Nemzeti Tanács hivatalos honlapja*, 2019. 04. 06. http://www.mnt.org.rs/tanulmanyi-napot-tartottak-szabadkan

Noor, Masi, Nurit Shnabel, Samer Halabi, Arie Nadler. „Amikor a szenvedés szenvedést szül: az áldozati versengés pszichológiája erőszakos csoportközi konfliktusokban.” In *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*, szerkesztette Fülöp Éva és Kővágó Pál, 71-124. Budapest: Oriold és Társai, 2018.

Nora, Pierre. „Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája.” *Aetas 3* (1999): 142-157.

Papp, Árpád, szerk. *„Igaz történetek mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944-1948) II. kötet.”* Zenta: VMMI, 2016.

Pollak, Michael. *Une identité blessée. Etudes de sociologie et d'histoire.* Paris: Métailié, 1993.

Volkan, Vamik. „Transgenerational transmissions and chosen traumas: an aspect of large group identity.” *Group Analysis 34*, (March 2001): 79-97.

Szekeres Tamás:

A közterek átnevezéseinek emlékezetpolitikai vonatkozásai a rendszerváltás idején és 2010 után

1. Bevezetés

A szocialista rendszer bukása a huszadik század végén számos rendkívül fontos változást hozott Magyarországon: politikai, gazdasági és társadalmi fordulatok mellett a szimbólumok alkalmazása terén is hatalmas átalakulás ment végbe. A terek, utcák átnevezése országszerte a mindennapok szintjén mutatta meg a politikai rendszer változásának jelentőségét. Bár egy köztér elnevezése nem tűnhet a legnagyobb befolyással bíró mozzanatnak, azonban a szimbólumok megfelelő használata kiemelt jelentőséggel bírhat egy politikai szereplő számára, főként egy olyan különleges történelmi helyzetben, mint a rendszerváltás. A kérdés jelentőségére hívhatja fel a figyelmet az a tény, hogy a kommunista köztérelnevezések témaköre 2010 után is helyet kapott a politikai térben.

Dolgozatomban a kollektív emlékezet, az emlékezetpolitika és az emlékezet helyeinek viszonyát vizsgálom a politikai töltetű köztérelnevezés elméleti kérdéseivel, valamint a magyar történelmi háttér áttekintése után összevetem a rendszerváltás utáni átnevezési hullámot a 2012-ben kezdődött új folyamattal. Az összehasonlítás nem csak azért indokolt, mert a szocialista múlttal való szembenézés, illetve múlt eltörlésének vagy megtartásának kérdése kerül előtérbe, hanem azért is, mert érdekes párhuzamot mutat a rendszerváltás utáni politikai helyzet aktualitás miatti felfokozott aktivitása a szimbolikus kérdéseket illetően (hiszen pár év telt el a rendszer bukása óta), valamint egy több mint húsz évvel később regnáló kormány megközelítése, amely bár időben jóval később foglalkozik a kérdéssel, tudatos, következetesen kiemelt emlékezetpolitikája, illetve határozott fellépése a már anakronisztikusnak tűnő témában megindokolja az összehasonlítást az eredeti névváltoztatással koncepció, kivitelezés és reakciók tekintetében.

2. Emlékezet az utcákon

A múlt politikai célú felhasználásának megértéséhez először a kollektív emlékezet jelenségét kell megértenünk, megismerni annak természetét. A kollektív emlékezet, mint tudományos fogalom egyik legismertebb képviselője Maurice Halbwachs francia szociológus és szociál-

pszichológus.[1] Halbwachs szerint az emlékezet csak egy közösségen belül képes működni, olyan szinten kötődik a társadalomhoz, hogy a teljes magányban felnövő ember nem is rendelkezne emlékezőképességgel.[2] Jan Assmann azt írja, hogy e tény mögött az az indok áll, hogy az emlékek kommunikáció által adhatóak át, az emlékezetet az adott közösség tagjai közötti kommunikáció tartja fenn, a társadalmi jelenség hatását tovább fokozza a kommunikáció írásbelivé válása, ami túlmutat a személyes, halandó tényező korlátain, messzebbre nyújtva az emlékezetet a múltban egy emberöltőnél. A múlt eseményeinek átadása által erősödik meg egy emberi közösség összetartása, mely jelenség identitásképző erővel is, mivel az adott közösség kollektív emlékezete a saját hagyományokra helyezi a hangsúlyt, különbséget téve más közösségek eltérő tradícióihoz képest.

E különbségtétel az, ami az emlékezetet kiemeli a múltból és a jelen történéseinek befolyásoló elemévé teszi. A múlt történéseinek értelmezése egyszerre tud összekötni és elválasztani. Összeköt olyan módon, hogy belülről láttatja az adott közösséget, háttérbe szorítva a közösségen belül jelentkező különbségeket, egységet teremtve a közösség tagjai között, ezzel egy időben pedig elválaszt azoktól, akik nem tagjai ennek a közösségnek, mivel ők nem részesülnek a közös múlt jelentette összekapcsoló erőből, hanem kívül maradnak ezen a kollektív emlékezeten alapuló zárt csoporton. Így a pszichológia szempontjából individuálisnak tűnő emlékezet a történészi megközelítés szerint a kollektivitás jegyében sokszorozódik és egybeforr a közösséggel, erre alapozva állítja azt Halbwachs, hogy annyi különböző emlékezet létezik, ahány emberi csoport.[3] Fontos kiemelni, hogy a „kollektív" jelző itt nem azt jelenti, hogy egy közösség vagy a társadalom egésze együttesen rendelkezne egy közös tudattal, abban az értelemben beszélhetünk kollektív emlékezetről, hogy az egyéni emlékezetek a csoporton belül hogyan működnek, illetve hatnak egymásra a kommunikáció és a megosztott tudás tekintetében.[4]

A társadalom egyes csoportjaiban kialakuló különböző emlékezetek nem függetlenek, a kollektív emlékezet az azt kialakító közösség szempontjából értelmezi a történelmi eseményeket, ebből eredendően mindig pártos és elkötelezett, ezek által pedig leegyszerűsítő.[5] Az elkötelezettség pedig az adott csoport érdekeit szolgálja, ami az érdekütköztetés által a politikai tevékenységhez kapcsolódik, az identitásképző erő miatt pedig komolyan

[1] GYÁNI Gábor: A történelem mint emlék(mű). Budapest, Kalligram, 2016. 29. o.

[2] ASSMANN, Jan: A kulturális emlékezet, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999. 36. o.

[3] NORA, Pierre: „Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája." Aetas 14. 3. 1999. 142-157. 143. o.

[4] PATAKI Ferenc: „Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika." Magyar tudomány 171. 7. 2010. 778-798. 791. o.

[5] NOVICK, Peter: The Holocaust in American Life. Boston, Houghton Mifflin Harcom!, 2000. 4. o.

összefonódik a politika világával a kollektív emlékezet fogalma, politikai kérdéssé vált az, hogy melyik csoport múltértelmezése váljon hivatalossá, kapjon emlékműveket,[6] a politikai és identitásképzési megközelítés pedig a múltat másképp kezeli: egy használható múlt létrehozását tűzi ki célul, amely el is torzulhat a jelen szolgálatában.[7] A történelmi események manipuláció tárgyává válhatnak, azonban a tudatos változtatásnak nem csak a múlt eshet áldozatul, hanem az állampolgárok emlékezete is, akik nem is feltétlenül veszik észre azt, hogy a politika a emlékezet területét sem hagyja ki az érdekérvényesítésért folytatott harc színterei közül.[8] Az emlékezetpolitika tehát egy olyan jelenség, amely bár a múltból táplálkozik, mégis a jelenben működik (ezáltal befolyásolja a jövőt) az aktuálpolitika identitás és ideológiai harcait meghatározva.

Az emlékezetpolitika számos területen érvényesülhet: oktatás, történelmi kutatóintézetek és múzeumok állami finanszírozása, emléknapok, jelképek. Ebben a tanulmányban a szimbolikus köztérhasználat kerül a középpontba. A helyszínek, fizikai terek rendkívül fontos eszközei az emlékezethez kapcsolódó politikai cselekedeteknek. A helyek és terek emlékezetpolitikai felhasználásnak elméletét Pierre Nora francia történész dolgozta ki „Le lieux de mémoire" című könyvsorozatával. A cím magyarra fordítva egyszerre jelent emlékezethelyeket és az emlékezet helyeit. Nora alaptétele az, hogy a modern társadalom kialakulásával megszűntek a hagyományos emberi közösségek, illetve az emlékezetközösségek, aminek hatására az emlékezet személyes átadása, folyamatossága ezek által pedig a megélhetősége vált semmissé, nem létezik már spontán emlékezet.[9] A folytonos és élő emlékezet helyébe egy mesterségesen rekonstruált múltkép lépett, melynek egyik megtestesülése a modern történelemtudomány, a másik társadalmi konstrukció az emlékezethely, melyek funkciója a múlt eseményeinek előhívása és megőrzése a közösség számára, amely magától már nem képes emlékezni és szüksége van egy külső támasztékra a történelmi identitása megélésében. A támasztékként szolgáló emlékezeti hely a leggyakoribb esetben egy szimbolikus jelentéssel felruházott helyszín, de lehet egy ünnep, bármilyen jelkép, de akár egy beszéd vagy egy konkrét személy is.[10] A rendszerváltás esetében például ilyen emlékezeti helyként tekinthetünk a március 15-ei megemlékezéseket és tüntetéseket, melyek célja a múlt megidézése volt annak aktualizálásával együtt, a jelen politikai folyamatok szimbolikus

[6] MISZTAL, Barbara A: Theories of Social Remembering. Maidenhead – Philadelphia, Open University Press, 2003. 37. o.

[7] WERTSCH, James V.: Voices of Collective Remembering. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 35. o.

[8] PATAKI, 2010. 778. o.

[9] PÓTÓ János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, Osiris, 2003. 24. o.

[10] NORA, 1999. 150. o.

eseményévé válva.[11] Az emlékezethelyek további sajátossága az, hogy a múltnak csak töredékeit, maradványait képesek megőrizni, ami azt jelenti, hogy egy szelekció során dől el, hogy egy adott emlékezethely milyen esemény, személy vagy ideológia emlékezetét tartja meg a jelenben. E szelekció folyamatában pedig a politika hozza meg a döntéseket, a politikai szereplők határoznak arról, hogy mi az, amit maradandónak ítélnek meg a társadalmi emlékezet számára.[12]

3. Politikai névadás

A Nora által meghatározott emlékezethelyek nem bírnak folytonossággal abban a tekintetben, hogy a politikai rezsimek által adott nevek addig élnek, amíg nem következik be egy radikális változás, a történelem példái azt mutatják, hogy a nagy léptékű politikai változásokat a köztér-elnevezések terén is változások követik.[13] Ezek a változások eltörlik a bukott rezsim emlékeit, a politikai tisztogatások fontos eleme a szimbólumok eltávolítása és az elnevezések megváltoztatása az új politikai berendezkedéssel kompatibilis személyek, fogalmak, események neveire. A politikai célzatú névadás mindig az aktuális győztesek emlékeit konzerválja, a fennálló hatalom érdekei szerint jeleníti meg és értelmezi a múltat.[14] Sok esetben a jelképek leváltása tényleges tisztogatással kezdődik, hiszen a helyén maradt emlékmű vagy a nevét megőrzött tér, utca, hiába veszítette el direkt múltidéző funkcióját, a puszta létezése is a megbukott rezsimre emlékeztet, arra, hogy a múltban az egy fennálló hatalom szerepét töltötte be, ami az új rendszer számára minimum kényelmetlen.[15]

Az aktuális győztesek által dominált szimbolikus névadáshoz kapcsolódóan használja Szirmai Éva a hatalmi emlékezet fogalmát.[16] A fennálló rendszer célja a fizikai terek jelentéssel való megtöltése, ennek a megtöltésnek pedig az ideológiai szempontból megfelelően értelmezett múlt az eszköze. Itt ismét tetten érhetőek Assman és Halbwachs gondolatai, melyek kiemelik, hogy az emlékezetpolitika lényegi eleme a múlt és a jelen párhuzamba állítása és jelen igazolása egy leegyszerűsített, sematizált, akár torzított múltkép megjelení-

[11] KOVÁCS Éva: „A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990): etűd a magyar rendszerváltó mítoszról.” Regio – Kisebbség, politika, társadalom 12. 1. 2001. 68-88. 69. o.

[12] PÓTÓ, 2003. 25. o.

[13] T. SOMOGYI Magda: „Budapesti utcanévváltozások 1989 után.” XII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus (Pisa) előadásai; kézirat. 2005. http://nevtan.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/tsm-m.pdf (Letöltés ideje: 2020.04.10.)

[14] PATAKI, 2010. 786. o.

[15] PÓTÓ, 2003. 29. o.

[16] SZIRMAI Éva: „A név hatalma – a hatalom nevei.” A nevek szemiotikája. Szerk. Bauko János – Benyovszky Krisztián, Nyitra – Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, 2014. 41-54. 43. o.

tésével. Az emlékezeti helyek és jelképek fő funkciója ezekben az esetekben nem az emlékezés, hanem az emlékeztetés, hogy az állampolgárok ne tudjanak megfeledkezni sem a megfelelően értelmezett történelmi eseményekről.

Az emlékeztetésnek van egy olyan tudatalatti funkciója is, melyet a politikai szereplők a marketing világából tanultak el, ez az ismertség tényezője, a reklámok azon elve érvényesül a politikai életben, hogy az emlékezetpolitika célközönségének értékítéletétől, véleményének előjelétől függetlenül önmagában az a tény, hogy a politikai terméket, ez esetben a múlt egy adott eseményét a kiemelt kommunikáció miatt sokan ismerik, már befolyásolja az állampolgárokat és az adott történelemértelmezés elterjedését segíti azzal együtt is, hogy próbálnak tudatosan ellenállni a hatalom törekvéseinek.[17]

4. Névadások története Magyarországon

A közterek elnevezése azonban nem képezte mindig politikai csatározások színterét, sőt, e gyakorlat mindössze egy évszázados múltra tekint vissza. A köztér-elnevezések történetét Kálnási Árpád tisztázta le,[18] aki az elnevezések első szakaszát, a természetes névadás korszakát a történelmi régmúlttól az első világháború lezárásáig számítja, ebben az időszakban a nevek arra vonatkoztak, hogy hol helyezkedik el egy tér, vagy merre vezet egy út, esetleg milyen fogadó, műhely vagy bolt helyezkedik el az adott utcában, vagyis köznevek adták az utcaneveket, a hivatalos közigazgatás pedig a XIX. században ezeket a népi elnevezéseket vette át, jellemzően nem alkotott újakat.

Ebben a gyakorlatban hozott gyökeres változást az első világháború vége, innentől zajlik ideológiai alapon a közterek elnevezése (érdemes kiemelni néhány kivételt, ugyanis a politikai alapú névadás korai sajátos példái megjelennek 1914-ben, amikor is több budapesti közterület az aktuális háborús szövetséges államok fővárosairól, vezetőiről kapott új nevet).[19] Egyrészt a trianoni határokon belül megnövekedett lélekszám miatt új utcák, településrészek jöttek létre, melyeket el kellett nevezni, másrészt az időszakot átható korszellem komoly nyomott hagyott a szimbolikus politika névadási természetén is. Személynevek sokasága jelent meg a közigazgatásban, nemzetünk nagy alakjai, történelmi szereplők, politikai vezetők, írók, költők, valamint kortárs politikusok neveit is felhasználták, de csak olyan személyekét, akik ideológiai szempontból illettek a szegedi gondolathoz. A trianoni sokk

[17] PÓTÓ, 2003. 27. o.

[18] KÁLNÁSI Árpád: „Rendszerváltás – utcanév-változtatás.” Magyar Nyelvjárások 32. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 1995. 55-61. 55.

[19] MÉSZÁROS György – PÓR Edit: „Budapest új utcanevei.” Kritika 3. 1993. 44-45.

hatásaként a személynevek mellett a békeszerződés által elcsatolt területek nevei is megjelentek a köztereken, mint például az Arad, Pozsony vagy Nagyszalonta.[20]

A következő korszakhatár a második világháború vége, 1945 névadás szempontjából nem a megközelítés, hanem az ideológiai színezet tekintetében hozott változást, ott viszont hatalmasat. Elsősorban a személyneveket cserélték le az új ideológiai elvárásoknak megfelelő történelmi, politikai szereplők neveire, valamint olyan személyek neveire, akik a rendszer szemében „haladó" szellemiségűek voltak. A fogalmak terén az „irredenta" és „reakciós" személy, illetve területi alapú tulajdonnevek helyett ideológiai, valamint eredendően semleges, de politikai tartalommal megtöltött fogalmak jelentek meg, mint például a szabadság, alkotmány vagy május 1., T. Somogyi Magda szavaival élve ez az időszak „a kommunista ideológusok névváltoztatási kényszerét viseli magán."[21] Ez a korszak a rendszerváltásig tartott, azonban 1956, a forradalom éve kettéválasztja ezt a szakaszt. Ezen év eseményeit követően eltávolították a személyi kultuszra utaló neveket, viszont a forradalmi események alatt életüket vesztett kommunistákról neveztek el közterületeket (Sztálin neve már a diktátor 1953-as halála után kezdődő desztalinizáció keretein belül is elkezdett visszaszorulni, de Budapesten 1962-ig megmaradt).[22] A politikai névadás e kettéosztott szakasza a szocializmus bukásával zárult le, amely a politikai rendszer mellett (és miatt) szimbolikus változások sokaságát hozta magával.

5. A rendszerváltás idején

A szocialista rendszer bukása oly mértékben itatódott át szimbolikus változásokkal, hogy az új politikai berendezkedés esetében nem csupán nem volt kérdéses a jelképes változtatások végrehajtása, hanem e cserék és módosítások tekintetében konszenzus alakult ki, a kormány, az önkormányzatok és a lakosság többsége egységes álláspontot képviselt a kommunista eszmékhez kötődő elnevezések eltávolítását illetően. E konszenzushoz csatlakoztak a rendszerváltó politikai pártok is, melyeknek megegyezett a hozzáállásuk a kommunizmus, a Kádár-rendszer és annak szimbolikus politikája tekintetében, ami a teljes elutasítást jelentette, a múlt elfeledtetéséhez pedig pragmatikus okokból csatlakozott a kommunista utódpárt, az MSZP is.[23]

---

[20] T. SOMOGYI, 2005. 2. o.

[21] Uo.

[22] PÓTÓ János: Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain. Történelmi Szemle, 54. 1. szám, 2012. 161-173. 167. o.

[23] SZIRMAI, 2014. 45. o.

Az egyetértés azonban közelről sem terjedt ki minden területre a szimbolikus politikában, a konszenzus csak a köztérelnevezések terén született meg, a pártok közötti együttműködést megtörte az, hogy melyik politikai szereplő hol keresi a folytatni kívánt méltó hagyományokat a magyar történelemben, mely nézeteltérések az új nemzeti ünnepnapok, a címervita, illetve az ellentéteket megerősítő Horthy-újratemetés kapcsán jelentkeztek.[24] A jobboldal a keresztény és a nemzeti jelképek irányába tolódott el (a jobbszélen már pogány-ősmagyar tematikát érintve), míg a baloldalon a korábbi internacionalizmus az európaiság gondolatává alakult át.

A többpártrendszer tekintetében a jelképek kezelését és a múlttal való szembenézést illetően megmaradt a Kádár-korszakot is jellemző leegyszerűsítő történelemszemlélet, melynek eszközei, sematizáló megközelítése nem változott, hanem ideológiai szempontból történt mindössze váltás, a puha diktatúra múltértelmezési dominanciáját felváltotta a sokfajta egyoldalúság, a párhuzamos alternatív történelmi valóságok dogmatikus kifejezésének pártérdekei.[25]

Nem csak a politikai döntéshozatal felső szintjein jelentkeztek problémák az átnevezésekkel kapcsolatban. Bár a fővárosban már 1989-ben már rendelet határozott az egyes köztérelnevezések megváltoztatásának szükségességéről és a változtatás módjáról,[26] országos szinten a szabályozás a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény keretein belül született az ügyben, amely a képviselő testületek hatáskörébe utalja a döntést a közterületek elnevezéséről,[27] azonban ez a plusz feladatkör ellátása nehézséget jelentett a politikai és közigazgatási rendszer átalakulása miatt egyébként is túlterhelt helyi önkormányzatok számára, ráadásul amíg a nagyobb városok, megyeszékhelyek szakemberek, például nyelvészek vagy történészek bevonásával hoztak döntést egy-egy kérdéses elnevezést illetően, addig a kisebb települések ezt nem engedhették meg maguknak, így a legtöbb esetben laikusok kezébe került az átnevezésekről szóló döntés és az annak kivitelezésével járó munka.[28]

A történészi szakmai szempontok egyébként sem jelentették a legmegfelelőbb álláspontot, mivel az esetek túlnyomó részében nem történészi, hanem politikai döntésekről volt szó. A változtatások döntő része ideológiai alapon történt és ezekben ismert vagy ismeretlen

[24] PÓK Attila: A múlt hatalma, Kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete/Institute of Advanced Studies (IASK), Savaria University Press Alapítvány, Veszprém, 2018. 645. o.

[25] PÓTÓ, 2003. 23. o.

[26] T. SOMOGYI, 2005. 3. o.

[27] 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról

[28] KÁLNÁSI, 1995. 57. o.

munkásmozgalmi személyek, illetve baloldali személyek, a kommunista ideológiához köthető fogalmak, események, dátumok, de akár semleges személynevek, fogalmak is vagy akár a „szent" előtagtól megfosztott nevek volt érintettek.[29] A politikai indokok mellett hagyományőrző jelleggel is történtek változtatások, vagyis az adott közterület eredeti, 1945 előtti nevét állították vissza, ilyen módosítások érintették a politikai szempontból semleges neveket is, mint ahogy azon cél is, hogy csökkentsék a többes elnevezések előfordulását.[30]

A fent említett indokok alapján kivitelezett változtatások számát nehéz meghatározni, mivel a sztálinista személyi kultusz visszaszorulásával számos ideológiai kötődésű elnevezést már a rendszerváltás előtt megváltoztattak. Budapest esetében 1989 és 1992 között a 7439 elnevezett közterületből 308-nak változott meg a neve, ami körülbelül 4 százalékot tesz ki, ebből a mennyiségből 95 elnevezés volt új, 213 pedig visszanevezés (ebből 87 azonosság miatt), 127 addig el nem nevezett közterület kapott nevet a tárgyalt időszakban, így az új nevek száma összesen 435, ami a teljes fővárosi névállomány 5,8%-a (összehasonlításképpen a szocializmus kiépítésének kezdetén Budapesten csak 1954-ben 435 ideológiailag nem megfelelő utcanevet cseréltek le, tehát annyit, ahány új elnevezés született a rendszerváltás idején három év alatt).[31] A fenti adatokból az látható, hogy a főváros esetében a köztérelnevezések igen kis hányadát érintette csak a változtatás ebben „forró" időszakban, tehát nem beszélhetünk tömeges átnevezési hullámról, ami azt mutatja, hogy a számok terén közelről sem valósult meg olyan nagy horderejű változás, mint ami a kommunikáció és a közéleti viták hevessége alapján feltételezhető lett volna. Ebből arra következtethetünk, hogy a szimbolikus kérdések valóban nagy érdeklődést és politikai aktivitást váltottak ki, megmutatva a jelképek súlyát a rendszerváltás folyamatában.

Érdekesség, hogy a közterek átnevezéseiben nem kapott nagy hangsúlyt az 1956-os forradalom, illetve annak szereplői. Keszthelyen a Gagarin utca lakói kezdtek aláírásgyűjtésbe azért, hogy lakhelyük ne viselje Nagy Imre nevét.[32] Ez az eset két szempontból is tanulságos: egyrészt megmutatja azt, hogy hiába került a közbeszéd középpontjába az 1956-os forradalom ügye, több mint harminc évnyi állami „felejtéspolitikát" nem tudtak semmissé tenni a rendszerváltás eseményei, Nagy Imre neve nem vált egy csapásra teljes mértékben pozitív töltetűvé. A másik szempont, ami többletet ad az ilyen jellegű szimbolikus cselekedeteknek: nem az űrutazás vagy a forradalom került a mérleg serpenyőjébe, hanem a politikai átalakulás.

[29] T. SOMOGYI, 2005. 3. o.

[30] BIRK Zoltán: „Az utcanevek és változásaik társadalmi jelentése." Jel-Kép 4. 1996. 55-67. 58. o.

[31] MÉSZÁROS-PÓR, 1993. 44. o.

[32] SZIRMAI, 2014. 47. o.

A tiltakozás célja nem a Gagarin nevéhez való ragaszkodás hangsúlyozása volt (azt is meg kell jegyezni ebben az esetben, hogy Gagarin neve nem kötődik olyan mértékben a kommunizmus ideológiájához, mint mondjuk Leniné vagy Sztáliné, tehát az űrhajós neve ebben a tekintetben kivételesnek számít), hanem az, hogy a lakók kifejezzék elégedetlenségüket a rendszerváltás be nem váltott ígéretei, a gazdasági nehézségek miatt, hangot adjanak csalódottságuknak az új kormányban és nosztalgiájuknak a régi rendszer felé. A fővárosban 1992-ig mindössze négy elnevezés született az 1956-os forradalomhoz kapcsolódóan,[33] miközben az ellenforradalom elismertetése népfelkelésként, illetve a történelmi igazságtétel a megtorlás áldozatai számára az ellenzék fő követelései közé tartozott, valamint a megtorlás témája és az eseményekkel kapcsolatos „hivatalos" csend megtörése rendkívül fontos eszközként szolgált a Kádár-rendszer legitimitásának kritikájára.

Az 1956-os eseményekhez és személyekhez kötődő elnevezések hiánya talán magyarázható azzal (a korábban említett „állami felejtéspolitikai" tényező mellett) a visszakeresztelések nagy aránya mögött felfedezhető tendenciával, hogy a politikai döntéshozók, illetve a véleményt nyilvánító állampolgárok inkább az eredeti, szocialista időszak előtti, sőt akár a huszadik századot megelőző korszak neveit részesítették előnyben a teljesen új nevek adása helyett. Ez a hozzáállás magyarázható a depolitizációs szándékkal, vagyis az emberek a lakhelyüket, a magánéletük színterét nem kívánták további esetleges politikai csatározásoknak kitenni egy új elnevezés felvetésével.[34]

6. 2010 után

A szocialista múlt, a leváltott rendszer ideológiájához kötődő nevek eltávolítása a közterekről azonban nem zárult le a kilencvenes években, sőt, a 2010-es évek elején új lendületet vett a szimbolikus politika e terepe. A 2011-ben elfogadott Alaptörvény több ponton is utal a kommunizmus eszméinek elutasítására és az ezen eszmék nevében elkövetett bűnök elévülhetetlenségére.[35]

Az Alaptörvény – mint alkotmány – nem jelölt ki konkrét intézkedéseket a kommunista múltat illetően, azonban hamarosan megszületett a törvény, amely konkretizálta a szimbolikus politika lépéseit. Ez a jogszabály a 2012. évi CLXVII. törvény, amely több törvényt is módosított a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggően. A törvény kimondja, hogy cég, sajtótermék, médiaszolgáltatás, civil

[33] MÉSZÁROS-PÓR, 1993. 45. o.

[34] KOVÁCS, 2001. 76. o.

[35] Magyarország Alaptörvénye

szervezet, közterület, illetve közintézmény elnevezésében nem szerepelhet olyan személy neve, aki a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában vezető szerepet töltött be, vagy olyan kifejezés vagy olyan szervezet neve, amely a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerrel közvetlenül összefüggésbe hozható.[36]

Az Országgyűlés elé benyújtott törvényjavaslat indoklása szerint a lakosság és a média irányából egyre erősebb nyomás érezhető a diktatúrákhoz köthető utcanevek, intézmények, társadalmi szervezetek nevének megváltoztatásával kapcsolatban, e társadalmi elvárásnak kíván eleget tenni a törvény azzal, hogy a demokratikus jogállam eszméihez méltó elnevezéseket vezet be a módosítások által.[37] Az átmenetet megkönnyítése érdekében a törvény kimondja a hivatalos okmányok utcanévváltozás miatti cseréjének illetékmentességét is.

A törvény fogadtatása nem volt feszültségektől mentes.[38] Egyrészt azért a fogalmazásért érte kritika, amely szerint olyan személyek neve tiltott, akik a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában vezető szerepet töltöttek be, az indoklásban felsorolt példák között pedig ott szerepel Karl Marx neve is, aki egyértelműen nem vett részt önkényuralmi rendszerek kiépítésében, hiszen nem élt abban az időszakban, amikor ezt megtehette volna. Valóban igaz az, hogy Marx tevőlegesen nem vett részt a diktatúra kiépítésében vagy fenntartásában, azonban nevét a rendszer ideológiai fogalommá tette, így értelmezhető a törvény szerint meghatározott olyan kifejezésként, „amely a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerrel közvetlenül összefüggésbe hozható.” De ha nem akarnánk Kari Marx-ot fogalomként értelmezni, akkor jogos a kritika, miszerint a törvény nem fogalmaz elég egyértelműen, hiszen az ideológia megalapozójaként Karl Marx neve is kötődik a kommunista önkényuralmi rendszerekhez, annak ellenére, hogy személyesen nem volt köze hozzájuk.

További kifogás a törvénnyel kapcsolatban, hogy diktatúraként a „a kommunista diktatúrához és a Tanácsköztársasághoz köthető személyekről” elnevezett közterekre hivatkozik, ami diszkriminatív szabályozásnak tűnhet, mivel nem szól az antidemokratikus Horthy-rendszerhez vagy a nyilas rémuralomhoz kötődő elnevezésekről, tehát megbocsátóbbnak

[36] 2012. évi CLXVII. törvény egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról

[37] Egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról https://www.parlament.hu/irom39/07757/07757.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

[38] Hegyi Szabolcs: A diktatúra neve. A Tasz jelenti, 2012. http://ataszjelenti.blog.hu/2012/11/25/a_diktatura_neve (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

tűnhet a jobboldali szélsőséggel szemben.[39] Azonban majdnem négy évtized szocializmus után Magyarországon nem beszélhetünk a jobboldali önkényuralmi rendszerhez köthető köztérelnevezésről, mivel az 1950-es évek közepére a nagy aktivitást mutató átnevezési hullám minden olyan elnevezést kitörölt a magyar közigazgatásból, amelyre a „reakciós", illetve „irredenta" eszmékhez való kapcsolódás legkisebb gyanúja is vetült, a rendszerváltást követően pedig nem indult el olyan folyamat, amely például a nyilas mozgalom tagjairól vagy a fehérterror vezetőiről nevezett volna el köztereket, tehát nincs szükség az ilyen ideológiai töltetű elnevezések szabályozására, mivel nem léteznek.

Mindazonáltal a vita nem zárható le ilyen könnyen, sőt, a 2013. január elsején hatályba lépő törvény értelmezési problémák sokaságát vetette fel. Az 1990-es helyzethez hasonlóan a ideológiailag nem megfelelő nevek beazonosítása, megváltoztatása, az új név kiválasztása mind önkormányzati feladatkörbe tartozott a 2011-es helyi önkormányzatokról szóló törvény értelmében,[40] tehát ismét fennállt a két évtizeddel korábbi probléma a laikus önkormányzati döntéshozók kapcsán. A 2012-es szabályozás ezt a nehézséget azzal kívánta feloldani, hogy megszabta, hogy ha a törvény rendelkezéseinek végrehajtása során kétség merül fel, akkor az önkormányzat köteles beszerezni a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) állásfoglalását.

Az MTA két terjedelmes állásfoglalást is közzétett a kérdéses nevekről, azonban a tudományos tevékenység politikai jellege a történész szakma rosszallását váltotta ki, arra alapozva, hogy a politika szereplői az ideológiai harcuk megvívásához a tudomány mögé rejtőznek.[41] Gyáni Gábor szerint a tisztán politikai döntés hamis szakmai legitimációjának megteremtésével a tudomány a politika szolgálatába állt,[42] Valuch Tibor pedig úgy ítélte meg a történteket, mint egy vélt politikai megrendelés teljesítését, ráadásul felületes indoklással.[43] Pritz Pál azonban az állásfoglalás tartalmának elítélése mellett a védelmébe vette az Akadémiát azzal az indokkal, hogy mivel az állam az intézmény fenntartója, és az MTA meglehetősen stabil költségvetésének politikai értelemben véve „ára van", amit az MTA vezetése „leszállított."[44]

---

[39] Uo.

[40] 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól

[41] SZIRMAI, 2014. 42. o.

[42] A történészek félnek, hogy rájuk ég az utcanév-ügy. Index.hu, 2013. https://index.hu/belfold/2013/04/26/a_torteneszek_szakmai_hiteluket_feltik_az_mta_utcanev-dontese_miatt/ (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

[43] Elkeserítő az MTA utcanévlistája történészek szerint. HVG, 2013. https://hvg.hu/itthon/20130425_MTA_lista_atnevezes_utcanev (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

[44] Uo.

Az MTA állásfoglalásainak kritikái kapcsán meg kell jegyezni azt, hogy a törvény szerint az intézmény kizárólag az önkormányzatok megkeresésére nyilvánított véleményt, saját kezdeményezés nem szerepelt az állásfoglalásokban. Tehát a nevek, fogalmak nagy terjedelme az önkormányzatok bizonytalanságából adódik az egyes kérdésekben, illetve feltételezhető egyfajta politikai túlbuzgóság vagy megfelelési kényszer is az önkormányzatok részéről a hatalommal szemben. Ennek tudható be, hogy olyan személyekről is kikérték az MTA véleményét, mint például József Attila vagy Prohászka Ottokár,[45] illetve ez a megfelelési kényszer állhat az orosz kultúra nagy alakjainak felbukkanásához is, mint Gorkij vagy Majakovszkij. A legfurcsább helyzet a fogalmak terén alakult ki, ugyanis az önkormányzatok olyan kifejezésekről is kértek állásfoglalást, mint például alkotmány, fejlődés, köztársaság, szabadság, győzelem, haladás vagy béke.[46]

Szintén fontos tényező az állásfoglalások végeredménye tekintetében, hogy az MTA természetes személy estében csak azt vizsgálta, hogy az érintett személy a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában részt vett-e, az érintett személy tudományos vagy művészeti munkássága, teljesítménye és jelentősége nem képezte a vizsgálat tárgyát. Ez vezethetett ahhoz, hogy például a fent említett két orosz irodalmár, Gorkij és Majakovszkij neve is a „nem javasolt" kategóriába került, mivel a döntés nem művészeti munkáik, hanem politikai tevékenységük alapján született. E tényező terén ismét meg kell említeni azt a problémát, hogy a törvény nem fogalmaz megfelelően tiltott neveket illetően. az ilyen jellegű viták megelőzhetőek lettek volna, ha egyértelműbb szöveget kap a jogszabály.

Érdemes a számok tekintetében összevetni a húsz év után fellángolt politikai vita hatásait az utcanevekre, ismét fővárosi viszonylatban. Amíg az 1989 és 1992 között 308 közterület nevét cserélték le, addig a második Orbán-kormány 2014-ig tartó regnálása alatt *59* névváltoztatás történt.[47] Ez a meglepően alacsony arány betudható annak, hogy az Antall-kormány alaposabb volt az átnevezések terén, mint az 2012-es törvény indoklásában

[45] Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról https://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/osszefoglalalo__XX._szazadi_onkenyuralmi_rendszerek_b.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

[46] A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalása Magyarország önkormányzatai közterületeinek elnevezéseiről a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvényben biztosított felhatalmazás alapján https://www.kormany.hu/download/c/fc/f0000/Onkenyuralmi_nevek_egyesitett_tabla-MTA_%C3%A1ll%C3%A1sfoglal%C3%A1sa.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

[47] A nagy átnevezés. ELTE BTK Média és Kommunikáció tanszék https://hungarysgotdata.blog.hu/2015/12/06/a_nagy_atnevezes (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

olvasható társadalmi nyomás feltételezhetné. Ezzel ellentétben azt is megmutatja a véleménynyilvánítások és az átnevezések fordított aránya, hogy a rendszerváltás után több mint húsz évvel is megosztó és heves érzelmeket kiváltó téma a szocialista múlttal való szembenézés a szimbólumok tekintetében.

A vita folytatását szemlélteti két példa az törvény hatálybalépése utáni időszakból. Az első eset Nyírbátor városához kapcsolódik, ugyanis a település vezetése nem nevezte át a városban található Rajk László, Ságvári Endre, valamint Zalka Máté utcákat, emiatt 2015-ben a megyei kormányhivatal az önkormányzattal történt több jogi pengeváltást követően határozathozatali kötelezettsége elmulasztásának a megállapítása és határozat meghozatalára való kötelezés iránt pert indított az önkormányzattal szemben.[48] Az ügy végül az Alkotmánybíróság elé került, ugyanis az önkormányzat azzal védekezett, hogy a 2012-es törvény alaptörvény-ellenes, ugyanis sérti az önkormányzatisághoz való jogot az utcanevek meghatározásával, illetve az önkormányzat értelmezése szerint az MTA állásfoglalása nem kötelező érvényű.

Az Alkotmánybíróság határozatában elutasította a kezdeményezést, azzal az indokkal, hogy nem áll fenn alaptörvény-ellenesség, ugyanis az önkormányzatisághoz való jog további törvényeken keresztül érvényesül, ez alapján pedig a 2012-ben módosított önkormányzatokról szóló törvény rendelkezése a mérvadó, e logika szerint pedig az MTA állásfoglalását sem hagyhatja figyelmen kívül az önkormányzat.

A másik példa, amely felszínen tartja az emlékezetpolitikai vitát, a Magyar Patrióták Közösségének petíciója, melyet 2019 áprilisában nyújtottak át Gulyás Gergely miniszterelnökséget vezető miniszternek több mint hatezer támogató aláírással.[49] A szervezet álláspontja szerint a kommunista utca- és intézménynevek fenntartása mulasztásos törvénysértésnek minősül, és egyben a kommunista diktatúra uralma alatt elkövetett embertelen bűnök relativizálása, ami sérti a kommunista diktatúrák áldozatainak emlékét. A fennálló törvénysértés indokaként a Közösség a Magyar Tudományos Akadémia részrehajló, a kommunista diktatúra bűnöseit mentegető hozzáállását, valamint a kormányhivataloknak az átnevezéseket bojkottáló önkormányzatok iránti engedékenységét nevezte meg.[50] A Magyar Patrióták Közössége ugyan nem meghatározó erő a hazai politikai palettán, illetve olyan neveket is megváltoztatnának, mint például a „Győzelem” vagy „Terv”, azonban akciójuk figyelemfelkeltő erővel bír, illetve jó

[48] 3038/2016. (III. 3.) AB határozat

[49] Átadtuk petíciónkat Gulyás Gergely miniszternek. Magyar Patrióták Közössége, 2019. https://magyarpatriotak.hu/gulyas-gergely-peticio/ (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

[50] Uo.

példája annak, hogy a 2012-es törvényt nem csak a baloldali történelmi személyek múltból való kitörlése miatt érte kritika, hanem akadnak olyan hangok is, melyek nem elégednek meg a jelenlegi szabályozással és még radikálisabb lépéseket követelnek.

7. Összegzés

Az 1990-es és a 2012-es események ismeretében kijelenthető, hogy bár lényegében és céljaiban sok a hasonlóság a két időszak átnevezései között, hiszen mindkét esetben a kommunizmus emlékével való leszámolás keretein belül szüntették meg azokat az elnevezéseket, melyek egyértelműen a diktatúra nevezéktanából származnak, és a megbukott ideológia eszköztárához tartoznak. Azonban már a kezdeményezés terén komoly eltérések látszódnak: amíg a rendszerváltás idején az átalakulás természetes velejárói voltak a szimbolikus változtatások, melyekről (a köztérelnevezés tekintetében) konszenzus uralkodott a kormány, a pártok, az önkormányzatok és a lakosság között, addig a második Orbán-kormány tudatosan indított el egy folyamatot a jogalkotás által, melyek gyökerei az Alaptörvényig vezetnek, tehát egy felülről kezdeményezett akcióról kell ebben az esetben beszélni, ráadásul egy olyan törvénnyel az élen, melynek nem megfelelő fogalmazási módja értelmezési problémák és ellentétek sokaságát eredményezte.

Mindkét folyamat gyenge pontját alkotta a kivitelezés, a tényleges döntések meghozatala a helyi önkormányzatok feladatkörébe tartozott 1990 és 2012 után is, és mindkét alkalommal gondot jelentett a szakértelem hiánya. A 2012-es törvényben ezt a problémát a Magyar Tudományos Akadémia bevonásával igyekeztek megoldani, azonban ez a lépés több vitához vezetett, mint egyértelmű döntéshez, hiszen nem csupán az MTA állásfoglalásának tartalmát és kötelező erejét kérdőjelezték meg, hanem a tudomány és a politika viszonyában is további nézeteltérésekhez és tiltakozásokhoz vezetett.

A 2012-es átnevezési folyamat legitimációs deficitben szenvedett a 1990-es eseményekhez képest, már csak amiatt is, mert egy nagy részben (de nem teljesen) megvalósított projektet nyitott meg újra és próbált meg befejezni, azonban ezen újrázó jelleg, a felülről érkező nem elég egyértelmű kezdeményezés, valamint a téma, a múlt kezelésének érzékenysége miatt jóval szerényebb eredményeket tudott ez az átnevezési hullám felmutatni, mint a rendszerváltás idején. Levonható tanulság, hogy a szocialista köztérelnevezések döntő részének eltűnése miatt a kérdéskör már nem aktuális. Ám a 2012-es kezdeményezést követő heves reakciók azt mutatják, hogy bár nincsenek már Lenin utcák, a köztéri szimbólumok megőrizték hatásukat.

8. Felhasznált irodalom

ASSMANN, Jan: A kulturális emlékezet, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.

BIRK Zoltán: „Az utcanevek és változásaik társadalmi jelentése.” Jel-Kép 4. 1996. 55-67.

GYÁNI Gábor: A történelem mint emlék(mű). Budapest, Kalligram, 2016.

KÁLNÁSI Árpád: „Rendszerváltás – utcanév-változtatás.” Magyar Nyelvjárások 32. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 1995. 55-61.

KOVÁCS Éva: „A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990): etűd a magyar rendszerváltó mítoszról.” Regio – Kisebbség, politika, társadalom 12. 1. 2001. 68-88.

MÉSZÁROS György – PÓR Edit: „Budapest új utcanevei.” Kritika 3. 1993. 44-45.

MISZTAL, Barbara A: Theories of Social Remembering. Maidenhead – Philadelphia, Open University Press, 2003.

NORA, Pierre: „Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája.” Aetas 14. 3. 1999. 142-157.

NOVICK, Peter: The Holocaust in American Life. Boston, Houghton Mifflin Harcourt, 2000.

PATAKI Ferenc: „Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika.” Magyar tudomány 171. 7. 2010. 778-798.

PÓK Attila: A múlt hatalma, Kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete/Institute of Advanced Stuides (IASK), Savaria University Press Alapítvány, Veszprém, 2018.

PÓTÓ János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, Osiris, 2003.

PÓTÓ János: „Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain.” Történelmi Szemle 54. 1. 2012. 161-173.

SZIRMAI Éva: „A név hatalma – a hatalom nevei.” A nevek szemiotikája. Szerk. Bauko János – Benyovszky Krisztián, Nyitra – Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, 2014. 41-54.

T. SOMOGYI Magda: „Budapesti utcanévváltozások 1989 után.” XII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus (Pisa) előadásai; kézirat. 2005.
http://nevtan.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/tsm-m.pdf
(Letöltés ideje: 2020.04.10.)

WERTSCH, James V.: Voices of Collective Remembering. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

9. Források

3038/2016. (III. 3.) AB határozat

1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról

2010. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól

2011. évi CLXVII. törvény egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról

Átadtuk petíciónkat Gulyás Gergely miniszternek. Magyar Patrióták Közössége, 2019. https://magyarpatriotak.hu/gulyas-gergely-peticio/ (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalása Magyarország önkormányzatai közterületeinek elnevezéseiről a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvényben biztosított felhatalmazás alapján https://ZZwww.kormany.hu/download/cZfc/f0000/Onkenyuralmi_nevek_egyesitett_ta.bia- MTA_%C3%A1ll%C3%A1sfoglal%C3%A1sa.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

A nagy átnevezés. ELTE BTK Média és Kommunikáció tanszék https://hungarysgotdata.blog.hu/2015/12/06/a_nagy_atnevezes (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

A történészek félnek, hogy rájuk ég az utcanév-ügy. Index.hu, 2013. https://index.hu/belfold/2013/04/26/a_torteneszek_szakmai_hiteluket_feltik_az_mta_utcanev-dontese_miatt/ (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

Egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról https://www.parlament.hu/irom39/07757/07757.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

Elkeserítő az MTA utcanév listája történészek szerint. HVG, 2013. https://hvg.hu/itthon/20130425_MTA_lista_atnevezes_utcanev (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

Hegyi Szabolcs: A diktatúra neve. A Tasz jelenti, 2012. http://ataszjelenti.blog.hu/2012/11/25/a_diktatura_neve (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

Magyarország Alaptörvénye

Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról https://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/osszefoglalaloXX._szazadi_onkenyuralmi_rendszerek_b.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

Zinner Tibor:

Hallottam, láttam tettem – amíg 1989-ben Nagy Imrét és társai újratemették[1]

A „Nagy Imrével[2] és társaival”[3] szemben indított büntetőügy folytatása az 1989-es események időrendjében a végeredmény – Losonczy Géza[4] esetében a nyomozás megszüntetése,[5] a kivégzettek, valamint az „ismeretlen felkelő” jelképes újratemetése, végül Nagy és társai rehabilitálása[6] – oldaláról ismert. Az már kevésbé tudott, hogy Vásárhelyi Miklós a történtek megismerése érdekében – 1987. november 5-én – írásbeli kérelmet terjesztett a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága elé, amelyben leszögezte: *„Legalapvetőbb jogom, hogy a reám vonatkozó ítéletet ismerjem. Az ítélet semmiféle államtitoknak minősülő adatot nem tartalmaz.”* Vásárhelyi részére négy nappal később postázott – féligazságokat tartalmazó – válasz végén a következő mondat olvasható: *„miután az iratok nem állnak rendelkezésünkre, az ítéletet nem áll módunkban Önnek elküldeni”*.[7]

A közel két esztendőn keresztül tartó küzdelem ezzel megkezdődött. Vásárhelyi, az ‘58-as per VIII. rendű vádlottja folytatásként, december 2-án annak közlését kérte, hogy *„[...] az iratok hol állnak rendelkezésre, hogy az ítélet kézbesítését kérhessem, vagy legalább az iratokba betekintést kérhessek”*. A legfőbb bírósági vezetők megbeszélését követően – 1988.

---

[1] Az előadás forrásai: a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Magyar Börtönügyi Társaság Történeti Szekciója közös rendezésében tartott – Börtönügyeink 1945–1963 között elnevezésű – szekcióülésen 2018. június 11-én a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen elhangzott előadás bővített és szerkesztett szövege, valamint Zinner Tibor: Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? In: Büntetőjogi tanulmányok X, Budapest, 2009. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 23–40. Szerkesztette (Szerk.): Jungi Eszter.

[2] Nagy Imre (Kaposvár, 1896. június 7.–Budapest, 1958. június 16.)

[3] Dr. Donáth Ferenc (Jászárokszállás, 1913. szeptember 5.–Budapest, 1986. július 15.), Gimes Miklós (Budapest, 1917. december 22.–Budapest, 1958. június 16.), Tildy Zoltán (Losonc, 1889. november 18.–Budapest, 1961. augusztus 3.), Maléter Pál (Eperjes, 1917. szeptember 14.–Budapest, 1958. június 16.), Kopácsi Sándor (Miskolc, 1922. március 5.–Toronto, 2001. március 2.), dr. Szilágyi József (Debrecen, 1917. július 20.–Budapest, 1958. április 24.), dr. Jánosi Ferenc (Sárospatak, 1916. január 13.–Budapest, 1968. szeptember 2.) és Vásárhelyi Miklós (Fiume, 1917. október 9.–Budapest, 2001. július 31.)

[4] Losonczy Géza (Érsekcsanád, 1917. május 5.–Budapest, 1957. december 21.)

[5] A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. (A per). Szerk.: Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János és Somlai Katalin. Budapest, 2008. 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány, 234–237. A Legfőbb Ügyészség a nyomozást bűncselekmény hiányában megszüntette 1989. június 9-én.

[6] Horváth Miklós–Zinner Tibor: Koronatanúk jeltelen sírgödrökben. Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténeteihez (CD-melléklettel), Budapest, 2008. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 897–922. 301. dokumentum.

[7] A kérelmezőt félrevezették. Én ugyanis már 1986 tavaszán elolvashattam a Legfelsőbb Bíróság egyik páncélszekrényében őrzött ítélet épphogy összeszerkesztett első példányát, mellette ott volt több tisztázott változat is. Azért tehettem, mert az akkori bírósági díszteremben (ahol utóbb kihirdették Nagy és társai felmentő ítéletét) az előző évben tartott, ún. szabad pártnapi előadásom ellenszolgáltatása volt az általam kért és így kapott kutatási engedély a helyi TÜK őrizetében lévő iratokban. Ekkor került kezembe Rajk László és társai teljes, indoklást is tartalmazó elsőfokú ítélete is.

január 13-án – a jogerősen elmarasztaltat arról értesítették, hogy nyolc nap múlva jelenjen meg a bíróságon. Ekkor – miután *„személyi igazolványával igazolta magát”* – elolvashatott egy, az egykori ítéletből szerkesztett, háromoldalas kivonatot.[8]

Nem sokkal később, 1988. március 28-án Vásárhelyi a Legfőbb Ügyészségnél perújítási kérelmet terjesztett elő.[9] Az Államelleni Ügyek Osztálya a Legfelsőbb Bíróságtól április 25-én kapott háromsoros indoklással – *„a kérelemben megjelölt indokok és becsatolt nyilatkozatok nem elegendők ahhoz, hogy az ügyben perújítás elrendelésére kerüljön sor”* – javasolta a kérelem elutasítását.

Az állambiztonság által folyamatosan tájékoztatott illetékes legfőbb ügyészségi vezetők is érezhették azonban a változások közeledtét, ezért kollégáik korábbi indítványtétele számukra elfogadhatatlannak tűnt. Az újabb, május 26-i indítvány az érdemi részt tekintve ugyan nem változott, de tartalmában mégis eltért a korábbi lakonikus állásfoglalástól. Most közel ötoldalas indoklás rögzítette, hogy miért kéri a Legfőbb Ügyészség a perújítási kérelem elutasítását. Az indoklás szerint *„Vásárhelyi Miklós cselekményeinek az adott társadalmi, politikai közegben történő komplex vizsgálata egyértelműen minden kétséget kizáróan azt eredményezi, hogy a bíróság kellő alapossággal feltárt tényállás alapján állapította meg Vásárhelyi Miklós bűnösségét a jelzett bűntettben és ítélte el a cselekménye és személye társadalomra veszélyességével arányosan.”*

A június 1-jén postázott ügyészi indítványt a Legfelsőbb Bíróságon öt nappal később dr. Vágó Tibor[10] tanácselnökre szignálta főnöke. A kádári megtorlás során tizenegy személynek, köztük a Mansfeld Péternek[11] is halálos ítéletet kihirdető bíró[12] két ülnökével együtt gyorsan határozott. Vásárhelyi kérelmét június 28-án hozott végzésükkel elutasították, aki ezt a döntést sem fogadta el, így jogával élve július 8-án benyújtotta fellebbezését a Legfelsőbb Bírósághoz.[13]

Időközben ismertté vált a tavasztól szerveződő és hivatalosan június 6-án létrejött Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) állásfoglalása a politikai perekről.[14] Ez – nemkülönben a kivégzés harmincadik évfordulóján a belvárosban, a Batthyány örökmécsesnél

---

[8] Legfelsőbb Bíróság Titkos Ügykezelés (TÜK) T. Nb. 003/1958/19–21.

[9] Dornbach Alajos: A pártállam igazságszolgáltatása és a Nagy Imre-per. In: A per, 27–29. Dr. Dornbach 1985-re helyezi a perújítás kezdetét. Téved, az iratok keletkezésére vonatkozó adatok ezt nem támasztják alá.

[10] Dr. Vágó Tibor (Balmazújváros, 1923. február 20.–Budapest, 1990. január 4.)

[11] Mansfeld Péter (Budapest, 1941. március 10.–Budapest, 1959. március 21.)

[12] www.perek56.hu Dr. Vágó Tibor tanácsvezető ítéletei.

[13] Legfelsőbb Bíróság TÜK Tbt. 3/1988/2.

[14] Magyar Nemzet, 1989. szeptember 28. 4. A 301-es parcella. Kártérítés az akasztottaknak. Beszélgetés dr. Dornbach Alajossal, a TIB jogi szakértőjével.

tartott tüntetés erőszakos szétverése, tizenöt személy előállítása – nem kis mértékben hatott a történtekre. Grósz Károly[15] kormányában az Igazságügyi Minisztérium élén június 29-től dr. Kulcsár Kálmán[16] váltotta az 1957-ben *„osztályharcos bíráskodást”*[17] követelő dr. Markója Imrét.[18] Ő a „*Nagy Imre és társai*” büntetőügy ítéletéről hallottak, illetve Vásárhelyi perújítási kérelme ismeretében előharcosa volt az igazságügyi tárca vezetőinek július 12-i értekezletén született megállapodásnak. Annak, hogy *„egyrészt az 1956 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni Nagy Imre és társai perét, s ha a BM Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerezhetők az eljárás iratai, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról.”*

A miniszter határozott szándéka volt az együttműködés a TIB illetékeseivel.[19] Ebben azonban a „fogjuk ki a szelet a TIB vitorláiból” politikája is tetten érhető, mert kollégái ugyanakkor féltek is. Attól, nehogy esetleg lépéshátrányba kerüljenek. A miniszter a jogpolitikai kezdeményezést, illetve a folyamatok irányítását – ha úgy tetszik, a végül várható dicsőséget – senkinek sem kívánta átengedni. Mi motiválhatta az 1956 áprilisától párttag dr. Kulcsárt, aki a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának ítélőbírója volt 1956. február 1.–december 15. között, és aki egyfelől igen súlyos szabadságvesztés büntetésekről határozó hadbírósági tanács tagja volt még nyáron, hónapokkal korábban, másfelől előadóbíróként volt részese a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Elnökségi Tanácsa Király Béla[20] büntetőügyében kihirdetett felmentő ítéletének a forradalom alatt, október utolsó napján?

Korabeli, 1957. február 6-i egyfajta hűségnyilatkozata szerint *„az ellenforradalom kitörése idején tehát a Legfelsőbb Bíróságon teljesítettem szolgálatot. Az ellenforradalmi eseményekben nem vettem részt, ez idő alatt, eltekintve attól a néhány órától, amelyet szolgálati helyemen töltöttem, a lakásomon tartózkodtam. Igaz ugyan, hogy nevem szerepelt a Legfelsőbb Bíróság ú. n. Forradalmi Bizottmánya tagjai sorában, azonban hangsúlyozni kívánom, hogy a bizottságba a Katonai Kollégium elnöke, helyettese és párttitkára küldött a polgári személyek által megválasztott más tiszt helyett. A »Forradalmi Bizottságnak« csak az első ülésén vettem részt, így nem vettem részt azon az ülésen sem, amelyen a Legfelsőbb*

[15] Grósz Károly (Miskolc, 1930. augusztus 1.–Gödöllő, 1996. január 7.)

[16] Dr. Kulcsár Kálmán (Erdőtelek, 1928. június 27.–Budapest, 2010. szeptember 4.)

[17] Zinner Tibor: A kádári megtorlás rendszere, Budapest 2001. Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 220.

[18] Dr. Markója Imre (Hetes, 1931. június 6.–Budapest, 2008. március 27.)

[19] Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez (Személyes adalékok). In: A semmisségi törvények – Büntetőjogi tanulmányok III. – Tudományos ülésszak Veszprémben a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága, a Veszprém Megyei Bíróság Büntető Kollégiuma, a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága Büntetőjogi Munkabizottsága rendezésében 2000. március 13-án (A semmisségi törvények), Budapest, 2002. Kairosz, 16–17. Sajtó alá rendezte: Kahler Frigyes.

[20] Király Béla (Kaposvár, 1912. április 14.–Budapest, 2009. július 4.)

Bíróság elnökét, néhány más bíróval együtt kitiltották. A »Forradalmi Bizottság« tevékenységében más módon sem vettem részt, sőt 1956. okt. 31. után szolgálati helyemet sem kerestem fel. Az Igazságügyminisztériumban[21] *egy ízben jártam, amidőn a főosztályvezető miniszterhelyettes tiszti gyűlést hívott össze, ott ismét jelölni akartak a forradalmi bizottságba, azonban a jelölést nem fogadtam el, ellenben több esetben hangot adtam leszerelési szándékomnak.*

A Legfelsőbb Bíróságon november 10-én jelentkeztem, és ekkor forradalmi bizottsági tagságomról formálisan is lemondtam. Bár leszerelési szándékom határozott volt (lépéseket is tettem elhelyezkedésem irányában az I. M. Személyzeti osztályán és Szabó Imre akadémikusnál az MTA II. osztályának titkáránál), a Tiszti nyilatkozatot aláírtam, mert a benne foglaltakkal egyetértettem, és nem kívántam azt a látszatot kelteni, mintha leszerelésem politikai okok miatt történne. December első hetében benyújtott leszerelési kérelmem alapján dec. 15-ével szereltem le.

1957. február 1-jével kaptam meg a kinevezésemet a Magyar Tudományos Akadémiától az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Jogelméleti Tanszékére. Az ellenforradalom alatti magatartásomat a Magyar Tudományos Akadémia személyügyi osztálya kivizsgálta, és ennek alapján beosztásomban továbbra is megmaradtam.[22]

Korai leszerelésemmel kétségtelenül hibáztam. Bármennyire is, s már régebben is, más, tudományos pályára törekedtem, egy ideig még szolgálnom kellett volna, mert a nehéz helyzet ezt követelte.[23] *Ennek a hibának a felismerése vezetett oda, hogy nem kértem az MSZMP-be való átigazolásomat, annak ellenére, hogy pl. az apám, aki azelőtt pártonkívüli volt, éppen az ellenforradalmi események hatására lépett be a pártba. Bár párton kívüli maradtam [...] reményem van arra, hogy felvételt nyerek az MSZMP-be.*"[24] (Húsz évvel később, 1976-ban vették fel.[25])

---

[21] Annak idején alkalmazott hivatalos helyesírással ekképp, egybeírták mind a tárcának, mind első emberének, az igazságügyminiszternek az elnevezését. A helyesírás utóbb megváltozott, mind a minisztérium, mind vezetője esetében, Igazságügyi Minisztérium, illetve igazságügyi miniszter lett.

[22] Bódiné Beliznai Kinga–Zinner Tibor: Akiknek nevét emléktábla őrzi. Budapest, 2016. hvgorac, 127. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HM HIL HL), irattár Személyi okmánygyűjtő 319/1308. Dr. Kulcsár Kálmán. Feljegyzési lap, az MTA személyzeti osztályvezetőjének, Nagy Magdának véleményezése dr. Kulcsár Kálmánról, é. n.

[23] Ma már nem állapítható meg – nem is vélelmezhető –, hogy mit értett alatta, netán azt, hogy a statáriális ítélkezésben is részt kellett volna vállalnia? Akár Örkény Istvánt is idézhetnénk némiképp módosítva: „hiszen ha tudnám" helyett „hiszen ha tudnánk". Örkény István: Forgatókönyv, Budapest, 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 134.

[24] Bódiné Beliznai Kinga–Zinner Tibor i. m. 127–128. HM HIL HL, irattár Személyi okmánygyűjtő 319/1308. Dr. Kulcsár Kálmán. Önéletrajz, 1958. február 6, 6.

[25] Uo. 126.

Dr. Kulcsár miniszteri aktivitásának érdemi hátterét az képezte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyetteseként társelnöke volt a kezdetektől, négy esztendőn keresztül, 1984–1987 között az MTA–Soros Alapítvány Bizottságnak, és a személyi kapcsolatok révén tárult fel előtte a maga pőreségében mindaz, ami annak idején történt. Azért, mert Soros György elnök személyes képviselője Vásárhelyi volt.[26]

Az igazságügyi tárca vezetői az ítélethez még aznap, 1988. július 12-én hozzájutottak, de nem a fővárosi V. Roosevelt téri, egykori banki páncélteremből, hanem a Legfelsőbb Bíróságtól kapták meg azt![27] Dr. Kulcsár és csapata lépéselőnyt szerzett, alapvető információk birtokosa lett, szemben a hivatalban lévő kormányfővel, aki pont egy hónappal korábban a munkásőrparancsnokok országos értekezletén jelentette ki, hogy szükség esetén adminisztratív eszközöket vesznek igénybe az ellenzékkel szemben. Mondandójának 48 órán belül foganatja lett, tettek követték azt...

Grósz miniszterelnök – aki 1988. május 22. óta a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkára is volt – hivatalos látogatást tett az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. Ott – amikor július 25-én találkozott a magyarság képviselőivel – egy kérdésre válaszolva közölte, hogy Nagyot nem rehabilitálják, de „*harminc év telt el a halálos ítélet végrehajtása után, s kormányunknak az az álláspontja, hogy amennyiben ezt a család kéri, megfelelő körülmények között végső nyugalomra helyezhetik Nagy Imre hamvait*”.[28]

Ez idő tájt a Szovjetunióban a pártvezetés már nem csupán kísérletezett azzal, hogy mint korábban, inkább ímmel-ámmal oldja meg a sztálinizmus áldozatainak évtizedek óta vajúdó problémáját, hanem – részben ellen-„kirakatperekkel”, részben a tömeges rehabilitációval – bele is fogott annak gyökeres végrehajtásába. Az MSZMP felső vezetésének egy részében és a kormányzati körökben tehát ezért egyrészt belső, másrészt külső okok miatt

[26] Nové Béla: TÉNY/SOROS –I. Az Alapítvány belső iratai, Budapest, 1999. Balassi Kiadó. http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/4be80daf005edcb8852566f2000b4f9f/2a6f199e21128ef0c1256f01003afe9c?OpenDocument Letöltés időpontja 2019. december 9.

[27] Legfelsőbb Bíróság TÜK TB. 003/1988. Vásárhelyi Miklós perújítási ügye. Dr. Borics Gyula (Feled, 1927 – Budapest, 2003. [december 8-án temették]) államtitkár kérését teljesítve, dr. Czili Gyula legfelsőbb bírósági elnök-helyettes, a Büntető Kollégium vezetője továbbította a tárcához a TB. NB. 003/1958/18. sz. Nagy Imre és társai büntetőügy egyik tisztázott ítéletkiadmányát. Az Igazságügyi Minisztérium másnap visszaküldte. Dr. Czili Gyula (Újpest, 1936. december 16.) munkás, különböző vállalatoknál 1955–1959 között, ifjúsági vezető a budapesti Kommunista Ifjúsági Szövetségben 1961. április 15-ig, a Magyar Jogász Szövetségben dolgozott 1961. december 1. és 1964. április 30. között. Ügyész ezt követően 1973. január 15-ig, végül a Fővárosi Főügyészség politikai csoportjának volt a vezetője. Az MSZMP KB alkalmazottja 1975. október 31-ig. A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiumának vezetője, elnökhelyettese munkaviszonyának 1990. december 31-i megszűnéség, de hat hónapon keresztül már nem járt be. Azért, mert az új elnök második munkanapján, június 26-án közölte vele felmentését.

[28] Népszabadság, 1988. július 26. 1 és 3. Grósz Károly találkozott az amerikai magyarság képviselőivel, (majd folytatása) Grósz Károly megbeszélései (Kereszty András összefoglalója).

hónapok óta napirenden volt az 1945–1963 közötti múlttal, annak tragikus eseményeivel való objektívebb szembenézés igénye.[29] Mindez azonban még hétpecsétes titok maradt.

Grósz kormánya 1988. augusztus 11-én határozott az '56 miatt elmarasztaltak mentesítését tartalmazó kormány-előterjesztés előkészítéséről,[30] továbbá kezdetét vette a kádári megtorlás során életüket vesztett személyek földi maradványainak azonosítása.

A Koordinációs Bizottság 1988. november 14-én – akkor még senki sem tudta, hogy az utolsó ülésén – első napirendi pontként megtárgyalta azt a november 10-én beérkezett javaslatot, amelyet az igazságügyi miniszter „*Nagy Imre és társai perében, illetve az 1956-os ellenforradalmi cselekmények miatt halálra ítéltekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezésére*" terjesztett elő. A Fejti György[31] elnökletével, a szobájában 10:00 órától tartott tanácskozáson[32] elfogadták azt a további munka alapjául. A vita során elhangzottakra utalva állást foglaltak arról, hogy a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága 1989 elején a hozzátartozóknak adja ki az öt holttest maradványait, és működjön közre aktívan az újratemetésükben. Nagy esetében a farkasréti temetőben történő újratemetést vélték célszerűnek, a többieknél is segítséget kell nyújtani, beleértve „*szükség szerint*" az egyéni síremlékeket is. A rákoskeresztúri temető 301-es parcellájában,[33] illetve az országszerte másutt elhantolt kivégzettek esetében is engedélyezni kell a hozzátartozóknak a fejfaállítást. Amennyiben a hozzátartozók exhumálást kérnek, attól sem kell elzárkózni. Dr. Kulcsár tárcájának tett ajánlásként rögzült az is, hogy állítson fel kisebb munkacsoportot Nagy és társai újratemetésével kapcsolatos feladatok előkészítésére, annak vezetője az MSZMP Politikai Bizottságának (PB) állásfoglalása után kezdjen a családtagokkal tárgyalni, készítse elő az exhumálást, és a maradványok átadását, és nyújtson segítséget az újratemetéshez.

Az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív osztálya készítsen a PB számára előterjesztést, abban javasolja, hogy a PB tájékoztassa a KB-t a történtekről; az igazságügyi

---

[29] Dr. Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. Budapest, 1994. Akadémiai Kiadó, 286–295.

[30] Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1988. Budapest, 1989. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (KJK), 260. Az 1988. évi 20. törvényerejű rendelet közkegyelem gyakorlásáról. A kihirdetés napja: 1988. október 6.

[31] Fejti György (Sátoraljaújhely, 1946. március 10.)

[32] Jelen volt a KB illetékes titkára, Fejti György és az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Közigazgatási és Adminisztratív osztályának helyettes vezetője, dr. Budzsáklia Mátyás (Mohács, 1921?). Mellettük két tárca minisztere: a belügytől dr. Horváth István (Paks, 1935. szeptember 1.), valamint az igazságügytől dr. Kulcsár Kálmán. Továbbá a legfőbb ügyész, dr. Szíjártó Károly (Székesfehérvár, 1926. január 26.–Budapest, 2014. szeptember 21.) és a Legfelsőbb Bíróság elnöke, dr. Szilbereky Jenő (Lugos, 1917. július 1.–Budapest, 2012. december 27.). Az osztályvezető Varga Péter (Hegyfalu, 1926. július 11.) – aki 1983. július 6.–1988. november 22. között vezette az osztályt –, már nem vett részt az ülésen.

[33] Az idő tájt még nem volt ismert, hogy a Budapesten '56 miatt kivégzetteket más parcellákban is eltemették Rákoskeresztúron.

miniszter – a PB állásfoglalása után (!) – tegyen jelentést a Minisztertanácsnak, majd annak határozata után tárják tartalmát a közvélemény elé.[34]

Az elvtársak állásfoglalásai azt jelezték, mintha február óta semmi sem változott volna sem a határokon kívül, sem azokon belül. Az osztály helyettes vezetője november 16-án készítette el tanácskozásuk végleges jegyzőkönyvét. Ebben rögzítette – a Különfélék napirendről összeállított résznél –, hogy a bizottság tudomásul vette azt is, miszerint „*az igazságügyminiszter* (sic!) *a bizottság legközelebbi ülésére előterjesztést készít a munkásmozgalmi perek, az egykori politikai ellenzékkel kapcsolatos perek, az úgynevezett gazdasági perek, valamint egyéb, e témakörbe sorolható perek áttekintéséről; ennek megvitatására Balogh Sándor*[35] *elvtárs, az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója kapjon meghívást*."[36]

A következő hónapok történéseiből[37] kiemelendő, hogy alig huszonnégy órával később, 1988. november 17-én Vásárhelyi – aki a peranyagot eddig az időpontig sem tanulmányozhatta – a Legfelsőbb Bíróságnak írt válaszában nem rejtette véka alá elmarasztaló véleményét a történtekről. Abban érzékeltette, sejti, hogy miképp határoznak majd másodfokon (is): „*illúzió lenne azt feltételezni, hogy tárgyilagos és jogszerű perújítási eljárást lehet lefolytatni [...] semmi értelmét nem látom annak, hogy részletesebben indokoljam fellebbezésemet. Csak tiltakozni tudok jogaim csorbítása miatt."*

Egy nappal azt követően, hogy a Legfőbb Ügyészség megkapta a Legfelsőbb Bíróságtól az aktát, november 23-án az Államelleni Ügyek Osztálya a végzés helybenhagyását indítványozta. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága – immár kizárólag bírákból álló tanácsa – két nappal később ennek megfelelőképp hozta meg újabb, ezúttal másodfokú

---

[34] http://osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1988/koord_biz_88_11_14.pdf Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 288. f. 31/V/1. ő. e. 1–7. d, 216–217.

[35] Dr. Balogh Sándor (Pereszlény, 1926. július 31.–Budapest, 2004. december 15.)

[36] MNL OL 288. f. 31/V/1. ő. e. 1–7. d, 218.

[37] A Legfőbb Ügyészség is megkapta az elsőfokú legfőbb ítélőszéki perújítási kérelmet elutasító végzést július 13-án. Azzal, hogy Vásárhelyi fellebbezéséről foglaljon állást, azt tudomásul vették július 14-én. Vásárhelyit, a nyári szabadságát követően – miután korábban jelezte, hogy fellebbezésének írásbeli indoklásához, érdemi részéhez el kívánja olvasni az elsőfokú elutasító határozat indoklását –, augusztus 26-án felszólította a legfelsőbb bírói testület. Arra, hogy szeptember 10-ig jelezze, élni kíván-e ezzel a jogával, mert ellenkező esetben úgy tekinti, mint aki lemondott az irattanulmányozási jogáról. Noha Vásárhelyi élt a jog biztosította lehetőséggel szeptember 2-án, mégsem nyújtotta be szeptember 16-ig fellebbezésének indoklását.

A legfelsőbb bírói testület elnöke azzal a megoldással értett egyet október 3-án, hogy a fellebbező a másodfokú tárgyaláson fejthesse ki álláspontját, mert azon részt vehet. Október 10-én az is felmerült, hogy amikor Vásárhelyit értesítik a tanácsülés napjáról, tájékoztassák egyúttal arról is, hogy az az előtti harmadik napig még előterjesztheti írásbeli indoklását. Végül arról értesítették 1988. november 4-én, hogy e levél kézhezvételétől számított nyolc napon belül terjessze elő fellebbezésének indokait, mert azokat meg kell küldeni észrevételezésre a Legfőbb Ügyészséghez. Ellenkező esetben ennek hiányában terjesztik tovább fellebbezését.

végzését.[38] Az érintett november 30-án értesült a végzés rendelkező részében foglaltakról, azzal, hogy annak indoklását – ha akarja – elolvashatja.[39] Az eredménytelenül zárult küzdelem azonban nem volt hiábavaló, muníciót biztosított a jövőhöz.

Az MSZMP PB 1988. november 29-én határozott *„a Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítéltekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről*”.[40] 1988 decemberére dr. Balogh Sándor, a Párttörténeti Intézet igazgatója, az igazságügyi és a belügyi tárca vezetőjével közös előterjesztést készített elő a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára. Dr. Balogh felkérésére én[41] állítottam össze számára egy többoldalas háttéranyagot.[42] Ő a velem folytatott, együttműködésre felkérő beszélgetés során jelezte, hogy az ún. ‘56-osok büntetőügyeinél ne vesszek el a részletekben. Valamennyi büntetőpert nem is célszerű felsorolnom, mert a generális megoldáshoz – ha lesz – elégséges a kiemelkedő, a legismertebb büntetőügy, a Nagy és társaival szemben indított büntetőeljárás megemlítése, illetve majdani (a korábbi, 1958-as büntetőeljárásokhoz képest ellenkező előjelű) megoldása. Ez lehetővé teheti – fejtegette (később megtudtam, hogy az igazságügyi tárca vezetőjével azonos módon) –, hogy az emberi, erkölcsi, politikai és jelen esetben jogi rehabilitációra alapozva ne csupán a volt miniszterelnök és társai becsülete álljon helyre, hanem az összes, ‘56 miatt elmarasztalt ártatlan esetében törvényjavaslat készülhessen egykori büntetőügyük semmissé nyilvánítására.[43]

Az MSZMP vezetésére és a kormányzatra nehezedő egyre nagyobb nyomás hatására a miniszterelnök, immár Németh Miklós[44] – a hivatalos pártálláspont megszületését megelőzően – a „saját nevében” az 1989. január 8-án tartott kormányülésen az igazságügyi tárca vezetőjét felhatalmazta, hogy dr. Kulcsár a honatyákat a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára vonatkozó elképzeléseiről eredeti elgondolásainak megfelelőképp tájékoztassa. Január 10-én dr. Kulcsár a legfelsőbb bírósági elnököt és a legfőbb ügyészt, valamint a

[38] Ennek az eljáró háromtagú tanácsnak az elnöke, dr. Czili, a Büntető Kollégium kollégiumvezetője és a szavazó, dr. Pálinkás György (Budapest, 1929. augusztus 21.–Budapest, 2004. március 2.) tanácselnök mellett az előadó bírája dr. Kuhnyár László (Budapest, 1929. augusztus 11.–Budapest, 2015. október 3.) tanácselnök volt. Ő az ‘56-os megtorláskor első fokon szabadságvesztésre marasztalta Barta Bélát, akit azonban végül, a törvényességi óvást követően halálra ítéltek és kivégeztek. Utóbb, alig több mint fél esztendővel később közülük dr. Czili és dr. Pálinkás tagjai lettek a Nagy Imre és társai büntetőügyében benyújtott törvényességi óvást tárgyaló 1989. július 6-án eljárt elnökségi tanácsnak, mi több, dr. Czili annak előadó bírája lett.

[39] Legfelsőbb Bíróság TÜK Tbf. 003/1988/10.

[40] Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyeinek felkutatása (1988–1989), Rendészeti Szemle, 1993.10. szám, 80.

[41] Egy példányban készítettem el, vélhető, hogy a jogutód őrizetében lévő intézetigazgatói irathagyatékban megtalálható.

[42] Zinner Tibor: Személyes adalékok, 15–21.

[43] Dr. Kulcsár Kálmán i. m. 289.

[44] Németh Miklós (Monok, 1948. január 24.)

büntető ügyszakos helyetteseiket beavatta további elképzeléseibe. Szólt arról, hogy miképp tervezi a felülvizsgálatot, és a megbeszélésen megszabták a főbb tennivalókat. Ettől csak akkor tértek el, illetve csak akkor rögtönzött az igazságügyi tárca vezetője, ha eltökélt céljait gyorsabban és eredményesebben valósíthatta meg.[45]

Pozsgay Imre[46] népfelkelésnek minősítette '56-ot 1989. január 28-án a Kossuth Rádió 168 óra című műsorában. A folyamat 1989. februárban felgyorsult. Az MSZMP PB 1989. február 7-én határozatot hozott, a KB 1989. február 20–21-én megtartott ülésén jóváhagyott előterjesztés lett belőle. Mindezt azonnal követte a Németh kormány 1989. február 22-én tartott ülésén az igazságügyi tárca által benyújtott előterjesztés elfogadásával a jogász-történész Tényfeltáró Bizottság társelnökeinek kijelölése.[47]

Közben, február 14-én a Vásárhelyi-féle perújítási kérelem ügyében másodfokon eljárt legfelsőbb bírósági tanács elnöke „rövid úton" megküldte dr. Kulcsárhoz az elutasító határozatokat, tájékoztatva a minisztert az eljárásról is.[48] Az igazságügyi tárca vezetőjét azonban ekkor már nem a Vásárhelyi-féle perújítási kérelem elutasításának jogerős lezárása izgatta, ő messzebbre tekintett. Aznap fogadta az igazságügyi államtitkár a TIB delegációját, és megállapodtak az újratemetésről, de dr. Kulcsár helyettese még ahhoz ragaszkodott, hogy azt nem lehet tömegdemonstrációval együtt megtartani. Főnöke azonban továbblépett, február 16-án a miniszterelnököt már arra kérte, hogy segítsen az '58-as büntetőeljárás B. M-őrizetben lévő iratainak átadásában. Az 1988 augusztusa óta folyó előzetes feltáró munkálatokat is felgyorsították Rákoskeresztúron. Március 29-én Nagyot, 30-án Gimest, 31-én dr. Szilágyit, végül április 5-éig Losonczyt és Malétert ismét kihantolták, június 16-án pedig újratemették őket. A kormány garanciavállalásával, aki – szemben Grósszal és Fejtivel – (a civil szervezetek mellett) biztosította annak nyugodt lefolyását.[49]

---

[45] Nyíri Sándor: Nagy Imre és mártírtársai ügyének felülvizsgálata 1989-ben. In: A semmisségi törvények, 155–158. Dr. Nyíri hol 1989. január 10-ét, hol 20-át említi. A találkozó többi résztvevőjének emlékei szerint a pontos dátum január 10-e volt.

[46] Pozsgay Imre (Kóny, 1933. november 26.–Budapest, 2016. március 25.)

[47] Dr. Földvári József (Attala, 1926. október 9.–Budapest, 2009. december 23.) büntetőjogász, a pécsi Janus Pannonius Egyetem tanszékvezető tanára lett a jogász, jómagam a történész Tényfeltáró Bizottság két társelnöke az ún. koncepciós elemeket tartalmazó büntetőügyek felülvizsgálatában, az ún. semmisségi törvények közül az első kettő, az 1989. évi XXXVI. és az 1990. évi XXVI. törvény előkészítésében.

[48] Legfelsőbb Bíróság TÜK Tbf. 003/1988. Előbb 1989. február 13-án dr. Kulcsár – mellette a legfőbb ügyész, valamint a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese (aki egyúttal a Büntető Kollégium kollégiumvezetője is volt), miként Németh és köre is – hivatalos másolatot kapott a Nagy és társai büntetőügy ítéletéről. Az ítéletmásolatok az MSZMP KB PB és az MSZMP KB ülése közötti időszakban készültek. A miniszterelnök iratkölcsönzésének nincs nyoma a legfelsőbb bírósági iratok között. Az igazságügyi miniszter március 2-án dr. László Jenő miniszterhelyetteshez továbbította a megkapott dokumentációt, aki 8-án visszaküldte azokat.

[49] Oplatka András: Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke", Budapest, 2014. Helikon, 183–189.

A miniszterelnök a Nagy és társaival szemben folytatott büntetőeljárás felülvizsgálatának jogi lehetőséget megismerve[50] az 1989. április 20-án tartott kormányülésen utasította a belügyi tárcát, hogy azonnal adja át a büntetőeljárás teljes anyagát a Legfőbb Ügyészségnek. Április 28-át követően[51] dr. Nyíri Sándor, a legfőbb ügyésznek büntető ügyekben illetékes helyettese[52] mellett három – egy főosztályvezető, egy főosztályvezető-helyettes és egy osztályvezető – ügyész[53] munkája nyomán előbb megszüntették a nyomozást bűncselekmény hiányában Losonczy esetében. Majd négy nappal később, június 13-án benyújtották a törvényességi óvást[54] a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsához.[55]

Az 1989. július 6-án nyilvános ülésben kihirdetett határozat megállapította, hogy „*a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának TB. NB. 003/1958/18. számú és TB. NB. 003/1958/12. számú ítélete törvénysértő. Ezért ezeket az ítéleteket hatályon kívül helyezi*". A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa által elsőfokú büntetőeljárásban, 1958 áprilisában és júniusában szigorúan titkos körülmények között tárgyalt büntetőperekben elmarasztaltakat „*bűncselekmény hiányában felmenti*".[56]

A kivégzett miniszterelnöknek és elítélt társainak harmincegy évvel később igazságot szolgáltattak,[57] a korabeli vádakról és ítéletekről lerántva a leplet. Ekkor, az 1956. november 4-e utáni legfőbb vádlójuk, Kádár János[58] órák óta már halott volt. A másnapi újságokban ezzel a ténnyel messze többet foglalkoztak, mint a dr. Szilbereky vezette, vele együtt hét

[50] Horváth Miklós–Zinner Tibor i. m. 875–882, 297. dokumentum. A korábbiakban közölte: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 4, Budapest, 1995. KJK, 897–909. Szerk.: dr. Horváth Ibolya, dr. Solt Pál, dr. Szabó Győző, dr. Zanathy János és dr. Zinner Tibor.

[51] Dr. Antall József kormánya idején vált ismertté, hogy az eljárás számos dossziéját nem adták át az ügyészeknek 1989. áprilisban. A B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójától a Nagy és társaival szemben indított eljárás irataiból csupán nyolcvanhét(!) kötetnyi iratanyagot kapott a Legfőbb Ügyészség. Ezekből a törvényességi óvás azonban elkészíthető volt.

[52] Dr. Nyíri Sándor (Marosvásárhely, 1942. május 24.)

[53] Dr. Nyíri Sándor i. m. 158.

[54] A törvényességi óvásban részletes jogi és eljárásjogi elemzéssel mutatták ki a nyomozó és ügyészi szervek, valamint az ügyben eljáró népbírósági tanács eljárási szabálysértéseit és bizonyították az ítélet egyes ténymegállapításainak megalapozatlan, téves voltát. A megtámadott ítéletek hatályon kívül helyezését többek között azzal is indokolták, hogy az eljárásjogi szabályok alapvető rendelkezéseit a nyomozás során és később az eljárás bírósági szakában sem tartották be. Ezek a szabálytalanságok meghatározták a büntetőeljárás egész menetét és részben előidézői voltát az „anyagi jogi" törvénysértéseknek is. Vö. A per, 238–298.

[55] A hatályos büntető eljárásjog nyolc napon belül nem engedélyezte a törvényességi óvás benyújtását követően a tárgyalás megtartását. Ezért az újratemetés napján még hatályban voltak az egykori elmarasztaló ítéletek. Mindez az idő tájt már senkit sem érdekelt, sem a Hősök terén, sem országszerte.

[56] Horváth Miklós–Zinner Tibor i. m. 897.

[57] MNL OL XX–5–h. V–150000/73. Bírósági iratok, 7. dosszié, az 1958. június 15-i tárgyalási nap.

Nagy Imre az ítélethirdetés után: „[...] az a meggyőződésem, hogy előbb, vagy utóbb a magyar nép és a nemzetközi munkásosztály majd felment azok alól a súlyos vádak alól, amelynek következményeként nekem életemet kell áldoznom. [...] eljön az idő, amikor [...] igazságot lehet szolgáltatni az én ügyemben is."

[58] Kádár János (Fiume, 1912. május 26.–Budapest, 1989. július 6.)

tagból álló tanács ítéletével. Kádár, holtában is általa meggyilkoltatott elvtársa fölé kerekedett. Utoljára.

A Népszabadságban, 1958. június 17-én közzétett hazugságok – *„az Igazságügyminisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásról”*[59] – megcáfoltattak. Bizarr, hogy annak idején a büntetőeljárást lefolytató illetékesek a korabeli érdemi kritikát is olvashatták. Az egyik vádlottól, dr. Szilágyitól származott, aki még 1958. február 4-én vetette papírra. *„A vádirat által az októberi eseményekről, azok előzményeiről, s bennük a mi szerepünkről adott összkép oly torz, hogy én kénytelen vagyok a vádiratot a rossz emlékű koncepciós perek vádiratai korszerű változatának tekinteni. [...]*[60]

Az új, ‘89-es ítéletből következett, ha annak idején a miniszterelnök és társai ártatlanul szenvedtek, akkor az ‘56 miatt elmarasztalt többi, hasonlóképp kivégzéssel életét bevégző áldozat és a szabadságvesztéssel sújtott elítélt is.

Ekképp teremtődtek meg az immár jogerős bírósági határozatra alapozott feltételek mások ártatlanságának generális kimondásához. Ahhoz, hogy az 1987 őszén kezdődött, 1988 nyarán lendületet kapott, 1989 februártól felgyorsult folyamat végeredményeképp a honatyák elfogadhassák az első semmisségi törvényt, napokkal a Magyar Népköztársaság agóniája és halála, valamint a Magyar Köztársaság születése előtt. Ez saját erejénél fogva (ex lege) semmisítette meg a törvényben pontosan meghatározott egyes cselekmények elkövetéséért annak idején kirótt maraszta ítéleteket. Mindez forgatókönyvszerűen történt.

Igen, mert *„a tények rendkívül makacs dolgok”*,[61] és ezek azt támasztják alá – szemben a 2019 nyarán történtekkel –, hogy a rendszerváltoztatás történetének szimbolikus mozzanatai nem a Hősök terén, 1989. június 16-án elmondott beszédek egyikével vették kezdetüket, hanem azok ott már folytatódtak. Az eseménysorok csírája ugyanis sok-sok hónappal korábban, az egyik túlélő jogos kezdeményezésénél érhető tetten. Mi több, a korabeli, ‘89 őszi politikai konszenzus még elégtelen volt minden ‘56-os kivégzett emlékének helyreállításához, az erkölcsi, jogi és politikai jóvátételhez. Ahhoz bizony még éveket kellett várni, előbb 2000. évi CXXX., végül 2016. évi LVI. törvény hatálybalépéséig.

---

[59] Horváth Miklós–Zinner Tibor i. m. 816–823. A Magyar Távirati Iroda közleménye, Népszabadság, 1958. június 17.

[60] Uo. A kötet külső hátsó borítóján olvasható idézet.

[61] Matthew Tindal, egy rég elfeledett angol filozófus mondása, amit dr. Pálinkás György gyakorta idézett évtizedeken keresztül munkahelyén, tanítványai, és közös nyaralásaink során előttem is. Vö. Beszélgetések Pálinkás Györggyel (Borbély Zoltán, Csermely Péter, Farkas Adrienne, Kende Katalin, Kudari Nóra, Sándor Zsolt és Trencséni Dávid beszélgetései alapján) In: „A Köztársaság nevében!” Pálinkás György emlékkönyv, Budapest, 2007. Rejtjel Kiadó, 16. Szerk.: Balla Judit, Borbély Zoltán és Koltay András.

Az annus mirabilisig, benne az 1989 nyári mozzanatsorokig tartó történet többszálú, minden honi s határon túli elemének jelzése nem írásom/előadásom feladata. Ami azonban a jogtörténeti összefüggéseket illeti, az bizony az MTA-Soros Alapítvány Bizottság 1984. májusi létrejöttéig, a Kulcsár–Vásárhelyi, kezdetben közel sem felhőtlen[62] együttműködés kezdetéig nyúlik vissza. A korai, 1945-tel induló rendszerváltási, kommunista hatalomszerzési folyamatokban pennájával jeleskedő újságíró okkal húzódott vissza évtizedekkel később. Azért, mert a Szabad Népben megjelent egykori írásai s kötődő politikai szerepvállalása miatt volt szégyenkeznivalója. Ám a politikai háttérfolyamatokban megmaradt az egyik legfőbb mozgatórugónak. A törvényes célját támogatók hathatós közreműködésével, köztük az érdemi társadalmi–politikai változtatások szükségességét képviselő hatalmi erőtényezők meghatározott körével együttműködött, és törekvéseit a TIB velük együtt hangoztatva és képviselve előretolt hadoszlopként lépésről lépésre sikerre is vitte.

[62] http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-soros-jelentes Nové Béla: A Soros jelentés. „Problémák az MTA–Soros Foundation egyezmény végrehajtása során".

Dr. Kulcsár Kálmán társelnök levele Tétényi Pálhoz, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya vezetőjéhez, 1984. október 23.

A kötet szerzői

Apor Péter PhD, BTK Történettudományi Intézete, Jelenkortörténeti témacsoport, tudományos munkatárs

B. Kádár Zsuzsanna PhD, Wesley János Lelkészképző Főiskola, tudományos főmunkatárs

Bojtos Gábor MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, főlevéltáros

Csunderlik Péter PhD, Politikatörténeti Alapítvány és Intézet, tudományos munkatárs, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus

Eörsi László 1956-os Intézet Alapítvány, nyugalmazott munkatárs

Erős Vilmos PhD, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, hab. egyetemi docens

Gulyás Kristóf Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történelem MA szakos hallgató

Huang Chen Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történelem MA szakos hallgató

Kende Tamás PhD, szabadúszó történész

Nagy Péter Tibor DSc, Wesley János Lelkészképző Főiskola, egyetemi tanár

Kővágó Emese PhD hallgató, ELTE TÁTK SZDI

Szekeres Tamás PhD hallgató, SZTE ÁJTK Politológia Tanszék

Zinner Tibor dr.univ, ELTE ÁJTK Magyar Jogtörténeti Intézet, tiszteletbeli egyetemi tanár, Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézet, tudományos tanácsadó

Populizmus és emlékezetpolitika

Ajánló

Populizmus és emlékezetpolitika, *populizmus és történelmi közgondolkodás* címmel konferenciát hirdetett 2019 decemberére a Wesley János Lelkészképző Főiskola (Nagy Péter Tibor), az 1956-os Intézet Alapítvány (Eörsi László), valamint az MTA II. világháború történeti albizottsága (B. Kádár Zsuzsanna). A call for papers kiírásakor még létezett az 1956-os Intézet, valamint az MTA a maga teljességében. Ám az év végére, amikor a Wesley Kline terme megtelt, már a 2012 óta az OSZK egyik osztályaként működő 1956-os Intézetet a Veritas Történetkutató Intézetbe olvasztották, az MTA pedig elvesztette kutatóhálózatát.

Így talán még aktuálisabb volt az a két nap, amelyen 20 előadás és tetemes vitaidőben hozzászólások kaptak helyet. A nagyon szerteágazó tematikából, – mely 8 szekcióba rendeződött – ad ízelítőt jelen e-konferencia kötet. Nem helyettesíti (csak kiegészíti) a konferencia teljes ***videobook***-anyagát.